

HEYDƏR ƏLİYEV
AZƏRBAYCAN XALQININ ÜMUMMİLLİ LİDERİ

Çap için değil

YAQUB MAHMUDLU, HƏCƏR ƏLİŞOVA,
LEYLA HÜSEYNOVA, HAFİZ CABBAROV,
ESMİRA MUSAYEVA, SEVİL BƏHRƏMOVA

AZƏRBAYCAN TARİXİ 8

*Ümumtəhsil məktəblərinin
8-ci sinfi üçün Azərbaycan tarixi fənni üzrə*
DƏRSLİK

Bu nəşrlə bağlı irad və təkliflərinizi
tahsil_az@yahoo.com və derslik@edu.gov.az
elektron ünvanlarına göndərməyiniz xahiş olunur.
Əməkdaşlığa görə əvvəlcədən təşəkkür edirik!

BAKİ – 2017

Bizim milli-mənəvi dəyərlərimiz, bizim tarixi, milli köklərimiz, bizim dilimiz və dinimiz – hamısı bizim milli ideologiyamızın böyük bir hissəsidir, böyük bir qoludur.

HEYDƏR ƏLİYEV
Ümummilli lider

Müasirlik, yenilik və eyni zamanda milli dəyərlərə, milli köklərə bağlılıq. Bugünkü Azərbaycanı təsvir edən bu ideya artıq hamıya bəllidir. Azərbaycan xalqı daim öz milli köklərinə bağlı xalq olmuşdur və bizim gələcək uğurlarımız da məhz bu amillərlə bağlıdır. Biz tarixi irsimizin, zəngin mədəni irsimizin əsasında müasir, güclü Azərbaycan qururuq.

İLHAM ƏLİYEV
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

**DƏRSLİKDƏ İSTİFADƏ OLUNMUŞ
ŞƏRTİ İŞARƏLƏR**

– yönləndirici sual

– mənbə

– bunu bilmək maraqlıdır

– çıxış məlumatı

Çap üçün deyil

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

I. Azərbaycan XVI əsrin ikinci yarısı – XVII əsrdə

1. Azərbaycan Səfəvi dövləti XVI əsrin son rübündə.....	10
2. Tənəzzüldən qüdrətə aparan yol.....	15
3. Azərbaycan torpaqlarının azad edilməsi	20
4. XVI əsrin ikinci yarısı – XVII əsrdə Azərbaycanda ictimai həyat	26
5. Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələri	31
6. XVII əsrdə Azərbaycan mədəniyyəti	36

II. Azərbaycan XVIII əsrin birinci yarısında

7. XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövlətində siyasi vəziyyət.....	41
8. Rusiya Xəzər dənizi hövzəsinə yürüşə hazırlaşır.....	47
9. Azərbaycan torpaqlarının iki imperiya tərəfindən bölüşdürülməsi.....	52
10. Azərbaycan Rusiya və Osmanlı dövlətlərinin hakimiyyəti altında	58
11. Nadir xan Əfşar Səfəvi dövlətinin sərhədlərini bərpa edir.....	64
12. Azərbaycan Əfşarlar imperiyası.....	69
I. Birömrəlik imperiya.....	69
II. Süquta aparan yol	75
III. Azərbaycan Əfşarlar imperiyasının süqutu	80

III. Böyük Əfşarlar imperiyasından xanlıqlara – Azərbaycan XVIII əsrin ikinci yarısında

13. Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi cəhdləri	86
I. Azərbaycanda ilk müstəqil xanlıq	86
II. Azərbaycanın Cənub xanlıqları.....	91
III. Quba xanlığı – Şimal-şərqi Azərbaycan dövləti	95
IV. Birləşdirmə siyasətinin ikinci mərhələsi.....	99
V. Bəylərbəyilikdən xanlığa	105

14. Qərbi Azərbaycan xanlıqları.....	111
15. İkihakimiyyətli xanlıqlar	117
16. Bakı, Dərbənd və Lənkəran xanlıqları	122
17. Camaatlıq, sultanlıqlar və mülkiyyətlər	126
18. Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsində son təşəbbüs	130
I. Ağa Məhəmməd xan Qacarın Şimala doğru birinci yürüşü	130
II. Son cəhd.....	134
19. XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda ictimai həyat	138
20. İqtisadi vəziyyət. Sənətkarlıq. Ticarət.....	144
21. XVIII əsrdə Azərbaycan mədəniyyəti	150

IV. Xanlıqlardan müstəmləkə asılılığına – Azərbaycan XIX əsrin əvvəllərində

22. Çar Rusiyası Cənubi Qafqazın işğalına başlayır	156
23. Çar Rusiyası Azərbaycanın içərilərinə doğru irəliləyir	161
24. Qacarlar dövləti Rusiyadan geri çəkilməyi tələb edir	166
25. İşğal davam edir	170
26. Gülüstan müqaviləsi	174
27. Rusiya Şimali Azərbaycanda müstəmləkə rejimi yaradır	180
28. Rus ordusu Təbrizə daxil olur	184
29. Türkmənçay müqaviləsi	191
Azərbaycanı parçalayan və müstəmləkəyə çevirən müqavilələr	196

ƏZİZ MƏKTƏBLİLƏR!

Siz artıq Azərbaycanın orta əsrlər tarixini öyrənmişsiniz. Bu dərslikdə isə XVI əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərində Vətənimizdə baş verən mürəkkəb iqtisadi-siyasi proseslərlə tanış olacaqsınız.

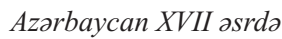
Siz Səfəvi dövlətinin qüdrətli olduğu zamanlarda Azərbaycanda baş verən hadisələri artıq bilərsiniz. Lakin bütün imperiyalar kimi, Səfəvi dövləti də tənəzzül dövrünə daxil oldu. Osmanlı–Səfəvi müharibələri, daxili çəkişmələr Şərqi ən qüdrətli imperiyalarından biri olan Səfəvi dövlətinin dayaqlarını sarsıtdı. Bu zaman tarix səhnəsinə görkəmli Azərbaycan sərkərdəsi Nadir xan Əfşar çıxdı. O, Səfəvi dövlətinin sərhədlərini bərpa etdi.

Azərbaycanda baş verən siyasi-iqtisadi proseslərin bir mərhələsi də xanlıqlar dövrüdür. Siyasi dağınıqlıq XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan torpaqlarının Rusiya və Qacarlar dövləti arasında bölüşdürülməsi ilə başa çatdı. Gülistan və Türkmənçay müqavilələri dünyanın ən ədalətsiz sənədləri sırasındadır. Bu dərslikdə Azərbaycanın iki yerə parçalandığı tarixi şərait, ölkənin daxili və beynəlxalq vəziyyəti, işğalların nəticələri təhlil edilmişdir.

Dərslikdəki materialları öyrənməklə siz müasir dövrdə baş verən soyqırımı və işğalların tarixi köklərini də biləcəksiniz. Ermənilərin Şimali Azərbaycana köçürülməsi, onların Azərbaycan torpaqlarında yerləşdirilməsi, qondarma «Erməni vilayəti» yaradılması ideyalarının kökündə dayanan hadisələri öyrənəcəksiniz. Siz bu dərslikdə Nadir şah Əfşar, Ağa Məhəmməd şah Qacar, Hacı Çələbi xan, Pənahəli xan Cavanşir, Qubalı Fətəli xan və onlarla başqa tarixi simalarla tanış olacaqsınız. Mürəkkəb tarixi prosesləri izləyəcək, hadisələrə özünüz qiymət verəcəksiniz.

Vətənimizin tarixini öyrənmək üçün bu dərslik sizə etibarlı köməkçi olacaqdır. Dərsliyi dərinlən öyrənin və doğma tariximizə sahib çıxın!

I

1. AZƏRBAYCAN SƏFƏVİ DÖVLƏTİ XVI ƏSRİN SON RÜBÜNDƏ

Səfəvi və Osmanlı dövlətləri arasında sürən müharibələrin birinci mərhələsi XVI əsrin ortalarında yekunlaşdı. 1555-ci ildə bağlanan Amasya sülh müqaviləsinə görə Şərqi Gürcüstan Səfəvi dövlətinə, Qərbi Gürcüstan isə osmanlılara verildi.

XVI əsrin ikinci yarısında Səfəvi imperiyasında siyasi və iqtisadi vəziyyət necə idi?

Səfəvi–Osmanlı müharibəsinin nəticələri sonrakı dövrdə hər iki dövlətin ictimai-siyasi həyatına necə təsir etdi?

Səfəvi taxt-tacı uğrunda mübarizə. 1576-cı ildə Səfəvi şahı I Təhmasibin ölümündən sonra hakimiyyətə II İsmayıl (1576—1577) gəldi. Dövləti gücləndirmək üçün tətbiq etdiyi kütləvi Cəza tədbirləri qızılbaş əyanlarını çox narazı saldı. Bu səbəbdən də şah II İsmayıl sui-qəsd nəticəsində öldürüldü.

Şah I Təhmasib

Hakimiyyət uğrunda mübarizədən sonra Məhəmməd Xudabəndə (1578—1587) hakimiyyətə gəldi.

Məhəmməd Xudabəndənin dövründə mərkəzi hakimiyyət zəiflədi. Dövlət xəzinəsi boşaldı. Qızılbaş əmirləri ölkəni istədikləri kimi idarə etməyə başladılar.

Bu, dövlət idarəçiliyində vəziyyəti daha da gərginləşdirdi. Qızılbaş tayfaları arasında çəkişmələr gündən-günə artırdı.

Osmanlı sultanı III Murad (1574–1595) Səfəvi dövlətində yaranmış vəziyyətdən istifadə etmək qərarına gəldi.

1578-ci ildə Osmanlı ordusu Amasya müqaviləsinin şərtlərini pozub Səfəvi sərhədlərini keçdi. Bununla da Osmanlı–Səfəvi müharibələrinin ikinci mərhələsi (1578–1590) başladı. İlk döyüşlərdə Səfəvi qoşunu qalib gəldi. Lakin Osmanlı qoşunu əlavə qüvvələrlə gücləndirildi. 1578-ci ilin avqustunda **Çıldır gölü*** yaxınlığındakı döyüşdə Osmanlı ordusu qalib gəldi. Səfəvilərin məğlubiyyətinin əsas səbəbləri qüvvələr nisbətinin Osmanlı qoşununun xeyrinə olması və qızılbaş tayfaları arasında birliyin olmaması idi. Bu qələbə osmanlıların Gürcüstanı işğal etməsinə şərait yaratdı.

Hərbi əməliyyatları davam etdirən Osmanlı qoşunu Şirvanı ələ keçirdi.

Səfəvilərə qarşı müharibədə Osmanlı dövlətindən asılı olan Krım xanları da iştirak edirdilər. Qızılbaşların əsas qüvvələri Şirvanı azad etmək üçün hərbi əməliyyatlara başladı. 1578-ci ilin noyabrında Ağsu çayı sahilindəki Mollahəsən adlı yerdə

Şah II İsmayıl

Səfəvi dövlətinin zəifləməsinin hansı səbəbləri var idi?

Şah Məhəmməd Xudabəndə dövründə kəsilmiş pul

* **Çıldır gölü** — müasir Türkiyənin Ərdəhan və Qars vilayətləri arasında yerləşir.

baş verən döyüşdə qızılbaşlar Krım xanının qoşununu məğlub etdi. Krım xanı əsir alındı. Hücumu davam etdirən qızılbaşlar Şirvanı azad etdilər. Lakin Dərbəndi geri almaq mümkün olmadı. Yalnız Səfəvilər dövlətində güclənən daxili çəkişmələr üstünlüyün yenidən Osmanlı qoşununa keçməsinə səbəb oldu. Şirvan yenidən osmanlıların əlinə keçdi. Lakin Şirvanın işğalı ilə barışmayan Səfəvilər 1583-cü ildə Niyazabad yaxınlığındakı döyüşdə qalib gəldilər. Bundan sonra Osmanlı sultanı Şeybani dövlətini şərqdən Səfəvilərə qarşı müharibəyə başlamağa təhrik etdi. Məqsəd Səfəviləri iki cəbhədə müharibə aparmağa məcbur etmək idi.

Təbrizin müdafiəsi. 1583-cü ildə osmanlılar yeni qüvvə ilə Çuxursədə hücum etdilər. Qızılbaş tayfaları arasında çəkişmələr, mərkəzi hakimiyyətə qarşı qiyam Osmanlı işğallarını asanlaşdırdı. 1585-ci ildə Sufiyan döyüşündə qüvvələr bərabər olmadı, üçün qızılbaşlar geri çəkildi.

Təbriz şəhərinin alınması dövlətin iqtisadi və siyasi vəziyyətinə necə təsir edərdi?

Osmanlı ordusu Təbrizə yaxınlaşdı. Amma dəfələrlə şəhərə hücum etsələr də, Təbriz əhalisi onları geri çəkilməyə məcbur etdi. Osmanlı əsgərləri yalnız güclü top atəşlərinin köməyi ilə şəhərə daxil ola bildilər. Şəhər əhalisinin osmanlılara qarşı güclü müqavimətindən qəzəblənən Osman paşa yeniçərilərə şəhərin qərarə olunması haqqında əmr verdi. Əzəmətli evlər, məscid və dükənlər qərarə olundu, dünyada məşhur olan Qeysəriyyə bazarı yandırıldı. Osmanlılar Təbrizi tutsalar da, müharibəni davam etdirmədilər. Çünki uzunmüddətli müharibə üçün osmanlıların kifayət qədər ehtiyatı yox idi. Ona görə də 1 aydan sonra onlar şəhərdə bir qarnizon saxlayaraq Təbrizi tərk etdilər.

İki dövlət arasında sülh danışıqlarına başlandı. Osmanlı sultanı işğal edilmiş torpaqların onlarda qalması şərti ilə sülh təklif etdi. Səfəvi qoşunlarının baş komandanı, şahzadə Həmzə Mirzə Təbrizin Osmanlı dövlətinə verilməsi ilə razılaşmaq istəmirdi. O, şəhəri azad etmək üçün osmanlılara qarşı döyüş

hazırlaşmağa başladı. Lakin Həmzə Mirzə sui-qəsd nəticəsində öldürüldü. Onun ölümü ilə iki dövlət arasında başlamış sülh danışıqları dayandırıldı. Cəsur, möhkəm xarakterli Həmzə Mirzənin ölümündən sonra Səfəvilər dövlətində mərkəzi hakimiyyət son dərəcə zəiflədi. Bundan istifadə edən Osmanlı qoşunu 1586–1589-cu illərdə Azərbaycanın böyük bir hissəsini

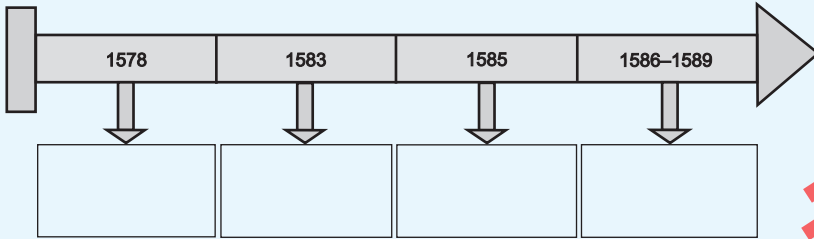
Azərbaycan Səfəvi dövləti XVI əsrin sonlarında

işğal etdi. Ölkənin şərq sərhədlərində də vəziyyət gərginləşmişdi. Səfəvi dövlətinin osmanlılarla müharibə aparmasından istifadə edən Şeybanilər Xorasanı işğal etmişdilər. Səfəvilər dövləti iki cəbhədə müharibə aparmağa məcbur idi.

Sual və tapşırıqlar

1. XVI əsrin 70-ci illərində Səfəvi dövlətində hansı hadisələr baş verdi?
2. Çıldır döyüşündə qızılbaşların məğlubiyyətinin səbəblərini izah edin.
3. Səfəvi–Osmanlı müharibələrinin ikinci mərhələsi zamanı Səfəvilər hansı əraziləri itirdilər?
4. Çuxursəəd vilayətinin yerini xəritədə müəyyən edin.
5. XVI əsrin 70-ci illərində Səfəvi dövlətinin daxili vəziyyətini təhlil edin.
6. Səfəvi–Osmanlı müharibələrinin mərhələlərinə əsasən təqdimat hazırlayın.
7. Zaman oxunda verilmiş tarixi hadisələri müəyyən edin.

2. TƏNƏZZÜLDƏN QÜDRƏTƏ APARAN YOL

Səfəvi dövlətində ağırlaşan siyasi və hərbi vəziyyət hakimiyyətə güclü əqidəyə və siyasi mövqeyə malik bir şəxsin gəlməsini tələb edirdi. Bu şəxs şah I Abbas oldu. Səfəvi dövlətini 42 il idarə etmiş şah I Abbas (1587—1629) Azərbaycanın görkəmli tarixi şəxsiyyətlərindən biri, şah I İsmayıldan sonra Səfəvilər sülaləsinin ən tanınmış nümayəndəsi olmuşdur. Avropada onu «Böyük Abbas» adlandırırdılar.

*Şah I Abbas Səfəvi dövlətini
böhrədən necə çıxardı?*

Şah I Abbasın hakimiyyətə gəlməsi. Osmanlı dövləti ilə müharibə XVI əsrin 80-ci illərində ölkədə siyasi-iqtisadi vəziyyəti ağırlaşdırmışdı. Dövlətin ərazisinin böyük bir hissəsi işğal edilmişdi. Belə bir şəraitdə 1587-ci ildə saray çevrilişi baş verdi. Məhəmməd Xudabəndə hakimiyyətdən kənarlaşdırıldı. Onun oğlu Abbas şah elan edildi. Şah I Abbas dövlətin varlığını qorumaq üçün ilk növbədə, Osmanlı dövləti ilə sülh danışıqlarına başladı. 1590-cı ildə Osmanlı və Səfəvi dövlətləri arasında İstanbulda sülh müqaviləsi imzalandı. Bu müqavilənin şərtlərinə əsasən Ərdəbil, Xalxal, Qaracadağ, Zəncan və Lənkəran istisna olmaqla, bütün Azərbaycan torpaqları osmanlılara verildi. Həmçinin Şərqi Gürcüstan və İranın qərb vilayətləri də Osmanlı dövlətinin nəzarətinə keçdi.

Şah I Abbas

1590-cı il

İstanbul müqaviləsinin şərtləri Həmzə Mirzənin bağlamaq istədiyi müqavilədən nə ilə fərqlənirdi?

Süvarilərin bayraqdarı

Şah I Abbas islahatlara hansı tədbirlərdən başladı?

1590-cı il İstanbul müqaviləsi Səfəvilərin imzaladığı ən ağır şərtlə sülh müqaviləsi idi. Azərbaycan Səfəvi dövləti öz ərazisinin böyük bir hissəsini itirdi. Bundan sonra şah I Abbas ölkədə siyasi sabitlik yaratmaq üçün tədbirlər görməyə başladı.

Şah I Abbas 1593-cü ildə Ərdəbil, Zəncan, Xalxal, Qaracadağ və Lənkəran vilayətləri, Qızılüzən və Kür çayları arasında yerləşən geniş əraziləri Azərbaycan bəylərbəyliyiində birləşdirdi. Bəylərbəyliyin «Azərbaycan qoşunu» adlı xüsusi hərbi birləşməsi vardı. Bununla da şah I Abbas Azərbaycanın dövlətçilik ənənələrini qorudu.

Mərkəzi hakimiyyətin güclənməsi.

Şah I Abbas osmanlılarla sülh bağladıqdan sonra Səfəvilərin itirilmiş torpaqlarını geri almaq, dövlətin sarsılmış qüdrətini bərpa etmək məqsədilə islahatlara başladı. İslahatlar, əsasən, hərbi və inzibati sahələrdə aparıldı. Mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxan hərbi-köçəri qızılbaş əyanlarını cəzalandırdı. Qızılbaş tayfa başçılığında irsilik prinsipi ləğv olundu. Bu tədbirlər ölkə daxilində siyasi sabitliyin bərpa olunmasına və mərkəzi hakimiyyətin nüfuzunun artmasına xeyli kömək etdi.

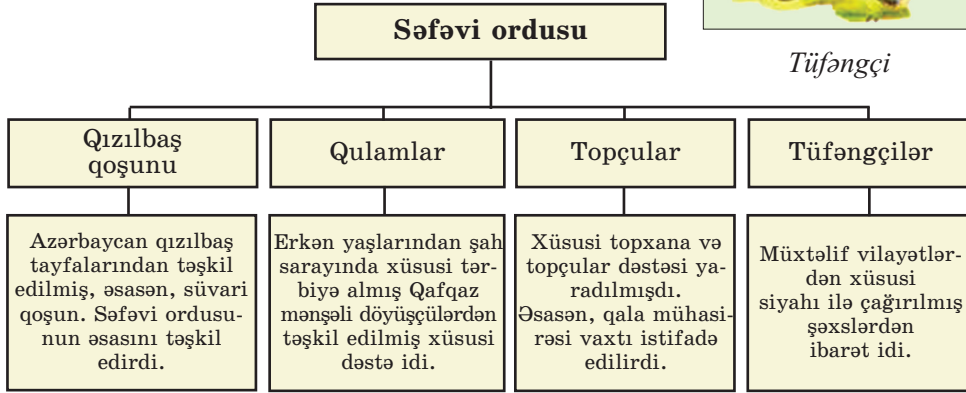
Hərbi islahat.

Şah I Abbasın islahatlarına qədər Səfəvilər dövlətində daimi nizami ordu yox idi. Ordu Azərbaycan (qızılbaş) tayfalarının qeyri-nizami süvari dəstələrindən ibarət idi. Tayfa başçıları bəzən vahid komandanlığa tabe olmur, müstəqil hərəkət edirdilər. Zəif nizam-intizam və

tayfalararası ədavət Səfəvi ordusunun döyüş qabiliyyətini aşağı salırdı. Odlu silahdan geniş istifadə edilmirdi. Səfəvi ordusunun əvvəlki qüdrətini qaytarmaq üçün orduda köklü islahatlar aparmaq lazım idi. Şah I Abbas Səfəvi ordusunu yenidən qurdu. O, Osmanlı dövlətinə qarşı uğurlu müharibə aparmaq üçün odlu silaha malik nizami ordu yaratdı. Mərkəzi hakimiyyəti möhkəmləndirmək üçün aparılan hərbi islahatlar nəticəsində qoşun tayfa müxtəlifliyi prinsipi əsasında təşkil edildi və ayrı-ayrı qoşun növləri yaradıldı.

Tüfəngçi

İnzibati sahədə də dəyişikliklər edildi. Azərbaycan bəylərbəyliyiinin təşkili ilə başlanan islahat nəticəsində 1598-ci ildə dövlətin paytaxtı İsfahana köçürüldü. Burada özünə dayaq yaratmaq üçün şah I Abbas Azərbaycanın müxtəlif vilayətlərindən əhali köçürüb gətirdi. Həmin dövrdə Azərbaycan dili yəni də orduda və sarayda üstünlük təşkil edir, diplomatik sənədlərdə bu dildən istifadə edilirdi.

Şah I Abbasın xarici siyasəti. Şah I Abbasın islahatları mərkəzi hakimiyyətin xeyli qüvvətlənməsinə, Səfəvi dövlətinin öz keçmiş qüdrətini bərpa etməsinə şərait yaratdı. Şah Avropanın qüdrətli dövlətləri — Müqəddəs Roma imperiyası, İngiltərə, Fransa, İspaniya və Rusiya ilə diplomatik əlaqələri genişləndirmək məqsədilə danışıqlar aparırdı. Diplomatik əlaqələrin əsasın-

Səfəvi topları

**Səfəvi ordu-
su odlu sila-
hının olmaması
üzündən hansı
böyük məğlubi-
yətlə üzləşmişdi?**

da hər iki tərəfin siyasi və iqtisadi maraqları dayanırdı. Bu, Səfəvi dövlətinin beynəlxalq nüfuzunun artmasına təsir göstərirdi.

XVI əsrin sonlarında Səfəvi dövlətinin xarici siyasətinin əsas məqsədi dövlətin ərazi bütövlüyünü təmin etmək idi. Bunun üçün Xorasanı Şeybanilərdən geri almaq, osmanlıların işğal etdikləri torpaqları azad etmək, İran körfəzində mühüm

İsfahanda Şah Abbas məscidi

liman olan **Hörmüzü*** portuqaliyalılardan geri almaq, Portuqaliyanın buradakı hegemonluğuna son qoymaq lazım idi. Ərazi bütövlüyünün bərpası istiqamətində ilk addım dövlətin şərq sərhədlərində atıldı. 1599-cu ildə Şeybanilər məğlub edildi və Xorasan geri qaytarıldı.

Azərbaycan tarixçisi, şairi və ictimai xadimi Abbasqulu ağa Bakıxanov məşhur «Gülüstanı-İrəm» əsərində yazır: «Müdrək dövlət idarəçiliyi və quruculuq işləri ilə şöhrət qazanan Şah Abbas elə mülki və hərbi qayda-qanunlar qoyub gedib ki, indi də onlardan istifadə edilir. ... Şah Abbas o qədər ictimai binalar ucaldıb ki, Şərqin heç bir hökmdarı

bu barədə onunla ayaqlaşa bilməz. Bütün Cənubi Qafqaz diyarı boyunca şəhərlərdə tikilən məscid və məktəblər; düzəngahlarda salınan karvansara və su kəmərləri onun nəcib əməllərindən hələ uzun zaman sonra verəcəkdir. Şah Abbas öz dövründə yaşamış bütün şair və alimlərlə dostluq etmiş, özü də indiyə qədər yüksək qiymətləndirilən şeirlər yazmışdır».

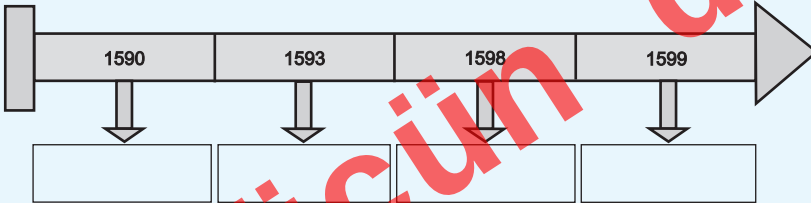

Sual və tapşırıqlar

1. 1590-cı il İstanbul müqaviləsinə əsasən hansı Azərbaycan torpaqları osmanlılara verildi?
2. Şah I Abbas 1593-cü ildə Azərbaycan adlı bəylərbəyliyə yaratmaqla hansı məqsədi güdürdü?
3. Şah I Abbasın hansı tədbirləri mərkəzi hakimiyyətin möhkəmləndirilməsinə xidmət etdi?
4. Şah I Abbasın hərbi islahatı nəticəsində hansı hərbi hissələr yaradıldı?
5. XVI əsrin sonunda Səfəvilərin qarşısında xarici siyasət sahəsində hansı vəzifələr dururdu?
6. Səfəvilər Osmanlı dövlətinə qarşı hansı Avropa ölkələri ilə əlaqələr yaratmışdılar?
7. Mənbəyə əsasən şah I Abbasın hökmdar kimi siyasətini səciyyələndirin. Onun siyasi, iqtisadi və mədəni sahələrdəki xidmətlərini cədvəldə qruplaşdırın.

Siyasi	İqtisadi	Mədəni

8. Şah I Abbasın hərbi islahatlarına aid cədvəl tərtib edin.
9. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

* **Hörmüz** — İran və Oman körfəzlərini birləşdirən boğaz. Onun vasitəsilə Səfəvilər Hind okeanına çıxırdılar.

3. AZƏRBAYCAN TORPAQLARININ AZAD EDİLMƏSİ

Səfəvi hakimiyyətinin qarşısındakı ən önəmli məsələ osmanlıların işğal etdikləri torpaqları azad etmək idi. Avropa dövlətləri Səfəvilərin Osmanlı imperiyası ilə toqquşmasında maraqlı idilər. Bəzi Avropa hökmdarları osmanlılara qarşı hərbi ittifaq yaradılmasını təklif etmişdi. İspaniya kralı da Səfəvi şahını osmanlılara qarşı müharibəyə təhrik edərək İran körfəzində ona kömək göstərəcəyini vəd etmişdi. Osmanlıların Ön Qafqazdan çıxarılmasında Rusiya da maraqlı idi. Osmanlı dövlətinin Xəzəryanı bölgələrdə ağalığı Volqa–Xəzər ticarət yolunda ruslara da əngəllər törədirdi. Bütün bunlar Səfəvi–Osmanlı müharibəsinin üçüncü mərhələsinin başlanmasına təkan verdi.

Yüz ildən artıq davam edən Səfəvi–Osmanlı müharibələri nə ilə nəticələndi?

Avropa ölkələri öz məqsədlərinə çatdılar mı?

Qalibiyyətli müharibələr dövrü. XVII əsrin əvvəllərində Osmanlı işğal altında olan Azərbaycan torpaqlarında tez-tez üsyanlar baş verdi. Bundan istifadə edən şah I Abbas osmanlıların işğal etdiyi torpaqları geri almaq üçün hərbi əməliyyatlara başladı. Beləliklə, **1603-cü ildə Osmanlı–Səfəvi müharibələrinin yeni mərhələsi başladı.** Şah I Abbasın yenidən qurduğu ordu Səfəvi dövlətinin hərbi qüdrətini nümayiş etdirdi. Təbrizə yaxınlaşan şah ordusu üsyan etmiş xalqın köməyi ilə şəhəri osmanlılardan azad etdi. Azərbaycanın bütün cənub əyalətlərinin taleyi həll olundu.

Şimala hərəkət edən qızılbaşlar Culfa və Naxçıvanı döyüşsüz ələ keçirdilər. Bunu gören Ordubad əhalisi üsyan qaldırdı. Ordubadlılar şəhərə daxil olan Səfəvi ordusunu bayram sevinci ilə

qarşıladılar. Səfəvi ordusuna göstərdikləri yardımını nəzərə alan şah I Abbas ordubadlıları bütün **dövlət vergilərindən** azad etdi.

Köçürmə siyasəti. Culfa, Naxçıvan və Ordubadı azad etdikdən sonra qızılbaş ordusu İrəvana yaxınlaşdı. İrəvanda osmanlıların güclü qarnizonu vardı. Ona görə də İrəvan qalasının mühasirəsi uzun çəkdi. İrəvanı azad etmək üçün ilk dəfə olaraq Azərbaycan ustalarının hazırladığı iri toplardan istifadə edildi. 1604-cü ildə şəhər azad edildi. Səfəvi ordusu yürüşü davam etdirib Qarsa qədər əraziləri tutdu. Bu zaman Osmanlı ordusunun Azərbaycana yürüş etməsi xəbəri yayıldı. Osmanlı ordusunun hücumunu eşidən şah I Abbas Təbriz istiqamətində geri çəkildi. Osmanlılara qarşı ənənəvi **«yandırılmış torpaq»** taktikası tətbiq edildi. Geri çəkilən şah ordusu şəhər və kəndləri boşaldır, osmanlıların əlinə keçə biləcək nə varsa məhv edirdi. Arazın sol sahilində olan 350 min əhali — İrəvan, Naxçıvan, Culfa və digər bölgələrin camaatı İsfahana, Mazandarana və İranın başqa vilayətlərinə köçürüldü. Bu hadisə tarixşünaslıqda «Böyük sürgün» adlanır. «Böyük sürgün» siyasətinin həyata keçirilməsində şah I Abbasın əsas məqsədi osmanlıların ölkənin içərilərinə doğru irəliləməsinin qarşısını almaq idi. Bundan başqa, şah I Abbas iqtisadi məqsəd də güdürdü. O, Şərqdən Avropaya gedən əsas ticarət yolunu Osmanlı dövlətinin ərazisindən Səfəvi dövlətinin ərazisinə — İran körfəzi limanlarına köçürmək istəyirdi.

Dövlət vergilərindən azad edilməsinin Ordubad əhalisi üçün əhəmiyyəti nə idi?

Şah I Abbasın «Böyük sürgün» siyasəti Səfəvi dövlətinə necə təsir edə bilirdi?

1605-ci ildə Sufiyanda baş verən həlledici döyüşdə Səfəvilər qalib gəldi. Bu döyüş müharibənin sonrakı gedişinə təsir göstərirdi. 1605–1607-ci illərdə Qarabağ, Gəncə, Şirvan azad edildi. Beləliklə, bütün Azərbaycan torpaqları osmanlılardan geri alındı.

Cəlalilər hərəkatı. Cəlalilər hərəkatı üsyanın başçısı Şeyx Cəlalın adı ilə bağlı idi. Üsyan hələ XVI əsrin əvvəllərində Osmanlı dövlətinə qarşı Şərqi Anadoluda başlamışdı. XVI əsrin

Azərbaycan Səfəvi dövləti şah I Abbas və varislərinin dövründə

**«Koroğlu»
dastanında
Azərbaycanla bağ-
lı hansı hadisələr
təsvir olunmuşdur?**

90-cı illərində yenidən güclənən Cəlalilər hərəkatı XVII əsrin əvvəllərində Azərbaycanın başqa ərazilərinə də yayıldı. Osmanlılar tərəfindən tutulmuş torpaqlarda Osmanlı ağalığına qarşı Cəlalilər hərəkatı adı ilə çıxışlar baş verdi. Osmanlılara qarşı müharibədə şah I Abbas Cəlali dəstələrindən istifadə etmək qərarına gəldi. Cəlalilərin üsyançı dəstələrindən birinə öz igidliyi ilə məşhur olan xalq qəhrəmanı Koroğlu başçılıq edirdi. Lakin Cəlali dəstələri arasında yaranmış fikir ayrılığı nəticəsində onların bir

hissəsi Səfəvi dövlətinin hü-
dudlarını tərk edib Anadolu-
ya qayıtdı. Qalan hissəsi isə
şah I Abbasın xüsusi dəstə-
sində xidməti davam etdirdi.

**İkinci İstanbul və Mə-
rənd müqavilələri.** 1612-ci
ildə Osmanlı və Səfəvi döv-
lətləri arasında bağlanan İs-
tambul müqaviləsinə əsasən
Amasya sülhünün şərtləri
bərpa olundu. Osmanlı dövləti
Azərbaycanın, Şərqi Gürcüs-
tanın Səfəvi dövlətinə məxsus
olmasını rəsmən tanıdı. La-
kin bu sülh uzun çəkmədi.

Osmanlı sultanı Səfəvi-
lərə qarşı yenidən müha-
ribəyə başladı. 1616-cı ildə Sultan I Əhmədın əmri ilə Osmanlı
ordusu Təbriz istiqamətində yürüşə başladı. Lakin güclü mü-
qavimət, qışın sərt keçməsi, xəstəlik və ərzaq qıtlığı osmanlıların
irəliləməsinə mane oldu. 1618-ci ildə Sərab vilayətində Sınıq
körpü adlı yerdə Səfəvilərlə osmanlılar arasında həlledici döyüş
baş verdi. Osmanlı ordusu və onun müttəfiqi Krım xanının qoşu-
nu məğlubiyyətə uğradıldı. Bu məğlubiyyətdən sonra Osmanlı
dövləti Səfəvilərlə Mərənd sülh müqaviləsini imzaladı. Bu mü-
qavilə ilə Amasya sülhünün şərtləri təsdiq edildi.

XVII əsrin 20-ci illərində Osmanlı imperatorluğunda baş ve-
rən daxili çəkişmələr imperiyanı siyasi və iqtisadi böhran qarşı-
sında qoydu. Bu vəziyyətdən istifadə edən şah I Abbas Bağdad,
Mosul, Kərbəla, Nəcəf şəhərlərini geri qaytardı.

Hörmüzün azad edilməsi. XVI əsrin əvvəllərində Səfəvilə-
rin Osmanlı dövləti ilə müharibə aparmasından istifadə edən
Portuqaliya İran körfəzinin başlıca limanı olan Hörmüzü işğal
etmişdi. Öz qarşısına Səfəvi dövlətinin ərazi bütövlüyünü
bərpa etmək məqsədi qoyan şah I Abbas Hörmüzü azad etmək

«Koroglu» filmindən kadr

XVIII əsrin 20-ci illərində şah I Abbas nə üçün hərbi əməliyyatlara başladı? Bu addım hansı Osmanlı sultanının fəaliyyəti ilə oxşardır?

üçün hərbi-diplomatik tədbirlər gördü. Bunun üçün İngiltərə və Portuqaliya arasındakı siyasi-iqtisadi rəqabətdən istifadə etdi. 1621-ci ildə Səfəvi dövləti ilə İngiltərə arasında «əbədi dostluq» haqqında müqavilə bağlandı. Səfəvi qoşunu ingilis hərbi donanmasının köməyi ilə 1622-ci ildə Hörmüzü azad etdi.

Qəsri-Şirin müqaviləsi. 1629-cu ildə Səfəvi taxtına şah I Abbasın nəvəsi I Səfi (1629–1642) keçdi. Elə həmin il Osmanlı ordusu Səfəvi torpaqlarına hücum etdi. Osmanlı sultanı IV Murad Səfəvilərə qarşı hücum əməliyyatlarına başlayaraq İrəvanı tutdu. Hücumu davam etdirən Osmanlı ordusu 1635-ci ildə Təbrizi ələ keçirdi. Güclü müqavimət, aclıq, xəstəlik və qışın yaxınlaşması osmanlıları yenidən Azərbaycana tərk etməyə məcbur etdi. 1637–1638-ci illərdə Bağdad uğrunda gərgin döyüşlər nəticəsində osmanlılar oranı tuta bildilər.

1639-cu ildə Səfəvi və Osmanlı dövlətləri Qəsri-Şirində sülh müqaviləsi imzaladılar. Müqavilənin şərtlərinə görə Ərəb İraqı Osmanlı dövlətinə, Zəncir qalasından şərqdə yerləşən ərazilər

I Səfinin şah elan edilməsi

Səfəvilərə verildi. Səfəvilər də öz növbəsində Van, Qars qalalarına və Axalsıxa hücum etməyəcəklərinə təminat verdilər. Bununla da XVII əsrdə Səfəvi–Osmanlı müharibəsi başa çatdı. Yüz ildən artıq davam edən müharibə (1514–1639) hər iki türk-müsəlman dövlətinin zəifləməsinə səbəb oldu. Müharibənin «qalibi» isə hər iki dövləti zəiflətmək istəyən Avropa diplomatiyası oldu. Bununla da Avropa dövlətlərinin Şərqdə müstəmləkə siyasətinin həyata keçirilməsinə şərait yarandı.

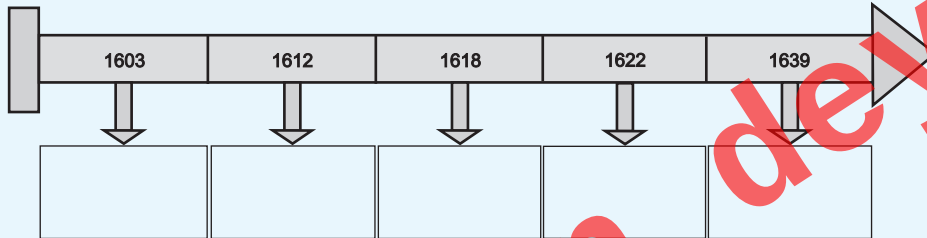

Sual və tapşırıqlar

1. Səfəvi–Osmanlı müharibəsinin üçüncü mərhələsi hansı illəri əhatə etmişdir?
2. 1603-cü ildə şah I Abbas üsyançıların köməyi ilə hansı şəhəri tutdu?
3. «Böyük sürgün» siyasətinin hərbi və iqtisadi məqsədləri nə idi?
4. 1612-ci il İstanbul müqaviləsinin şərtlərini şərh edin.
5. Səfəvi–Osmanlı müharibələri zamanı imzalanmış müqavilələri dəftərinizə çəkdiyiniz cədvəldə göstərin.

Müqavilənin adı	Tarixi	Şərtləri

6. Avropada 1453-cü ildə, Azərbaycan tarixində 1639-cu ildə baş vermiş hadisələrin oxşar nəticələrini göstərin.
7. Cəlalilər hərəkatına aid təqdimat hazırlayın.
8. Zaman oxunda verilmiş mühüm hadisələri müəyyən edin.

4. XVI ƏSRİN İKİNCİ YARISI – XVII ƏSRDƏ AZƏRBAYCANDA İCTİMAİ HƏYAT

Səfəvi–Osmanlı müharibələrinin törətdiyi dağıntı və məh-rumliyyətlərə baxmayaraq, ölkədə həyat davam edirdi. Kənd təsərrüfatı müharibələr arasındakı fasilələr zamanı canlanır, insanların rifah halı qismən düzəlirdi. Dövrün çətinlikləri sənətkarlığın, ticarətin inkişafına mənfi təsir göstərsə də, inkişafın qarşısını ala bilməmişdi. Şəhərlər böyüyür, əhali artır, ictimai həyat dəyişirdi.

Bu dövrdə Azərbaycanda hansı mülkiyyət formaları və sosial təbəqələr var idi?

İnzibati idarə sistemi necə idi?

Kənd təsərrüfatı. XVI əsrin ikinci yarısı — XVII əsrdə Azərbaycanın əhalinin əsas məşğuliyyəti əkinçilik və maldarlıq idi. Taxıl bitkiləri Azərbaycanın, demək olar ki, bütün bölgələrində becərilirdi. Azərbaycana gələn xarici tacir və səyyahlar öz yazıla-

Evliya Çələbi

rında burada taxılın bolluğundan bəhs edirdilər. Ənənəvi məşğuliyyət sahələri sayılan bağçılıq və bostançılıq da yüksək səviyyədə inkişaf etmişdi. Səyyahlar burada yetişdirilən meyvələrin öz dadına və keyfiyyətinə görə dünyanın başqa bölgələrində becərilən

1

2

Azərbaycan xalçaları: 1) XVI əsr; 2) XVII əsr

meyvələrdən daha üstün olduğunu qeyd edirlər. XVII əsrin ortalarında Osmanlı dövlətinin diplomatik elçisi Evliya Çələbi Şirvanda çəltik, pambıq, üzüm və bir çox meyvələrin yetişdirildiyi haqqında məlumat verir.

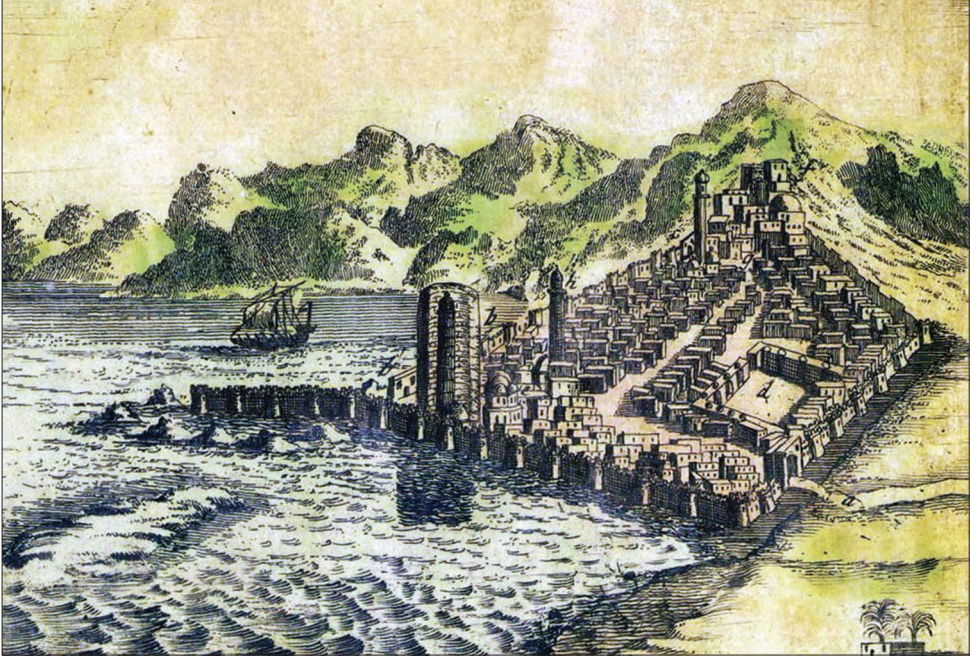
Şəhərlər. 1565-ci ildə şah I Təhmasib hər vilayətdən alınan **tamğa vergisinin** ləğv olunması haqqında fərman verdi. Bu fərman Səfəvi dövlətində sənətkarlıq və ticarətin inkişafına müsbət təsir göstərdi.

Səfəvilər nə
üçün paytaxtı
Təbrizdən Qəzvinə
köçürmüşdülər?

Azərbaycan şəhərlərinin inkişafı bir sıra iqtisadi və siyasi amillərlə bağlı olmuşdur. Sənətkarlığın inkişafı, şəhərlərin ticarət yolları üzərində yerləşməsi əsas iqtisadi amillər idi. Lakin Səfəvi–Osmanlı müharibələri, feodal ara müharibələri kimi siyasi amillər şəhərlərin tənəzzülünə səbəb olurdu. Azərbaycanın ən böyük və mühüm şəhəri sayılan **Təbriz** Səfəvi dövlətinin təsərrüfat həyatında misilsiz rol oynayır. Təbriz sənətkarlarının hazırladıqları müxtəlif məhsullar hər yerdə şöhrət qazanmışdı.

1555-ci ildə paytaxtın Qəzvinə köçürülməsi Təbrizin siyasi əhəmiyyətinə və iqtisadi inkişafına mənfi təsir göstərirdi.

Bakı XVII əsrin birinci yarısında

Şirvan bəylərbəyliyiinin mərkəzi olan **Şamaxı** mühüm daxili və xarici ticarət mərkəzlərindən biri olaraq qalırdı.

Şirvanın Səfəvilərə birləşdirilməsindən sonra **Bakı** Xəzər dənizində bu dövlətin əsas limanına çevrildi. Bakı ətrafında yerləşən 500-ə qədər quyudan neft çıxarılır, bu neft dəniz və karvan yolu ilə bir sıra ölkələrə göndərilirdi.

Ərdəbil Səfəvi dövlətinin müqəddəs şəhərlərindən biri sayılırdı.

Qarabağ bəylərbəyliyiinin mərkəzi olan Gəncə şəhərində 50 min ailə yaşayırdı. Həmin dövrdə bu, əhali sayı üçün kifayət qədər böyük rəqəm idi.

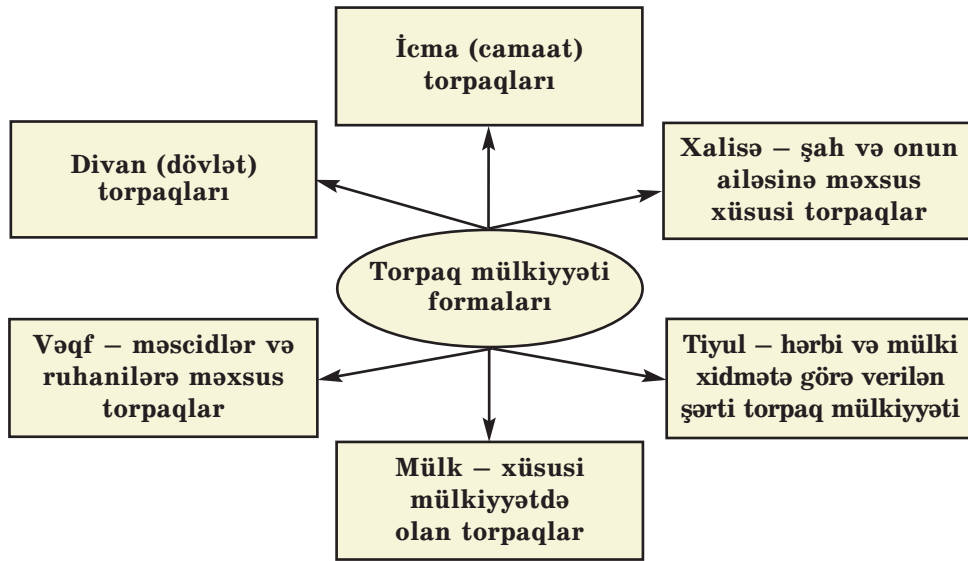
İdarəçilikdə irsilik prinsipi ölkənin siyasi iqtisadi inkişafına necə təsir göstərə bilərdi?

Bu dövrdə İrəvan, Naxçıvan, Dərbənd, Şəki də Azərbaycanın mühüm sənətkarlıq, ticarət və mədəniyyət mərkəzləri idi.

İnzibati idarəetmə. XVII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan ərazisi inzibati cəhətdən Şirvan, Qarabağ, Təbriz, Çuxursəəd

bəylərbəyiliklərinə bölünürdü. Bəylərbəyilik öz gəliri hesabına qoşun saxlayır, əhalidən vergi toplayırdı. Məhkəmə orqanları şəriət qaydaları əsasında fəaliyyət göstərirdi. Bəylərbəyilikdə vəzir maliyyə işlərini yerinə yetirirdi. Səfəvi dövlətində idarəçilikdə irsilik prinsipi həyata keçirilirdi.

Torpaq mülkiyyəti formaları. XVII əsrdə Azərbaycanda torpaq mülkiyyəti formalarında ciddi dəyişiklik olmamışdı:

XVII əsrin ikinci yarısında divan və xalisə torpaqları aparıcı mülkiyyət forması olaraq qalırdı. Divan (dövlət) torpaqlarından əldə olunmuş gəlirlər dövlət xərclərinin ödənilməsinə sərf edilirdi.

Sosial təbəqələr. XVII əsrin ikinci yarısında hakim təbəqəni təşkil edən feodallar 3 qrupa bölünürdü. Birinci qrupu Azərbaycan qızılbaş tayfalarının başçılarından ibarət olan hərbi əyanlar təşkil edirdilər. Onlar Səfəvi dövlətinin idarə sistemində hələ də mühüm mövqeyə malik idilər. İkinci qrupu ali şiə ruhaniləri, üçüncü qrupu isə yerli idarə sistemlərində işləyən məmurlar və yerli əyanlar təşkil edirdilər.

XVII əsrdə Azərbaycan cəmiyyətində əsas istehsalçı qrup olan kəndlilər də üç təbəqəyə bölünürdü:

I. Hampalar	→	iş heyvanı, istehsal alətləri olan və feodaldan aldığı torpağı becərən kəndli
II. Rəncbərlər	→	təsərrüfata malik olmayan kəndlilər
III. Elatlar	→	maldarlıqla məşğul olub, orduda xidmət əvəzində nisbətən az miqdarda vergi və mükəlləfiyyət icra edirdilər

Azərbaycanda vergi verən bütün əhali rəiyyət adlanırdı. Əsas vergilər məcəhət və bəhrə idi. **Məcəhət** — məhsul və ya torpaq vergisinin 1/10 hissəsi torpağın sahibinə, 1/5 hissəsi isə dövlətə çatırdı. **Bəhrə** isə sudan istifadəyə görə alınan vergi idi. Müsəlman olmayan əhali **cizyə** adlı vergi ödəməli idi. Kəndlilərin dövlət və feodal üçün pulsuz məcburi işləməsi **biyar** adlanırdı.

Ölkənin iqtisadi həyatında sənətkarlar və tacirlər mühüm rol oynayırdı.

Sual və tapşırıqlar

1. Səfəvi dövlətində tamğa kimlərdən alınır?
2. Azərbaycan bu dövrdə hansı Avropa ölkələri ilə ticarət əlaqələri yaratmışdı?
3. Azərbaycan şəhərləri arasında Təbrizin fərqli mövqeyə malik olması nə ilə əlaqədar idi?
4. XVI əsrin ikinci yarısı — XVII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda vergiləri əks etdirən sxem-cədvəl tərtib edin.
5. Təbriz şəhəri və onun tarixi ilə bağlı hekayə qurun.

5. AZƏRBAYCANIN XARİCİ İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİ

Böyük coğrafi kəşflərdən sonra Avropa ölkələrində xüsusi canlanma müşahidə olunurdu. Şərq ölkələrinə maraq artmışdı. Şərqin zəngin sərvətlərini Avropaya daşımaq üçün yaranmış iri ticarət şirkətləri sürətlə genişlənirdi. Londonda təşkil olunmuş ticarət kompaniyaları artıq Şərq ölkələrinə öz nümayəndələrini göndərirdilər. Ost-Hind kompaniyası ilə yanaşı, Moskva şirkətinin tacirləri tez-tez Azərbaycana gəlirdilər.

Avropa tacirləri Azərbaycana nə üçün gəlirdilər?

XVII əsrin sonunda Azərbaycanda iqtisadi tənəzzülün səbəbləri nə idi?

Şərqə gedən yollar Azərbaycandan keçir. XVI əsrdə ingilis tacirləri Ərəşi Cənubi Qafqazın ən böyük ipəkçilik mərkəzi kimi təsvir edirdilər. Venesiya səyyahı Minadoi Ərəşdə «Mahmudabad» adlı ağ ipək istehsal olunduğu haqqında məlumat verirdi.

XVI əsrin ikinci — XVII əsrin birinci yarısında beynəlxalq ipək ticarət yolu Culfadan keçirdi. Culfalı tacirləri xam ipəyi Azərbaycandan Avropanın Amsterdam, Marsel, Venesiya kimi şəhərlərinə, Osmanlı dövlətinə və Hindistana aparıb satırdılar. Bu dövrdə Ordubad, Naxçıvan, Əylis Azərbaycanın xarici dövlətlərlə apardığı ticarət əlaqələrində vacib rol oynayırdı, mühüm ticarət və sənətkarlıq mərkəzlərinə çevrilmişdi.

Azərbaycanda ticarət dövrüyyəsi və sənətkarlıq məhsullarının istehsalında Təbriz xüsusilə fərqlənirdi. Asiyada ən

Antoni Cenkinson

Qarabağda karvansaranın qalıqları

saralar hesab olunurdu. Azərbaycan tacirləri Avropa ölkələri, Hindistan və Çinlə geniş ticarət əlaqələri yaratmışdılar.

XVI əsrin ortalarında İngiltərənin Moskva ticarət şirkətinin nümayəndələri Xəzər dənizi vasitəsilə Cənubi Qafqaza, İrana və Hindistana gedən yolları öyrənmək üçün Rusiya hökumətindən icazə alaraq Azərbaycana səfərlər edirdilər.

Moskva şirkətinin taciri və kəşfiyyatçısı Antoni Cenkinson Səfəvi dövlətinə göndərilərək Şamaxıda Şirvan bəylərbəyi Abdulla xan Ustacılı ilə görüşdü. Cenkinson Şirvan bəylərbəyindən maneəsiz və gömrüksüz ticarət etmək haqqında imtiyaz fərmanı aldı. Lakin ingilis tacirlərinin Azərbaycan bazarında möhkəmlənmək cəhdi baş tutmadı. Çünki XVI əsrdə apardığı

Abbasi. XVII əsrdə pul vahidi

böyük bazar olan Qeyseriyyə burada yerləşirdi. Naxçıvan, Ərdəbil, Ordubad, Bakı daxili ticarətdə əsas rol oynayırdı. Azərbaycanda əmtəə-pul münasibətləri zəif olan yerlərdə həftədə bir dəfə açılan bazar — həftəbazarlar olurdu. Azərbaycanda xarici ticarətin mərkəzi karvan-

işğalçı müharibələr nəticəsində Volqa çayı sahillərini və Xəzər dənizinin şimal sahillərini istila etmiş Rusiya dövləti buna heç cür razı ola bilməzdi. Eyni zamanda rus tacirləri özləri Avropa—Şərq ticarətində vasitəçiliyə can atırdılar. Elə bu səbəbdən rus tacirlərini müdafiə edən çar hökuməti ingilislərin Volqa—Xəzər yolundan istifadəsinə son qoyaraq onların ticarət imtiyazlarını

ləğv etdi. Bununla da Volqa—Xəzər yolu vasitəsilə Şərq ölkələri ilə ticarət **inhisarı*** bütünlüklə rus tacirlərinin əlinə keçdi.

XVII əsrin ikinci yarısından başlayaraq Azərbaycanın Rusiya ilə iqtisadi əlaqələri güclənməyə başladı. Rusiyadan Azərbaycana xəz-dəri, mis, qalay, kağız və sənətkarlıq məhsulları gətirilirdi. Azərbaycandan isə Rusiyaya ipək parçalar, yun və ipək xalçalar aparılırdı. Ruslar Azərbaycana əlverişli satış bazarı kimi baxır, Şirvana xüsusi əhəmiyyət verirdilər.

1667-ci ildə Rusiya və Səfəvilər dövləti arasında bağlanmış müqaviləyə əsasən rus tacirləri Səfəvilərin bütün hakimiyyəti dövründə gömrüksüz ticarət hüququ, karvan-sara və bazarlarda imtiyazlar əldə etdilər. Bununla da Rusiya Azərbaycan ipəyini Xəzər—Volqa yolu ilə Qərbi Avropaya daşımaq hüququnu inhisara

Şah Süleymanın verdiyi fərman xarici ticarətin inkişafına necə təsir göstərə bilərdi?

* **İnhisar** — hər hansı bir sahədə müstəsna üstünlük vəziyyəti

Şah Süleyman elçiləri qəbul edir

aldı. Şah Süleymanın (1666–1694) fərmanında da rus tacirlərinə xüsusi ehtiram göstərmək tapşırılmışdı.

Lakin ticarət karvanları yollarda tez-tez rus kazaklarının hücumuna məruz qalırdı. 1668-ci ilin yayında Stepan Razinin başçılığı ilə Azərbaycan ərazisinə təşkil edilmiş qarətçi yürüşlər zamanı kazaklar Dərbənddə sahilə çıxdılar. Onlar Azərbaycanın Xəzərsahili yaşayış məntəqələrini qarət etdilər. Volqa–Xəzər hövzəsində ticarətin inkişafında maraqlı olan Rusiya hökuməti də kazakların talançı yürüşlərinin qarşısını aldı.

Həmin dövrdə Azərbaycanla Hindistan arasında geniş ticarət əlaqələri davam edirdi. Hindlilərin Azərbaycanda ticarət məskənləri var idi. Azərbaycandan Hindistana çoxlu xam ipək, ipək parça, qara və ağ neft, zəfəran aparırdılar. Hindistandan isə Azərbaycana müxtəlif cür ədviyyat məhsulları gətirilirdi.

İqtisadi tənəzzül. XVII əsrin sonunda Azərbaycan iqtisadiyyatı dərin tənəzzül keçirirdi. Bu tənəzzülün bir sıra daxili və xarici səbəbləri var idi. Səfəvi dövlətinin tənəzzülünün daxili səbəbləri bunlar idi:

İçərişəhərdə hind tacirlərinə məxsus Multan karvansarası

1. *Əkin sahələrinin azalması və su təchizatının zəifləməsi.* Buna səbəb isə Azərbaycanın cənubunda yeraltı kanallar şəbəkəsi — kəhrizlərin dağılması idi.

2. *Pul böhranının baş verməsi.* Bu dövrdə Səfəvi dövləti ərazisinə qiymətli metallar qismən xaricdən gətirilirdi. Qiymətli metalların azlığından dövriyyəyə qəlp pullar daxil olurdu. Bu, nəticə etibarilə əmtəə mübadiləsinin pozulmasına, maliyyə sahəsində hərc-mərcliyə gətirib çıxarırdı.

3. *Şəhər iqtisadiyyatının tənəzzülü.* Bunun səbəbi isə ticarət və sənətlə məşğul olan əhəlinin şəhərləri kütləvi surətdə tərk etməsi idi. Nəticədə öz gəlirlərinin azaldığını gören dövlət və feodallar vergiləri 3 dəfə artırdılar.

4. *Dövlət idarəciliyindəki böhran.* Bunun səbəbi isə dövlət aparatındakı vəzifəli şəxslərin rüşvətxorluğu, fırıldaqçılığı idi.

Səfəvi dövlətinin tənəzzülünün xarici səbəbləri isə aşağıdakılar idi:

1. Hindistana dəniz yolunun kəşfi nəticəsində XVII əsrdən etibarən Azərbaycandan keçən İpək yolu öz əhəmiyyətini itirirdi.

2. Avropada yüksək keyfiyyətli və ucuz başa gələn manufaktura məhsulları istehsalının artması Azərbaycanın sənətkarlıq məhsullarına olan tələbatı getdikcə azaldırdı.

Sual və tapşırıqlar

1. Nə üçün ruslar ingilislərin Azərbaycanda möhkəmlənməsini istəmirdilər?
2. Stepan Razinin qarətçi yürüşlərini hansı oxşar hadisə ilə müqayisə edə bilərsiniz?
3. Şah Süleymanın fərmanı hansı ölkənin tacirlərinə geniş imtiyazlar verirdi?
4. Mövzuda adıçəkilən Azərbaycan şəhərlərini xəritədə tapın.
5. «Səfəvi dövlətinin tənəzzülünün səbəbləri» cədvəlini tamamlayın.

Daxili səbəblər	Xarici səbəblər

6. Stepan Razinin Azərbaycana qarətçi yürüşləri barədə nə bilirsiniz?

6. XVII ƏSRDƏ AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİ

Azərbaycan torpaqlarında gedən Səfəvi–Osmanlı müharibələri xalqın mədəni həyatına ağır zərbələr vurmuşdu. Azərbaycan alimləri əsir alınaraq, İstanbula aparılmış, bəziləri isə zorla İsfahana köçürülmüşdü. Dövrün hərbi-siyasi gərginliyi elm və maarifin inkişafında ləngimələrə səbəb olmuşdu.

XVII əsrdə ölkədə elm və mədəniyyət necə inkişaf edirdi?

Təhsil. XVII əsrdə məscidlərin nəzdində məktəb və mədrəsələr fəaliyyət göstərirdi. Burada Quran öyrədilirdi. Mədrəsələrdə dini biliklərlə yanaşı, dünyəvi elmlər də tədris olunurdu. Təhsilini başa vuran şagirdlərə şəhadətnamə verilir. Mədrəsələrdə dərs deyən müəllimlər arasında dövrün tanınmış alimləri də var idi. Bəzi müəllimlər o qədər şöhrət qazanmışdılar ki, onların yanına, hətta uzaq yerlərdən tələbələr gəlirdilər. Bu dövrdə təhsil, əsasən, şəhər əhalisi içərisində yayılırdı. Kənd əhalisinin çoxu savadsız idi. Kənd yerlərində təhsil işi ilə axund, molla, yaxud onun köməkçisi xəlfə adlanan şəxs məşğul olurdu. Xəlfə mollaxanada nizam-intizamı qorumaq üçün şagirdlər içərisindən seçilirdi. Xəlfələr yuxarı sinif şagirdlərindən təyin olunurdu. Əhalinin sayından asılı olaraq hər bir kəndin bir və ya bir neçə mollası, yaxud axundu olurdu. Əhalisi az olan kəndlərdə bir məktəb bir neçə kəndə xidmət edirdi.

Din xadimlərinin təhsildə əsas aparıcı qüvvəyə çevrilməsi o dövrün maarif və mədəniyyəti haqqında hansı fikirləri söyləməyə əsas verir? Münasibət bildirin.

Elm. Bu dövrdə dünyəvi elmlər də inkişaf edirdi. Astronomiya və riyaziyyata dair əsərlər yazmış Mirzə Məhəmməd Şirvani XVII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan el-

minə bir sıra töhfələr vermişdir. Digər bir elm xadimi Yusif Qarabağının əsərləri dövr üçün mühüm bilik mənbəyi idi. Onun əsərlərində məntiq, hüquq və astronomiyaya dair maraqlı məlumatlar verilir.

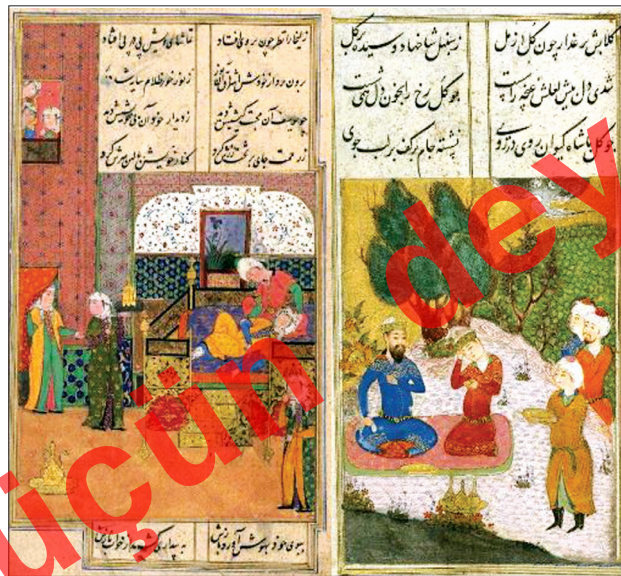
Şah II Abbasın (1642–1666) baş tarixçisi təyin edilmiş və vəzir vəzifəsinə qədər yüksəlmiş Məhəmməd Tahir Vahidin əsərləri dövrün ziyalıları tərəfindən yüksək qiymətləndirilirdi. Onun «Tarixi-vahid» (Abbasnamə) əsəri bu gün də həmin dövrə dair dəyərli mənbədir.

XVII əsrdə Azərbaycanda kitablar, adətən, xəttatlar tərəfindən üzü köçürülməklə artırılırdı. Məhz buna görə də xəttatlara böyük ehtiyac vardı. Şah II Abbasın dövründə kitabxanalara xüsusi qayğı göstərilirdi. Şah II Abbasın hakimiyyəti dövründə kitab çapı üçün Avropadan mətbəə avadanlığı gətirilməsinə təşəbbüs göstərilmişdir. Lakin kifayət qədər vəsait ayrılması, şah II Abbasın ölümü və şah Süleymanın bu işə biganəliyi həmin təşəbbüsün baş tutmamasına səbəb oldu.

Məşhur alim Məhəmmədhüseyn Təbrizi osmanlı işğallarından sonra vətəni tərk edərək Hindistana getmiş, orada məşhur «Bürhani-qate» lüğətini yazmışdır. Bu lüğət İranda, Hindistanda və digər islam ölkələrində dəfələrlə çap olunmuşdur. Azərbaycan filosofu Yusif Qarabaği Mərkəzi Asiyaya köçmüş, Səmərqənddə və Buxarada

Dövrün ziyalılarından olan Mirzə Məhəmməd Şirvani və Məhəmməd Tahir Vahid haqqında araşdırma apararaq təqdimat hazırlayın.

Xəttatlar tərəfindən üzü köçürülmüş kitab

yaşamışdır. O, ərəb, fars dillərində fəlsəfə və hüquq məsələlərinə həsr olunmuş bir sıra əsərlərin müəllifidir. Qarabağının əsərlərindən uzun müddət ərzində Mərkəzi Asiyanın mədrəsələrində tədris vəsaiti kimi istifadə olunmuşdur.

Ədəbiyyat və xalq yaradıcılığı. Qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanlarının tam şəkildə təşəkkülü prosesi XVI əsrin sonu — XVII əsrin başlanğıcına təsadüf edir. «Koroğlu» dastanı xalq yaradıcılığının möhtəşəm nümunəsidir.

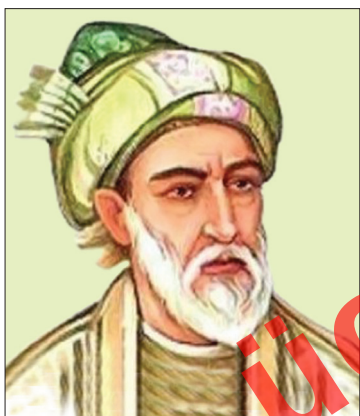
«Koroğlu»
dastanının yaran-
ması hansı tarixi
hadisə ilə bağlı
idi?

XVII əsrdə «Şah İsmayıl», «Aşıq Qərib», «Abbas və Gülgəz», «Əsli və Kərəm», «Novruz» kimi məşhur dastanlar tam şəkildə formalaşdı. «Şah İsmayıl» dastanı dostluğu və məhəbbəti tərənnüm edir. «Aşıq Qərib»

dastanının bir çox (türkmən, türk və s.) variantları mövcuddur.

XVII əsr aşıq sənətinin yüksəliş dövrüdür. Xalq poeziyasının görkəmli nümayəndəsi olan Qurbanidən sonra XVII əsrdə Aşıq Abbas Tufarqanlı, Sarı Aşıq Abdulla daha çox tanınırdılar. Onlar ifa etdikləri şeirləri özləri yazırdılar. «Abbas və Gülgəz» dastanı Aşıq Abbas Tufarqanlının lirik şeirləri əsasında formalaşmışdır. Bu aşığın məhəbbət məzmunlu qoşmaları xüsusilə qiymətlidir. Sarı Aşıq həm də gözəl bayatılar yaradırdı.

XVII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri Saib Təbrizi olmuşdur. Şah I Abbasın hakimiyyəti dövründə Saib Təbrizi İsfahana köçürülmüş, Əfqanıstana, ərəb ölkələrinə, Kiçik Asiyaya səyahət etmişdir. Saib Təbrizi bir müddət Hindistanda yaşamış, şah II Abbas tərəfindən Səfəvi sarayına dəvət olunmuş və «məlik üşşüera» adını almışdı. İnsan və təbiət gözəlliklərinə vurğunluq, məhəbbət, zamanədən şikayət onun əsərlərinin başlıca mövzularıdır.

Saib Təbrizi

Təbiiqə incəsənət və memarlıq. XVII əsrdə sənətkarlarımızın hazırla-

Şah I Abbasın dövrü haqqında məlumat verin. Saib Təbrizinin İsfahana köçürülməsinin dövrün siyasi prosesi ilə əlaqəsi varmı?

Suraxanı atəşgahı

dıqları bədii parça və tikmələr içində saray emalatxanalarında toxunan

«ali» və «zərli» adlanan parçalar əsas yeri tuturdu. Bu tipli parçalar qızılı və gümüşü saplarla toxunduğu üçün dünya bazarlarında daha baha qiymətə satılır, çox zaman isə qızılı bərabər tutulurdu (bu cür parçaların tərkibinin 15 faizi xalis qızıl olurdu). Belə toxuma parçaların saplarını, adətən, toxucular deyil, zərgərlər hazırlayırdılar. Naxışlı xalçalarla yanaşı, süjetli xalçalar da toxunurdu. Bunlardan ovçuluqla bağlı müxtəlif kompozisiyalı xalçaları, məişət səhnələrini qeyd edə bilərik.

Bu dövrü araşdırarkən Abşeronda, Şamaxı, Bərdə, İrəvan, Dərbənd, Laçın, Naxçıvan, Şəki, Lerik, Gəncə, Qəbələ ərazilərində tapılan məzar daşları üzərində oyulmuş müxtəlif ornamentlərlə (naxışlarla) yanaşı, insan, heyvan, quş fiqurlarına da rast gəlinir. Bunlarla yanaşı,

Laçında Sarı Aşığın məqbərəsi (1993-cü ildə erməni vandalları tərəfindən dağıdılmışdır)

Gəncədə Şah Abbas məscidi

çoxlu binalar, karvansaralar, hamamlar, məqbərələr, məscidlər dövr haqqında məlumat toplamağa imkan verir. Dövrümüzə qədər gəlib çatmış bu tikililərdən biri Suraxanıdakı atəşpərəst abidəsidir. Məbəd «Atəşgah», yəni «od yeri», «od səcdəgahı» adlandırılmışdır.

Gəncədəki Şah Abbas məscidi XVII əsr Azərbaycan memarlığı üçün səciyyəvi olan qiymətli abidədir.

Abşeron memarlığının nadir incilərindən Nardaranda əhəngdaşından tikilmiş məscid öz quruluşuna görə simmetrik memarlıq abidəsidir. Məsciddəki daşüstü yazıdan aydın olur ki, abidə 1663-cü ildə tikilmişdir.

Sual və tapşırıqlar

1. Mədrəsə təhsilinin xüsusiyyətlərini izah edin.
2. XVII əsrdə kitabların qiyməti çox baha idi. Siz kitabların baha olmasını nə ilə əlaqələndirərdiniz? Fikrinizi əsaslandırın.
3. Bu dövrdə xəttatlığın inkişafı nə ilə bağlı idi?
4. XVII əsrdə Azərbaycanda kitab çapı üçün Avropadan mətbəə avadanlığı gətirilməsi təşəbbüsünün səbəbləri nə idi?
5. Dövrə aid memarlıq abidələri haqqında təqdimat hazırlayın.
6. Aşıq yaradıcılığı öz yüksəliş dövrünü XVII əsrdə keçirirdi. Bu fikri faktlara əsasən sübut edin.
7. «XVII əsrdə Azərbaycan mədəniyyəti» cədvəlində müxtəlif sahələrə aid ən mühüm xüsusiyyətləri yazın.

Təhsil və elm	Ədəbiyyat	İncəsənət və memarlıq

II

AZƏRBAYCAN XVIII ƏSRİN BİRİNCİ YARISINDA

7. XVIII ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ SƏFƏVİ DÖVLƏTİNDƏ SİYASİ VƏZİYYƏT

XVII əsrin sonunda Səfəvi dövlətində iqtisadi tənəzzül davam edirdi. XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda, xüsusilə Şirvanda baş verən quraqlıq özü ilə dəhşətli aclıq gətirmişdi. Bu isə bahalığa, bazarlarda qiymətlərin bir neçə dəfə artmasına səbəb olmuşdu. Buna baxmayaraq, vergilər üç dəfə artırıldı.

Səfəvi dövlətində baş verən iqtisadi tənəzzül onun siyasi vəziyyətinə necə təsir göstərdi?

Səfəvi şahı vəziyyətdən çıxmaq üçün nə tədbir gördü?

Şah Sultan Hüseyn (1694—1722), saray əyanları və dövlət məmurları boşalmış dövlət xəzinəsini doldurmağın yeganə yolunu vergi və mükəlləfiyyətlərin sayını və həcmi artırmaqda gördülər. Bu məqsədlə onlar yeni vergi növləri yaradır, vergi toplamaq üsulunu daha da sərtləşdirirdilər. 1699-cu ildə Səfəvi dövlətində siyahıyaalma keçirildi. Siyahıyaalmadan sonra vergilər artırıldı.

Əzab və işgəncələrlə kəndliləri vergi verməyə məcbur edirdilər. Şah ha-

Şah Sultan Hüseyn

kimiiyyətinin zəiflədiyi bir dövrdə hakim feodallar və bəylər arasında mərkəzi hakimiyyətə tabe olmamaq meyli güclənirdi.

Şah Sultan Hüseyn boşalmış dövlət xəzinəsini doldurmaq məqsədilə ata-babalarının Ərdəbildəki məqbərəsində olan qiymətli əşyaları əritməyi və onlardan pul kəsməyi əmr etmişdi.

Bu fakt əsasında Şah Sultan Hüseyni necə qiymətləndirirsiniz?

Dövrün müasiri İohan Qustav Herber yazdı ki, Şirvan hakimləri şahın xəzinəsinə istədikləri qədər pul göndərirdilər. Bəzi hallarda bəylərbəylər mərkəzin göstərişi olmadan vergilərin miqdarını və həcmi artırırdılar.

Mənbə əsasında Səfəvi dövlətində mərkəzi hakimiyyətin vəziyyətini qiymətləndirin.

Kortəbii hərəkatın xüsusiyyətləri hansılardır?

XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda üsyanlar. Feodal zülmünün həddini aşması Səfəvi dövlətinin bir çox yerlərində olduğu kimi, Azərbaycanda da şah üsulidarəsi və yerli feodalların əleyhinə üsyanların baş verməsinə səbəb oldu. Azərbaycanda ilk üsyan 1707-ci ildə Car-Balakən bölgəsində başladı. Tezliklə qonşu kəndlərin əhalisi də üsyançılara qoşuldu. Bu, kortəbii kəndli hərəkatı idi.

Dövlətin hakim dairələrinin üsyanı yatırmaq üçün göndərdiyi cəza dəstələri Car kəndini talan edib yandırdılar.

1709-cu ildə Azərbaycanın şimalında — Şirvan hüduqlarında daha bir silahlı üsyan baş verdi. 1711-ci ildə Car camaatı yenidən silaha əl atdı. Onlar Şamaxı şəhərinə hücum edib, Şirvan bəylərbəyinin malikanəsinə od vurdular.

Şirvanın böyük bir hissəsində həm şah, həm də yerli feodal-
ların zülmünə qarşı silahlı üsyan geniş vüsət almaqda idi.

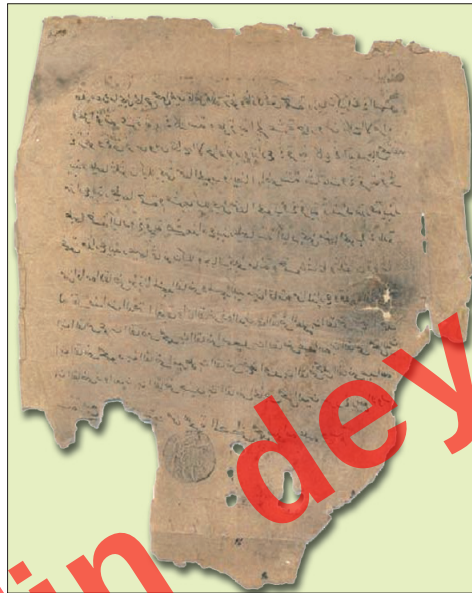
Şirvan üsyanı. 1707-ci ildə Şirvanda başlayan üsyan İsfahanda — Səfəvi sara-
yında böyük həyəcana səbəb oldu. Şirvan
bəylərbəyi döyüş meydanında həlak oldu.
Şah Sultan Hüseyn buraya yeni bəylərbəyi
göndərirdi.

**Şirvanın feo-
dal zülmünə
qarşı mübarizə
mərkəzinə çevril-
məsinin səbəbini
izah edin.**

1709-cu ildə Qəndəhar şəhərini zəbt
edən əfqan tayfaları mərkəzi hökumətə Azərbaycanda baş
verən üsyanları yatırmağa macal vermirdi. XVIII əsrin əvvəl-
lərində Səfəvi dövlətinə daxil olan bütün ölkələrdə mərkəzi ha-
kimliyə qarşı çıxışlar baş verirdi. Qonşu dövlətlər Səfəvi
dövlətinin düşdüyü ağır siyasi və iqtisadi vəziyyətdən istifadə
etməyə çalışırdılar. Bəzi daxili
qüvvələr — feodal və ruhani-
lər şəxsi mənafeləri üçün on-
larla əməkdaşlıq edirdilər.

Şirvanda üsyana yerli ruhani
başçılarından biri olan Hacı Da-
vud rəhbərlik edirdi. Şəxsi iste-
dadı sayəsində Hacı Davud bü-
tün şimal-şərqi Azərbaycanda
nüfuz qazanmışdı. Onun əhali
arasında yayılmış fətvasında
yazılmışdı ki, guya o, Allah
tərəfindən əhalini feodalların
zülmündən xilas etmək üçün
göndərilmişdir.

Hacı Davudun fətvası. Sənəd*

* **Fətva** — bir işi icra etmək üçün din başçısı və ya hökmdar
tərəfindən verilən icazə, hökm

Hacı Davud

1719-cu ilin sonlarında Səfəvi dövlətinin və yerli hakimlərin qoşunları Şirvanda baş verən üsyanı yatırımağa nail oldular. Hacı Davud Dərbənd həbsxanasına salındı. Onun ən yaxın müttəfiqi Qazıqumuxlu Surxay xan Dağıstana qaçaraq canını xilas etdi. Sonradan o, şahə xidmət edəcəyinə söz verərək, yüzbaşı rütbəsi aldı və şahın Dağıstandakı etibarlı adamlarından birinə çevrildi.

XVIII əsrin 20-ci illərində Səfəvi dövləti özünün ən ağır tənəzzül dövrünə qədəm qoydu. Ölkənin hər yerində yenidən üsyanlar baş verdi.

Mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsindən istifadə edən Hacı Davud həbsdən qaçaraq yenidən Şirvan üsyançılarına başçılıq etməyə başladı və Qazıqumuxlu Surxay xanı müzdlu qoşunları ilə birlikdə öz tərəfinə çəkməyə nail oldu. Bu dəfə Hacı Davud qarşısına Şirvanda hakimiyyəti ələ almaq və müstəqil dövlət yaratmaq məqsədi qoymuşdu. Planını həyata keçirmək üçün Hacı Davud Rusiya dövlətinə yazılı şəkildə müraciət edib hərbi kömək istədi. Lakin Hacı Davudun nəzərdə tutduqları Rusiyanın ha-

Yerli feodal və ruhani başçılarının üsyanə rəhbərlik etməsi hərəkata necə təsir göstərə bilərdi?

Hacı Davudun Şirvanda müstəqil dövlət yaratmaq planına münasibət bildirin.

zırladığı planlara uyğun gəlmirdi. Çünki Hacı Davud Rusiyanın himayəsini qəbul etməyə söz vermir, ondan yalnız hərbi kömək istəyirdi. Ona görə də Rusiya hökuməti Hacı Davudun müraciətinə müsbət cavab vermədi.

Hacı Davud Qazıqumuxlu Surxay xanın qoşunları və üsyançı dəstələri ilə Səfəvi dövlətinin Şirvandakı əsas inzibati mərkəzi olan Şamaxını mühasirəyə aldı. 1721-ci ildə üsyançılar şəhəri ələ keçirdilər və qarət etdilər.

XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanda genişlənən üsyanların feodalizm dövründə baş verən bir çox ictimai hərəkatlarda olduğu kimi ziddiyyətli tərəfləri vardı. Xalq kütlələrinin kortəbii silaha əl atması çox zaman qarətlə, feodal malikanələri və yaşayış məntəqələrinin talan olunması, yandırılması ilə nəticələnirdi. Şamaxı şəhəri alınarkən buradakı zəngin bazar, karvansaralar, xarici ölkələrdən, o cümlədən Rusiyadan gələn tacirlərin malı qarət edildi.

Şamaxıda qazanılmış qələbədən ruhlanan Hacı Davud öz yürüşünü davam etdirməyi qərara aldı. Lakin Dərbənd və Bakı qalalarına edilən hücumlar uğursuz oldu. Hacı Davudun dəstələri Gəncə şəhərini mühasirə etsələr də, şəhəri ala bilmədilər.

Rusiyanın ona qarşı mənfi münasibətindən xəbərtutan Hacı Davud özünə arxa tapmaq məqsədilə Osmanlı imperiyasına müraciət etdi. Osmanlı sultanı Hacı Davudla əlaqə yaratdı. Hacı Davud hərbi kömək istəməklə bərabər Osmanlı dövlətinin himayəsini də qəbul etməyə vəd verdi. Osmanlı sultanı onun müraciətini müsbət cavablandırdı. Hacı Davud Şamaxıya qayıdıb Şirvanın hakimi oldu.

Hacı Davudun Şirvanda müstəqil dövlət yaratmaq niyyətini necə qiymətləndirirsiniz?

Hacı Davud tərəfindən Şamaxı şəhərinin tutulması üsyanın gedişinə necə təsir edə bilərdi?

Nə üçün Osmanlı sultanı Hacı Davudun müraciətinə müsbət cavab verdi?

Sual və tapşırıqlar

1. XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvilər dövlətində baş vermiş böhranın səbəblərini təhlil edin və cədvəli doldurun.

Siyasi səbəblər	İqtisadi səbəblər	Sosial səbəblər

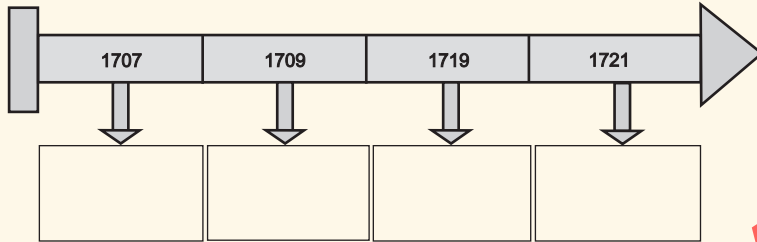
2. XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövlətində xalqın vəziyyətini ağır-
laşdıran amilləri sadalayın.

3. XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanın hansı bölgələrində Səfə-
vi zülmü əleyhinə üsyanlar baş vermişdi?

4. Hacı Davudu üsyan rəhbəri kimi səciyyələndirən keyfiyyətləri
qeyd edin.

5. Hacı Davud qonşu dövlətlərin köməyini almaq üçün hansı addım-
lar atdı? Bu addımları necə qiymətləndirirsiniz?

6. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən
edin.

8. RUSİYA XƏZƏR DƏNİZİ HÖVZƏSİNƏ YÜRÜŞƏ HAZIRLAŞIR

Azərbaycan öz təbii zənginliyi, xammal ehtiyatı, həmçinin əlverişli strateji-coğrafi mövqeyi ilə əsrlər boyu qonşu ölkələrin diqqətini özünə cəlb etmişdir. Bu ölkələrdən biri də Rusiya idi. XVIII əsrin əvvəllərində Rusiya dövləti Osmanlı imperiyası ilə uğursuz müharibə aparmış və 1711-ci ildə Prut müqaviləsini imzaladıqdan sonra Qara dənizə çıxış əldə etməkdən əlini üzərək bütün ümidini Xəzər dənizi hövzəsinə bağlamışdı.

Rusiya imperiyasının Xəzərlə bağlı hansı planları var idi?

Bu planları həyata keçirmək üçün rus çarı I Pyotr hansı addımları atdı?

Səfəvi sarayı və Rusiya dövləti arasında «yaxınlaşma». Rus elçisinin İsfahana gəlməsi. Səfəvi dövlətinin ağır günlərində şah Sultan Hüseyin vəziyyətdən çıxış yolunu Rusiya dövləti ilə yaxınlaşmaqda gördü. Bu məqsədlə 1713-cü ildə «dostluq və ticarət müqaviləsi» bağlamaq üçün Peterburqa nümayəndə göndərirdi.

Səfəvi dövlətinin Rusiyaya müraciəti I Pyotrın Şərqdə işğalçılıq siyasətinin fəallaşması dövrünə təsadüf edirdi. Həmin illərdə Rusiya dövləti İsveçlə müharibə aparırdı. Belə bir şəraitdə cənuba yürüş etmək imkanına malik olmayan çar kəşfiyyat xarakterli tədbirlər görürdü.

I Pyotr Xəzər dənizinin qərb sahillərini öyrənmək məqsədilə Səfəvi dövlətinə özünün yaxın adamlarından birini — Artemi Volinskiy göndərirdi.

İsveçlə müharibədə qələbə qazanması Rusiyaya hansı dənizə çıxmaq imkanı yarada bilərdi?

Nə üçün I Pyotr həm şimalda, həm də cənubda Rusiya dövləti üçün dənizlərə çıxışlar əldə etmək istəyirdi?

Artemi Volinski

Nə üçün rus tacirləri ən çox Şirvan-da məskən salmışdılar?

I Pyotrun Xəzər dənizinin topoqrafik xəritəsinin hazırlanması barədə tapşırığı nə ilə bağlıdır? Bunun Azərbaycan üçün müsbət və mənfi tərəfləri hansılardır?

Elçi kimi İsfahana yola düşən Artemi Volinskiyə I Pyotr xüsusi və gizli göstəriş də vermişdi. Həmin göstərişə əsasən Rusiya dövlətinin elçisi karvan yollarını, bu yollar boyunca otlaqların olub-olmamasını (bu, süvari qoşunlar üçün vacib idi), yerli qoşunların müdafiə qurğularının vəziyyətini öyrənməli, burada xristianlarla əlaqə yaratmalı idi. Artemi Volinskiyə burada rus ticarətinin inkişaf etdirilməsi imkanlarını öyrənmək də tapşırılmışdı. Həmin müddət ərzində o, I Pyotrun məxfi göstərişinə əsasən bir çox mühüm məsələlərin həlli ilə məşğul oldu, dövləti maraqlandıran məlumatları topladı. O, həm də illərdən bəri Şamaxıda məskən salmış rus tacirlərinin ticarət məsələlərini qaydaya salmaq üçün əlindən gələni etdi.

I Pyotrun bu sahədəki tədbirlərindən biri Xəzərin qərb sahillərini topoqrafik baxımdan dəqiq öyrənməkdən ibarət idi. O, bu məqsədlə Xəzər dənizinə ekspedisiya göndərdi. Dövrün səviyyəsinə uyğun tərzdə aparılan tədqiqat işləri nəticəsində tərtib olunmuş xəritəyə əsasən Xəzər dənizinin bütün qərb sahilləri

dəqiqliklə köçürülmüş, sahil sularının dərinliyi və dənizdəki su axınının istiqaməti, limanlar, buxtalar, sualtı qayalar öyrənilmişdi.

I Pyotrun qarşıdakı hərbi yürüş üçün hazırladığı tədbirlərdən biri Şirvanda rus konsulluğunu açmaq təşəbbüsü idi. Lakin şah hökuməti buna qəti etiraz etdi. Uzun mübahisədən sonra rus tacirlərinin arzu və marağı nəzərə alınaraq Şamaxıda Rusiya konsulluğunun açılması qərara alındı. Lakin Şirvanda baş verən üsyan qərarın həyata keçirilməsinə mane oldu.

Bakı körfəzində Rusiya ekspedisiyasının üzvləri üç ada müşahidə etdilər. Bu adalardan ikisi öz görünüşünə görə Baltik dənizindəki (Revelin yaxınlığındakı) iki adanı — Nargini və Vulfu xatırladırdı. Buna görə də ekspedisiya həmin adaları «Nargin» və «Vulf» adı ilə xəritəyə saldı. Üçüncü adaya onlar «Pesçanı» («Qumlu») adını verdilər. Xəzər dənizinin Azərbaycan sahillərini öyrəndikdən sonra ekspedisiya cənub istiqamətində irəliləyərək dənizin Astrabad körfəzinədək sahillərini də xəritəyə əlavə etdi.

«Şamaxı ekspedisiyası». İstanbulda Hacı Davudla sultan III Əhməd arasında aparılan danışıqlar I Pyotr hökumətini xeyli narahat etdi. Rusiya imperatorunun Şərqi siyasətində Şimal-şərqi Azərbaycan mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Hətta Şirvan üsyanından əvvəl Peterburqda qarşıdakı yürüş barədə tərtib olunmuş

Xəzər dənizinin I Pyotrun tapşırığı ilə hazırlanmış xəritəsi

**Rusiyanın
Cənubi Qaf-
qazda öz planla-
rını həyata
keçirməsinə
kömək və mane
olan amilləri xa-
rakterizə edin.**

sənədlərdə bu yürüş «Şamaxı ekspedisiyası» adlanırdı.

Şirvan üsyanı qələbə çaldıqdan sonra I Pyotr həm yürüşün adını, həm də istiqamətini dəyişdirməli oldu. Səfəvi dövlətində mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi, Osmanlı imperiyasının Cənubi Qafqaza qoşun yeritmək istəməsi Rusiyanın Qafqaz siyasətinin həyata keçirilməsinə mane ola bilərdi.

Şirvana Osmanlı qoşununun yeridilməsi təkcə Rusiyanın cənub sərhədlərini təhlükə altına salmırdı. Bu, eyni zamanda onun Şərq ticarətinə də ağır zərbə endirə bilərdi. Bütün bunlar I Pyotru Xəzər dənizi hövzəsinə doğru yürüşə tələsməyə vadar etdi. Məhz buna görə də I Pyotr azadlıq hərəkatını boğmaq, guya, onunla dostluq münasibətində olan şahə kömək etmək bəhanəsi ilə Şirvana qoşun çəkməyi qərara aldı.

I Pyotrun «Bəyannamə»si

Qəti addım atmazdan əvvəl I Pyotr Xəzərboyu əyalətlərin sakinləri arasında yürüşün səbəbini doğrultmaq məqsədilə 1722-ci ildə «Bəyannamə» çap edib, xüsusilə rus ordusunun hərəkət edəcəyi istiqamətdə yerləşən şəhər və kəndlərə göndərirdi. «Bəyannamə»də yürüşün əsl səbəbi kimi Şirvan üsyanı zamanı Şamaxıda qətl və qarətə məruz qalmış rus tacirlərini himayə etmək və Rusiyanın dost saydığı Səfəvi şahına qarşı çıxan üsyançıları cəzalandırmaq göstərilirdi. Azərbaycan dilində də çap olunmuş «Bə-

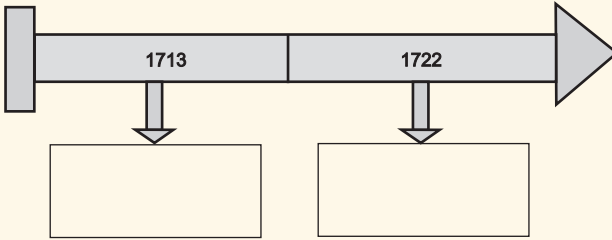
yannamə»də yerli əhaliyə əmin-amanlıq vəd edilirdi. Öz var-dövlətini, mövqeyini itirməkdən ehtiyat edən bəzi feodallar I Pyotrun «Bəyannamə»sini müsbət qarşıladılar.

I Pyotrun ölkəmizlə bağlı siyasətinin ən təhlükəli cəhəti ermənilərin Osmanlı dövlətinin ərazisindən köçürülərək Azərbaycan torpaqlarına yerləşdirilməsi barədə göstəriş verməsi idi. Köçürülmənin nəticəsində ermənilərin xalqımıza qarşı əsrlərdir davam edən soyqırım siyasətinin bünövrəsi qoyuldu.

Sual və tapşırıqlar

1. XVIII əsrin əvvəllərində Rusiyanın Azərbaycanla bağlı planlarının gündəmə gəlməsi nə ilə əlaqədardır?
2. I Pyotrun Xəzəryanı bölgələrin işğalına başlamasına bəhanə nə oldu?
3. I Pyotrun Azərbaycan dilində «Bəyannamə» nəşr etdirməkdə məqsədi nə idi?
4. I Pyotrun Xəzəryanı bölgələrə yürüşdən əvvəl apardığı diplomatik tədbirlərini şərh edin.
5. I Pyotrun yeritdiyi siyasətin Azərbaycan üçün başlıca təhlükəsi nədən ibarət idi?
6. Zaman oxunda verilmiş mühüm hadisələri müəyyən edin.

9. AZƏRBAYCAN TORPAQLARININ İKİ İMPERİYA TƏRƏFİNDƏN BÖLÜŞDÜRÜLMƏSİ

I Pyotr 1722-ci il iyunun 18-də Həştərxandan iki istiqamətdə: quru və dəniz yolu ilə yürüşə başladı. Zəifləmiş Səfəvi qoşunu Azərbaycan ərazisinə daxil olan Rusiya qoşunlarına ciddi müqavimət göstərə bilmədi.

Amma Rusiyanın bu planının gerçəkləşməsinə mane olan bir qüvvə var idi – Osmanlı dövləti.

I Pyotr daha çox hansı şəhərləri tutmaqda maraqlı idi?

Osmanlı dövləti Rusiyanın planlarına necə mane oldu?

Rusiyanın Xəzəryanı bölgələrə işğalçı yürüşü. 1722-ci il avqustun 23-də Rusiya qoşunu heç bir müqavimət görmədən Dərbənd şəhərinə daxil oldu. Şəhərin naibi İmamqulu öz vəzifəsində qalmaq xatirinə Dərbənd qalasının açarını I Pyotra təqdim etdi. Lakin şəhərdə işğalçılara müqavimət tərəfdarları da var idi. Onlar, hətta I Pyotra qarşı sui-qəsd də hazırlamışdılar. Ancaq qəsdin üstü açılmış, başçıları həbs olunmuşdu.

Dərbəndi aldıqdan sonra I Pyotr qoşun komandirlərinə Bakı istiqamətində hərəkət etmək barədə sərəncam verdi. Yürüşə başlamazdan əvvəl imperator öz nümayəndəsini Bakıya göndərərək Bakı hakimi Məhəmmədhüseyn xandan tabe olmasını tələb etdi.

**İlk vaxtlar
Xəzəryanı
bölgələrin əhalisinin
bir qisminin Rusiyaya
meyil etməsi nə ilə
bağlı idi?**

Lakin Bakı hakimi I Pyotrun nümayəndəsinə bildirdi ki, o, Rusiya qoşunlarını Bakı qalasına buraxmayacaqdır. Avqustun 30-da Rusiya ordusu Dərbənddən Bakıya doğru hərəkət etdi. Lakin I Pyotr yürüşünü dayandıraraq geri dönməli oldu. Bunun bir neçə səbəbi vardı.

*I Pyotrun
Xəzəryanı
vilayətlərə yürüşü*

- ★ Osmanlıların ələ keçirdiyi qalalar
- ★ Rus qoşunlarının ələ keçirdiyi qalalar
- Osmanlı qoşunlarının yürüşləri
- Rus qoşunlarının yürüşləri

**Rusiya
ordusu
tərəfindən
alınmış şəhər-
ləri xəritədə
göstərin.**

Xəzər dənizində baş verən tufan nəticəsində rus əsgərlərinin azuqə və sursat saxlanılan gəmilərinin əksəriyyəti dənizdə batmışdı. Bundan əlavə, I Pyotra xəbər çatdırıldı ki, İsveç yenidən Rusiyaya qarşı müharibəyə başlamaq istəyir. Osmanlı sarayının kəskin etirazı da I Pyotrun qayıtmasında az rol oynamadı.

I Pyotr Rusiyaya qayıtdıqdan sonra Osmanlı sultanı Hacı Davuda fərman göndərib, ona xan titulu verdi və Şirvanın, Dağıs-

I Pyotr Dərbənddə

tanın hakimi kimi tanıdı.

Rus qoşunları 1722-ci ildə Bakı və Şamaxını ala bilməsələr də, I Pyotr yürüşünün nəticəsindən razı qalmışdı. Rusiya imperatorunu bu yerlərdə heç olmazsa bir qarış torpaq əldə etmək də qane edirdi.

Bakının işğal edilməsi. Lakin Rusiyaya qayıtdıqdan sonra I Pyotr yenə də Xəzər sahilinin qərbində yerləşən bütün Azərbaycan torpaqlarını tutmaq niyyətindən dönmədi. Bu baxımdan böyük hərbi-strateji və iqtisadi əhəmiyyət kəsb edən Bakı qalasını almaq əsas vəzifə idi. İmperator Bakının alınması planlarını özü hazırladı.

Bakıya dəniz vasitəsilə yürüş hazırlandığı bir zamanda Səfəvi dövlətinin düşdüyü ağır vəziyyətdən istifadə edən əfqanlar onun

Bakının ruslar tərəfindən hazırlanmış mühasirə planı

ərazilərinə basqın etməyə başladılar. Onlar İsfahanı mühasirəyə aldılar. Şah Sultan Hüseyin paytaxtı tərk etmək istəmədi. O, əlavə qüvvə toplamaq üçün oğlu Təhmasibin mühasirədən çıxmasını təşkil etdi. 1722-ci ildə əfqanlar İsfahanı tutdular. Bundan sonra, elə həmin ildə Təhmasib özünü şah elan etdi.

Gilan əyalətini də təhlükə gözləyirdi. I Pyotr da Gilanı zəbt etmək fikrində idi. O, vaxt itirmədən Rusiya gəmilərinə Gilan istiqamətində hərəkət etmək əmri verdi.

1722-ci ilin dekabrında rus donanması Rəşt şəhərini zəbt etdi.

Səfəvi hakimiyyətinin zəifləməsindən istifadə edən Osmanlı imperiyası da öz qoşunlarını Cənubi Qafqaza yeritdi. Osmanlıların belə bir addım atmasında Qərbi Avropa ölkələrinin, xüsusilə İngiltərənin az rolu olmamışdı.

Osmanlılar tərəfindən bütün Cənubi Qafqazın tutulması təhlükəsi I Pyotru Bakını işğal etməyə tələsdirdi.

1723-cü ildə rus donanması Bakı limanına daxil oldu. Ciddi müqavimət göstərməsinə baxmayaraq, Bakı qarnizonu çoxsaylı orduya və hərbi texnikaya malik olan düşmən hücumuna tab gətirmədi.

Bakı qalası alındıqdan sonra burada yerli inzibati hakimiyyət — **komendantlıq*** idarəsi yaradıldı. Bakıdan sonra ruslar Salyan şəhərini işğal etdilər.

Sizcə, Rusiya «Bəyannamə»də elan etdiyi öhdəliklərə əməl etdimi?

Rus qoşunları Xəzərboyu əyalətlərin bir hissəsini işğal etdikdən sonra 1723-cü il sentyabrın 12-də Peterburqda Səfəvi dövlətinin Dərbənddən Gilana qədər olan Xəzərsahili əraziləri Rusiyaya güzəştə getməsi barədə müqavilə bağlandı.

Rusiya əvəzində Səfəvi şahına öz hakimiyyətini qorumaq üçün hərbi yardım göstərməyi öhdəsinə götürdü. Beləliklə, 1722–1723-cü illərdə Azərbaycanın Xəzərsahili torpaqları Rusiya tərəfindən işğal edildi.

* **Komendantlıq** — rus işğalçıların geniş səlahiyyətli hakimiyyət orqanı

Rusiyanın Xəzərboyu Azərbaycan torpaqlarına yürüşü münasibətilə kəsilmiş pul

1724-cü il İstanbul müqaviləsi.

Bu zaman Osmanlı qoşunu Azərbaycan ərazisinə daxil olub şərqə doğru hərəkət edirdi. Xəzərboyu əyalətlərdə rus qoşunları yerləşdiyindən toqquşma təhlükəsi yaranırdı. Türklərlə müharibəyə girmək istəmə-yən Rusiya Osmanlı imperiyasına Azərbaycan torpaqlarını bölüşdürmək barədə müqavilə bağlamağı təklif etdi. Uzun danışıqlardan sonra 1724-cü il iyunun 12-də İstanbulda Rusiya ilə müqavilə imzalandı. Həmin müqaviləyə

əsasən Osmanlı tərəfi Rusiyanın işğal etdiyi Xəzərboyu əyalətlərin Rusiyaya ilhaq edilməsini təsdiq etdi. Rusiya tərəfi isə Qərbi Qafqazın və Azərbaycanın digər torpaqlarının Osmanlıya çatmasına etiraz etmədiyini bildirdi. İstanbul müqaviləsinə görə osmanlıların Şirvanda qoşun saxlamağa ixtiyarı yox idi. Şirvan osmanlıların himayəsi altında, Hacı Davudun başçılığı ilə yarımmüstəqil xanlıq elan olundu. Müqavilənin imzalanması sayəsində Osmanlı və Rusiya qoşunlarının Azərbaycan ərazisində toqquşmasının qarşısı alındı.

Sizcə, Azərbaycan şəhərlərinin Osmanlı hakimiyyətini müqavimətsiz qəbul etməsi nə ilə bağlıdır?

İstanbul müqaviləsindən sonra Osmanlı dövləti bütün sərhəd boyu Cənubi Qafqaza öz qoşunlarını yürütdü. 1724-cü ildə Osmanlı qoşunları İrəvan şəhərini tutub, Cənubi Azərbaycan istiqamətində irəlilədi. Xoy və Mərənd şəhərlərini

aldıqdan sonra Təbriz şəhərinə yaxınlaşdı. Lakin təbrizlilərin ciddi müqavimətinə rast gəlib şəhəri ala bilməyən Osmanlı əsgərləri geri çəkilməyə məcbur oldular. Naxçıvan və Ordubad şəhərləri osmanlıların əlinə keçdi. Borçalı və Qazax könüllü olaraq Osmanlı hakimiyyətini qəbul etdi. 1725-ci ilin mayında yenidən Təbriz uğrunda döyüşlər başlandı. Osmanlılar yenidən Təbriz şəhərinə yaxınlaşdılar və şəhər onların əlinə keçdi.

1725-ci ilin sonlarında Osmanlı əsgərləri Azərbaycanın sonuncu istehkamını — Ərdəbil şəhərini də almağa müvəffəq oldular. Ərdəbil şəhərinin alınması İstanbulda atəşfəşanlıqla qeyd edildi.

Beləliklə, İstanbul müqaviləsindən sonra Azərbaycanın böyük bir ərazisi Osmanlı dövlətinin hakimiyyəti altına keçdi. Azərbaycanın Xəzərboyu əyalətləri isə Rusiya dövlətinin hakimiyyətində qaldı.

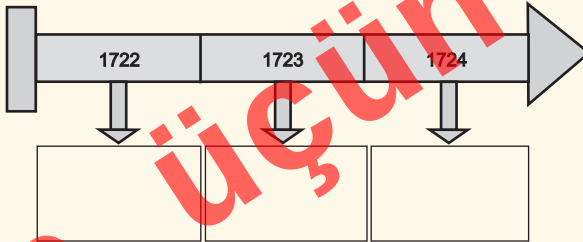

Rusiya və Osmanlı dövlətinin hakimiyyəti altında olan Azərbaycan torpaqları

Sual və tapşırıqlar

1. Hansı səbəblərə görə I Pyotr öz yürüşünü dayandırmalı oldu?
2. Osmanlıların Azərbaycanın bir sıra bölgələrini ələ keçirməsini necə qiymətləndirirsiniz?
3. Peterburq və İstanbul müqavilələrinin şərtlərini müqayisə edin.
4. İstanbul və Peterburq müqavilələrinin Azərbaycan üçün əhəmiyyəti nədən ibarətdir?
5. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

10. AZƏRBAYCAN RUSİYA VƏ OSMANLI DÖVLƏTLƏRİNİN HAKİMİYYƏTİ ALTINDA

1722—1724-cü illərdə Rusiya imperiyası Cənubi Qafqazda bir sıra hərbi əməliyyatlar həyata keçirdi. Nəticədə Dərbənd keçidinə və Xəzərin mühüm limanlarına nəzarət etmək imkanı qazandı. Azərbaycanın digər əraziləri isə Osmanlı dövlətinin nəzarəti altında idi.

I Pyotru, ilk növbədə, Azərbaycanın hansı sərvətləri maraqlandırır?

Osmanlıların siyasəti ruslardan nə ilə fərqlənirdi?

Çarizmin Azərbaycanın Xəzərboyu torpaqlarında iqtisadi siyasəti. Rusiya dövləti Xəzərboyu Azərbaycan torpaqlarından həm iqtisadi, həm də hərbi-strateji məqsədlə istifadə etmək üçün xüsusi tədbirlər hazırlamışdı. Rusiyanı, ilk növbədə, Abşeronun neft quyuları, xüsusilə «ağ neft» maraqlandırır. Rus qoşunlarının Bakı qalasını almasından iki ay keçdikdən sonra ordu komandanlığında neft quyuları barədə xüsusi sənəd — «**Reyestr**»* tərtib edildi. Həmin sənəddə istifadə olunan neft quyuları, neftin daşınması, qiyməti və başqa maraqlı məlumatlar vardır.

İnkişaf etməkdə olan Rusiya sənayesində neftdən əlavə, burada istehsal olunan xammala da ehtiyac duyulurdu. Rusiyanın hakim dairələrini xüsusilə xam ipək, pambıq, yun, təbii boyalar, tikinti materialları, metal və s. maraqlandırır.

I Pyotrun Rusiyada sənayenin inkişafı üçün apardığı tədbirlər Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində aparılan iqtisadi siyasəti ilə necə əlaqəlidir?

* **Reyestr** — siyahıya almaq, hər hansı məlumatı sistemləşdirmək

landırırdı. Bununla əlaqədar olaraq, bu yerlərin təbii sərvətlərini talayıb aparmaq məqsədilə xüsusi tədbirlər hazırlandı. I Pyotr, hətta Xəzərboyu Azərbaycan torpaqlarında bitən bəzi texniki bitkilərin Rusiyada becərilməsi barədə də göstəriş verdi.

I Pyotr Ukraynada, Həştərxanda və Rusiyanın digər şəhərlərində ipəkçiliyin inkişaf etdirilməsi barədə fərman imzaladı. Bu tədbir I Pyotr üçün o qədər əhəmiyyətli idi ki, hətta tut ağaclarını qıran şəxsi edam edəcəyi barədə qərar da verdi. Lakin şimalın sərt iqlimi ipəkçiliyi inkişaf etdirmək işinə mane oldu. Bu hadisədən sonra Rusiyanın iş adamları Azərbaycanın Xəzərboyu torpaqlarında ipəkçiliyin inkişafına, xam ipək tədarükünə daha çox əhəmiyyət verməyə başladılar.

Nəyə görə I Pyotr ipəkçiliyin inkişafına böyük əhəmiyyət verirdi?

I Pyotr Şirvanın xam ipəyini bir sıra Qərbi Avropa ölkələrinə, o cümlədən İngiltərəyə, Hollandiya, Fransa və Polşaya ixrac etmək fikrində idi.

**Rusiyanın Xəzər-
yanı bölgələrdə
apardığı siyasəti necə
qiymətləndirirsiniz?**

Azərbaycanda öz mövqeyini möhkəmləndirmək məqsədilə rus komandanlığı istehkamlar inşa etməyi qərara aldı. Rus mütəxəssisləri Kür çayında gəmiçiliyin və balıqçılığın inkişafı məqsədilə tədbirlər hazırladılar. Azərbaycan və Cənubi Qafqazın başqa ölkələri ilə sıx iqtisadi əlaqə yaratmaqdan ötrü Rusiya hökuməti Kür çayının mənsəbinə yaxın yerdə Peterburq kimi bir şəhər salmaq fikrinə düşdü. Rusiya özünün işğal dairəsində olan ərazilərdə ticarətin inkişafı üçün hər cür vasitədən istifadə etməyə çalışırdı.

Bakı şəhəri rus qoşunları tərəfindən işğal edildikdən sonra burada komendant idarəçiliyi yaradıldı. Rus komandanlığı tərəfindən Bakı və Abşeronu komendant təyin olunmuş Baryatinski tezliklə yerli sahibkarların neft quyularını müsadirə etdi. Komendantın bu hərəkətinə qarşı qalxan üsyan yatırıldı.

Rus komendantlığının yaradılması Bakıda və ümumiyyətlə, Xəzərboyu münbit torpaqlarda məskunlaşmağa can atan ermənilər üçün əlverişli bir fürsət idi. I Pyotra müraciətlə «yeni əldə olunmuş torpaqlarda» onlar üçün yer ayırmağı xahiş etdilər. Ermənilərin müraciəti I Pyotrun Azərbaycanla bağlı siyasətinə uyğun gəlirdi. Çar erməniləri Xəzərboyu Azərbaycan torpaqlarında yerləşdirməkdə iki məqsəd güdürdü: bununla o, həm işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarında xristian əhalinin sayını artırmağa və özünə «etibarlı» müttəfiq qazanmağa, həm də ticarət işlərində ermənilərdən istifadə edə bilirdi.

I Pyotr 1724-cü il noyabrın 14-də general-mayor Kropotova xüsusi əmr vermişdi. Əmrdə deyilirdi: «Erməni xalqı bizdən xahiş etmişdir ki, biz onları öz himayəmizə qəbul edib torpaqlar ayıraq, ona görə də sizə tapşırıram ki, əgər erməni xalqı bəyəndiyi yerdə yaşamaq istəsə, ona kömək edib ləyaqətlə qoruyun, elə rəftar edin ki, onlardan heç bir şikayət eşidilməsin, çünki biz burada erməni xalqını imperatorluq qayğısı ilə əhatə edib, öz himayəmizə götürmüşük».

I Pyotrun bu siyasətinin gələcəkdə Azərbaycan üçün nəticəsi necə ola bilərdi?

Rusiya işğal etdiyi Xəzərboyu Azərbaycan torpaqlarına əlverişli xammal mənbəyi kimi baxırdı. Çünki Rusiya hökumətinin buranın təbii sərvətlərinə ehtiyacı var idi. Lakin bununla belə, Rusiyanın yeni torpaqlardan götürüləcək gəlirə bəslədiyi ümidi özünü birdən-birə doğrultmadı, həmçinin burada qoşunun saxlanması böyük xərclər tələb edirdi. Buna görə də I Pyotrun ölümündən sonra rus əyanları hakimiyyətdən Xəzərboyu Azərbaycan torpaqlarından əl çəkməyi tələb etməyə başladılar. Bununla belə, Rusiya hökuməti bu torpaqları birdən-birə tərk etməkdən ehtiyat edirdi. Çünki rus qoşunları gedər-gətməz osmanlılar Xəzərboyu torpaqları ələ keçirə bilərdilər.

1727-ci ildə Şamaxı şəhəri yaxınlığında, Nabur kəndində Rusiya ilə Osmanlı dövlətlərinin nümayəndələri öz aralarındakı

sərhədi müəyyən etmək üçün saziş imzaladılar. Həmin sazişə əsasən rus qoşunları Niyazabad, Cavad, Salyan, Lənkəran, Astara, Qızılağac, Talış dağlarının bir hissəsini tutdular. 1728-ci ildə isə Quba və Təngəni ələ keçirdilər.

İlk vaxtlarda işğal olunmuş şəhərlərdə yaradılmış komendant idarə üsulu 1726-cı ildən ümumi işğal idarəsi ilə əvəz edildi. Knyaz Dolqoruki həmin idarəyə komandan təyin edildi.

Azərbaycan torpaqları Osmanlı hakimiyyəti dövründə. 1728-ci ildə Hacı Davuda artıq etimad etməyən osmanlılar onu hakimiyyətdən kənarlaşdırdılar. Hacı Davudun yerinə onun sabiq müttəfiqi, sonralar isə rəqibinə çevrilən Qazıqumuxlu Surxay xan Şirvanda hakimiyyət başına gətirildi.

Osmanlı hakimiyyəti altında olan vilayətlərdə əvvəlki inzibati-ərazi bölgüsü kiçik dəyişikliklərlə saxlanılmışdı. Azərbaycan torpaqları vilayətlərə (əyalətlərə), onlar da sancaqlara bölünmüşdü. Sancaqlar öz növbəsində mahallara və nahiyələrə bölünürdü.

Vilayətlərdə ali hərbi-inzibati, həmçinin siyasi hakimiyyət hərbi dövrdə **sərəsgər**, dinc vaxtlarda isə **mühafiz** adlandırılan Osmanlı sərkərdələrinə məxsus idi. Sancaqbəylər, mahal və nahiyə naibləri isə əsasən, yerli feodallardan təyin olunurdu.

Kür çayından şimaldakı Azərbaycan torpaqları xüsusi statusa malik idi. Bu ərazilər vassal hakimlər tərəfindən idarə edilirdi. Osmanlı hakimiyyəti dövründə Azərbaycanda aqrar münasibətlərin məzmununda ciddi dəyişiklik baş verməmişdi. Divan və xass torpaqları ümumi dövlət torpaqları adı altında birləşdirilmişdi. Osmanlı hakimiyyətini dəstəkləyən torpaq sahib-

Surxay xan

Azərbaycan torpaqlarında Osmanlı hakimiyyət idarə üsulunun əsas məqsədi nədir?

Osmanlıların apardığı vergi siyasəti Səfəvilərin XVIII əsrin əvvəllərində apardığı vergi siyasətindən necə fərqlənirdi?

lərinin mülkiyyət hüququna toxunulmurdu. Dövlət idarəsinə keçən torpaqlar osmanlılara xidmət edən yerli feodalların şərti mülkiyyətinə verilmişdi. Belə torpaqlar **bəylik** və **ağalıq** adlanırdı.

Osmanlı hakimiyyət orqanları əhalini siyahıya alıb hər sancaq və vilayət üçün vergi qanunnaməsi tərtib etmişdilər. Xüsusi vergi dəftərlərində kişi cinsindən olan əhalinin sayı və vergilər əks olunurdu. Ağır vəziyyətdə olan əhalinin güzəranını bir qədər yaxşılaşdırmaq üçün bəzi vergilər müvəqqəti olaraq alınmırdı. «Naxçıvan dəftəri» adlı sənəddən məlum olur ki, osmanlılar qadınları, uşaqları, qocaları, şikəstləri, xəstələri, həmçinin zehni əməklə məşğul olan şəxsləri vergilərdən azad etmişdilər.

Ticarət və sənətkarlıqda Səfəvilər dövründə alınan vergilər olduğu kimi saxlanmışdı. Bir sıra hallarda Osmanlı hakimiyyət orqanları vergilərin yığılmasını **müqatiyə*** verirdilər. Osmanlılar Təbrizdəki zərbxananın işini qaydaya salmağa çalışırdılar. Hərbi əməliyyatlar nəticəsində tənəzzülə uğramış ticarəti canlandırmaq üçün tədbirlər görülürdü.

Osmanlı ordusunda xidmət edən yeniçərilərin bir çoxu qayda-qanunu pozur, yerli sakinləri qarət edirdilər. Osmanlı hakimiyyət orqanları yeniçərilərin özbaşınalığının qarşısını almağa çalışsalar da, bəzən buna nail ola bilmirdilər.

Xalq azadlıq mübarizəsi. Ərazisi iki iri imperiya arasında bölüşdürülmüş Azərbaycan xalqı işğalçılara kəskin müqavimət göstərirdi. Mübarizənin passiv formaları vergi və mükəlləfiyyətləri ödəməkdən imtina, yaşayış yerlərini tərk etmək idi.

Çar Rusiyasının işğal etdiyi Azərbaycan ərazilərində müqavimət hərəkatı baş vermişdi. Yerli əhali Rusiyaya tabeliyi qəbul

* **Müqatiə** (ərəbcə) — kəsmək, kəsib almaq. Dövlətə müəyyən miqdarda pul ödəmək müqabilində ayrı-ayrı şəxslərə verilən vergi toplama hüququ, iltizam

etmirdi. Rusiya işğalına qarşı mübarizəyə Salyan hakiminin dul qadını Fatimə xanım başçılıq edirdi. Muğanda, Astarada və Bakıda işğalçılara qarşı mübarizə davam edirdi. 1724-cü ilin yayında Salyanda Rusiya əleyhinə çıxış baş verdi. Osmanlı hakimiyyətinə qarşı 1727-ci ilin sonunda Qarabağda güclü xalq azadlıq hərəkatı oldu.

Sizcə, vergilərin yığılmasının müqatiyəyə verilməsi əhaliyə necə təsir göstərirdi?

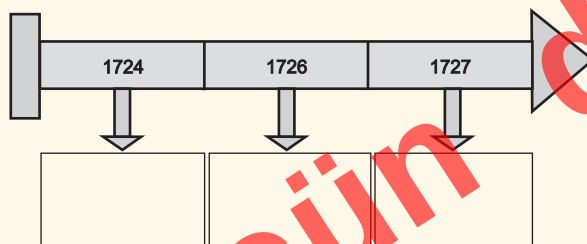

Sual və tapşırıqlar

1. Rusiyanın Qafqazda və Xəzər dənizi hövzəsindəki nüfuzunun sabitləşdirilməsində hansı amillər mühüm rol oynayırdı?
2. Faktlar əsasında sübut edin ki, Rusiyanın Xəzəryanı bölgələrdə yeritdiyi iqtisadi siyasət müstəmləkə xarakteri daşıyırdı.
3. Rusiya Xəzəryanı torpaqlarda özünə sosial dayaq yaratmaq üçün hansı addımları atırdı?
4. «Azərbaycanda Osmanlı inzibati idarə üsulu» sxemini tərtib edin.
5. Bu dövrdə Azərbaycanda aparılan siyasətə dair cədvəli dəftərinizə çəkin və doldurun.

Dövlətlər	İşğal edilmiş ərazilər	Keçirilən tədbirlər	Nəticə
Rusiya imperiyası			
Osmanlı imperiyası			

6. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

11. NADİR XAN ƏFŞAR SƏFƏVİ DÖVLƏTİNİN SƏRHƏDLƏRİNİ BƏRPA EDİR

XVIII əsrin 20-ci illərində Səfəvilər dövlətinin əraziləri Osmanlı və Rusiya dövlətləri arasında bölüşdürülmüşdü. Ərazilərinin bir hissəsini əfqanlar zəbt etmişdilər. Səfəvilər dövlətinin ərazi bütövlüyünü bərpa etmək, Azərbaycan torpaqlarını azad etmək üçün daxili qüvvələri birləşdirmək lazımdı.

Bu məsul vəzifəni kim öz üzərinə götürdü?

Səfəvi dövlətinin ərazilərini azad etmək üçün o nə etdi?

Səfəvi dövlətinin sərhədlərinin bərpası. Nadir xan Əfşar. XVIII əsrin 20-ci illərinin sonunda Səfəvi dövləti ərazisinin böyük bir hissəsi əfqan işğalçılarından təmizləndi. Bu uğurlar Səfəvi sərkərdəsi Nadir xanın fəvqəladə hərbi istedadı sayəsində qazanılmışdı. Nadir türk əfşar boyundan idi. Əfşarlar öz döyüşkənlikləri ilə fərqləndikləri üçün Səfəvi ordusunda mühüm yer tuturdular. Hətta şah I Abbas özbəklərin hücumlarının qarşısını almaq üçün Xorasanın sərhədlərinə məhz əfşar tayfalarını göndərmişdi.

1726-cı ildə II Təhmasib yanında hərbi xidmətə başlayan Nadiri igidliyinə görə qoşun başçısı təyin etmişdi. Səfəvilərin xeyli əraziləri hələ Osmanlı dövlətinin əlində idi. Səfəvi dövlətinin qarşısında bu torpaqları Osmanlıdan geri almaq vəzifəsi dayanırdı. Nadir xanın sərkərdəlik qabiliyyətinə güvənən Səfəvi dövləti yenidən Osmanlıya qarşı hərbi əməliyyatlara başladı.

Nadir xan Səfəvi dövləti adından Osmanlı dövlətinə müraciət edərək ondan işğal etdiyi bütün Səfəvi torpaqlarını geri qaytarmasını tələb etdi. Lakin rədd cavabı aldı. Buna görə də

Nadir xan 1730-cu ildə Osmanlı dövlətinə qarşı hərbi əməliyyatlara başladı. Marağa ətrafında ilk qələbədən sonra Nadir Osmanlı ordusunun Azərbaycandakı əsas dayaq nöqtələrindən biri olan Təbrizi, bunun ardınca, demək olar ki, itki vermədən Ərdəbili tutdu. Lakin sonra vəziyyət gözlənilmədən dəyişdi. Xorasanda şah hökumətinə qarşı üsyan qalxdı. Nadir hərbi əməliyyatları saxlayıb üsyanı yatırtmaq üçün Xorasana getməyə məcbur oldu.

Səfəvi dövləti ərəzilərinin rus və osmanlı işğalçılarından təmizlənməsi. Nadir xanın hərbi uğurları xalq arasında onun nüfuzunu qaldırmışdı. Bu isə Səfəvi taxtında əyləşən II Təhmasibi çox narahat edirdi.

Nadir Xorasanda olanda II Təhmasib Nadirdən zəif olmadığını sübut etmək və xalq arasında nüfuzunu qaldırmaq üçün 1731-ci ildə osmanlılara qarşı hərbi əməliyyatlara özü rəhbərlik etməyi qərara aldı. Lakin o, İrəvan və Həmədan yaxınlığında ağır itkilər verərək məğlubiyyətə uğradı. Osmanlılar Kirmanşahı, Həmədanı, Urmiyanı və Təbrizi yenidən ələ keçirdilər. Çətin vəziyyətə düşən II Təhmasib Osmanlı dövləti ilə sülh danışıqlarına başlamağa məcbur oldu. Nadir xan Xorasandan ona məktub göndərərək torpaqları güzəştə getməməyə çağırdı. Lakin II Təhmasib Osmanlı dövləti ilə 1732-ci il yanvarın 16-da Kirmanşah sülhünü imzaladı. O, bu müqaviləyə əsasən Araz çayından şimalda olan Cə-

XVIII əsrin 30-cu illərində Səfəvi dövlətinin siyasi vəziyyəti ilə şah I Abbasın dövründə baş vermiş hadisələrin oxşar cəhətləri hansılardır?

Bu tədbirlər Nadir xanı sərkərdə kimi necə xarakterizə edir?

II Təhmasibin kəsdirədiyi qızıl pul

Şah II Təhmasibin ali baş komandan kimi səriştəsizliyi ölkənin siyasi vəziyyətinə necə təsir göstərdi?

**Kirmanşah
müqaviləsinin
şərtlərini izah edin.**

nubi Qafqaz ərazisini Osmanlı imperiyasına verdi. Araz çayı sərhəd xəttinə çevrildi.

Həmin vaxt Rəşt şəhərində Rusiya ilə Səfəvi dövləti arasında Osmanlı im-

periyasına qarşı birgə hərbi əməliyyatlar aparılması barədə danışıqlar gedirdi. Bu danışıqların nəticəsi olaraq 1732-ci il yanvarın 21-də müqavilə imzalandı. Rəşt müqaviləsi 8 maddədən ibarət idi. Müqaviləyə görə Rusiya Kür çayından cənubdakı Xəzər sahili vilayətlərdən Səfəvi dövlətinin xeyrinə əl çəkməli və Osmanlı dövləti bu ərazilərə buraxılmamalı idi. Rusiya dövləti

**Rəşt müqaviləsi ilə
XVII əsrdə
bağlanmış
Səfəvi–Rusiya
ticarət
müqaviləsinin
hansı oxşar
cəhətləri var idi?**

Səfəvi tacirlərinə ölkənin hər yerində sərbəst, gömrüksüz ticarət etməyə və Rusiyadan gömrük vermədən mal gətirməyə icazə verirdi. Bunun əvəzində Səfəvi dövləti Rusiya ilə əbədi dost olacağını vəd edirdi. Rus tacirləri də gömrük vermədən Səfəvi ərazisindən keçərək Hindistana gedə bilərdilər. Səfəvi ərazisində rus tacirlərinin özlərinin və mallarının toxunulmazlığı təmin edilirdi.

Beləliklə, Rəşt müqaviləsi ilə Kür çayından cənubda yerləşən Xəzəryanı vilayətlər yenidən rəsmən Səfəvilərin hakimiyyəti altına keçdi.

Xorasanda üsyanı yatırdıqdan sonra Nadir İsfahana qayıtdı və 1732-ci ilin avqustunda burada xan və əyanların geniş qruplarının toplantısını təşkil etdi. O, II Təhmasibi hakimiyyətdən uzaqlaşdıraraq Xorasana göndərdi, onun 8 aylıq oğlu Abbas Mirzəni şah III Abbas adı ilə taxta çıxartdı. Özünü isə şahın naibi və vəkili elan etdi.

1732-ci ilin axırlarında Nadir Osmanlı dövlətinə qarşı hərbi əməliyyatlara başlayaraq Həmədan və Kirmanı yenidən osmanlı

**Nadir xan körpə
Abbasi şah elan
etməklə nəyə nail oldu?**

qoşunlarından təmizlədi. Bağdadda Nadirlə Osmanlı ordusunun baş komandanı arasında Osmanlıların son 10 ildə işğal etdiyi əraziləri Səfəvi-

lərə qaytarmasını nəzərdə tutan müqavilə imzalandı. Lakin bu müqaviləni Osmanlı hökuməti təsdiq etmədi. Ona görə də iki dövlət arasında hərbi əməliyyatlar yenidən başlandı. Tezliklə Nadirin ordusuna müqavimət göstərməyin mənasız olduğunu anlayan Osmanlı hökuməti hərbi əməliyyatları dayandırmaq qərarına gəldi.

Nadir xanın xəncəri

Cənubi Azərbaycanı Osmanlılardan təmizlədikdən sonra Nadir xan Cənubi Qafqazda da Osmanlı hökmranlığına son qoymaq üçün Şamaxıya yürüş etdi. Şirvanda Osmanlı sarayının formal himayəsi altında hakimlik edən Surxay xan Nadirin gəldiyini eşidib Dağıstana çəkildi. Şamaxı əhalisi Nadirə qarşı doğma şəhərin müdafiəsinə qalxdı. Lakin Nadirin ordusu güclü idi. 2 aylıq mühasirədən sonra 1734-cü ildə Nadir Şamaxını, daha sonra Gəncəni ələ keçirdi. Nəticədə 1735-ci il martın 21-də Rusiya ilə Səfəvi dövlətinin nümayəndələri arasında sonralar Gəncə müqaviləsi adını almış müqavilə imzalandı. Bu müqavilənin şərtlərinə əsasən rus qoşunları Xəzərsahili vilayətləri tamamilə tərk edir, burada əvvəlki inzibati idarə üsulu bərpa olunurdu. Gəncə müqaviləsi rus tacirlərinin Səfəvi dövləti ərazisində sərbəst və gömrüksüz ticarət imtiyazlarını bir daha təsdiq etdi. Bundan sonra Nadir xan Osmanlı dövləti ilə də münasibətləri qəti şəkildə nizama salmaq üçün həlledici döyüşlərə başladı. 1735-ci ilin iyununda **Üçkilənin*** şimal-şərqində Səfəvi

Sizcə, rus və Osmanlı qoşunlarının çıxarılmasından sonra Azərbaycan müstəqil dövlət ola bilərdimi? Fikrinizi əsaslandırın.

* **Üçkilə** — ermənilər tarix boyu Azərbaycana məxsus bu məkanın «Eçmiədzin» adlandırılıblar

və Osmanlı qoşunları arasında baş verən qanlı döyüş Nadirin qələbəsi ilə nəticələndi. Osmanlı qoşunu 1735-ci ilin sonlarında Cənubi Qafqazda zəbt etdiyi Səfəvi torpaqlarını tərk etməyə məcbur oldu.

Sual və tapşırıqlar

1. XVIII əsrin 20—30-cu illərində Səfəvi dövlətinin bağladığı müqavilələrə dair cədvəli dəftərinizə çəkin və doldurun.

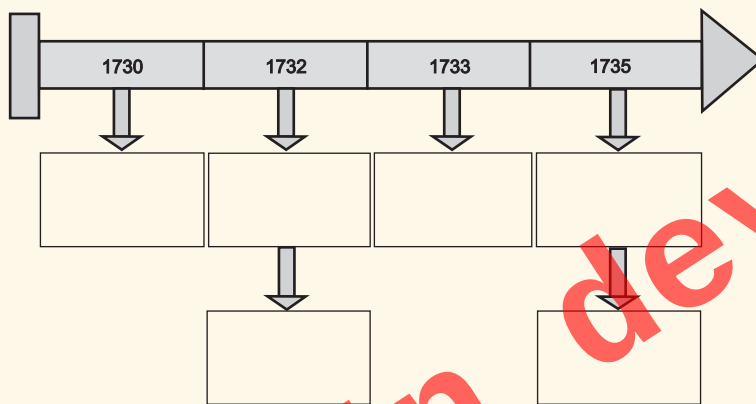
Müqavilənin adı	Tarixi	Hansı dövlətlər arasında	Şərtləri

2. Azərbaycan torpaqlarının işğaldan azad edilməsində Nadir xanın rolunu qiymətləndirin.

3. Nadir xanın Qafqazda apardığı hərbi əməliyyatların nəticələri haqqında danışın.

4. Şah I İsmayıl, şah I Təhmasib, şah I Abbas kimi hökmdarların Nadir xanla hansı oxşarlığı var?

5. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

12. AZƏRBAYCAN ƏFŞARLAR İMPERİYASI

I. BİRÖMÜRLÜK İMPERİYA

Əfqanları zərərsizləşdirdikdən, Osmanlı və Rusiya dövlətləri tərəfindən zəbt olunmuş əraziləri geri qaytardıqdan və bununla da bütün Səfəvi ərazisində nəzarəti ələ aldıqdan sonra Nadir xan Əfşar bütün diqqətini hakimiyyət məsələsi üzərində cəmləşdirdi. Naibüssəltənə (səltənət vəkili) adlansa da, əslində, real hakimiyyət onun əlində idi. Səfəvi dövlətinin keçmiş sərhədlərinin bərpa olunması da onun xidmətlərinin nəticəsi idi. Ancaq o, hakimiyyəti çevriliş yolu ilə ələ keçirə bilməzdi, çünki bu zaman onun hakimiyyəti əksəriyyət tərəfindən qəbul olunmaya bilərdi.

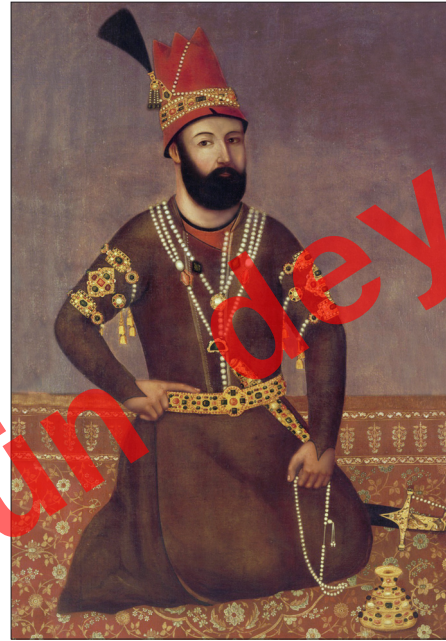
Nadir xan Əfşar öz yeni dövlətini necə yaratdı?

Bu dövlətin daxili siyasəti necə idi?

Hakimiyyəti rəsmən ələ keçirmək üçün Nadir xan bütün ölkə nümayəndələrinin iştirak etdiyi qurultay çağırmağı və özünü şah elan etməyi qərara aldı. Bununla o, hakimiyyətini qanuniləşdirmək istəyirdi. Bunun üçün Muğanda böyük bir qurultay təşkil etdi.

Qurultay 1736-cı ilin mart ayında keçirildi. Muğan düzünə, Suqovuşan adlı yerə toplaşanlar burada Ramazan bayramını qeyd etdilər, sonra isə taxta kimin sahib olması məsələsi müzakirəyə çıxarıldı. Uzunsürən məsləhət-

Nadir şah Əfşar

Nadir şah döyüşdə

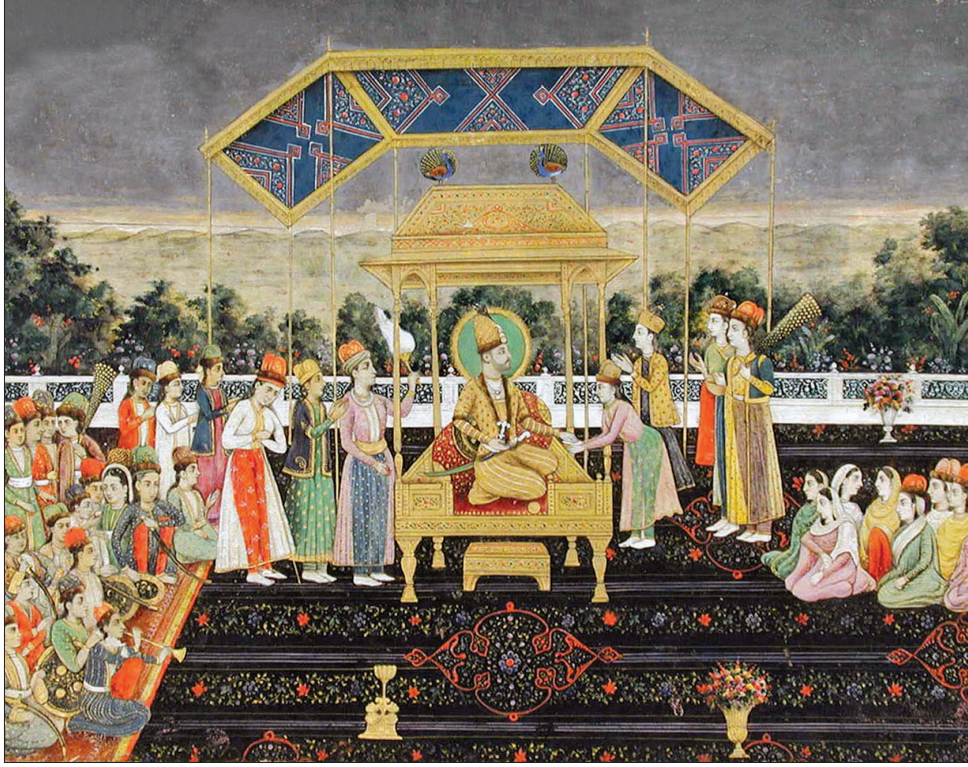
Xəritəyə əsasən Əfşar (səh.77) və Səfəvilər (səh. 9) imperiyasının ərazilərini müqayisə edin.

Nadir xanın apardığı tədbirlər mərkəzi hakimiyyətin güclənməsinə necə təsir edə bilərdi?

ləşmələrdən sonra qurultay iştirakçıları Nadirin şah seçilməsinə razı oldular. Beləliklə, Səfəvilər dövlətinə son qoyuldu. Onun yerində yeni Azərbaycan sülaləsinin idarə etdiyi Əfşarlar dövləti yarandı.

Qurultayda iştirak edən Qarabağın ziyadoğlu, otuzikilər, kəbirli və cavanşir tayfalarının başçıları Nadirin şah seçilməsini dəstəkləmədilər. Ona görə də sonradan Nadir bu tayfaların başçılarını ailələri ilə birlikdə Xorasana sürgün etdi. Qarabağ bəylərbəyini daha ciddi cəzalandırmaq məqsədilə bu bəylərbəyliyə daxil olan Borçalı və Qazax mahalları o zaman Azərbaycan

Nadir şah taxtda

hökmdarlarından asılı olan Kartli hakiminin tabeliyinə verildi. Qarabağ məliklikləri bəylərbəyliyin tabeliyindən çıxarılıb bir-başə şahın idarəsinə keçirildi. Bütün bunlar Azərbaycanın gələcək tarixi üçün uğursuz addımlar idi.

Nadir şahın daxili siyasəti. Nadir ölkənin mərkəzləşdirilməsi üçün tədbirlər həyata keçirdi. İdarə aparatında da islahatlar edərək bir sıra ali vəzifələri, o cümlədən baş vəzir, sədr-əzəm vəzifələrini ləğv etdi.

Dövlət dörd iri əyalətə bölündü: **Azərbaycan, Əcəm İraqı, Xorasan və Fars.** Nadir şah Səfəvilər dövründə mövcud olan Sirvan, Qarabağ, Çuxur-

Nadir şahın kəsdirdiyi pul

səəd və Təbriz bəylərbəyiliklərini ləğv etdi. Azərbaycanı mərkəzi Təbriz olan vahid inzibati bölgədə birləşdirdi. Qardaşı İbrahim xanı bura başçı təyin etdi. Yeni şahın hakimiyyətini qəbul etmiş hakimlərə nəzarət üçün Nadir şah tərəfindən onların yanına xüsusi naiblər təyin olundu.

Məlumatlara görə, Nadir şah taxt-taca sahib olandan sonra yüksək məqamlara malik olan mollaları toplayıb onlardan sərvətlərini necə istifadə etdiklərini soruşmuş, onları dinlədikdən sonra əmr etmişdi ki, ruhanilərin var-dövləti dövlət xəzinəsi üçün müsadirə edilsin. Nadir şah islamda sünni və şiə məzhəblərinə parçalanmanın da əleyhinə idi.

Nadir şah Quranla yanaşı, İncilin və Tövrətin də tərcümə edilməsinə, bunun üçün xüsusi tərcümə qrupunun yaradılmasına göstəriş vermişdi.

Bu məlumat Nadir şahı bir hökmdar kimi necə səciyyələndirir?

Nadir şahın ordu islahatı şah I Abbasın hərbi islahatından nə ilə fərqlənirdi?

Nadir şah vergi islahatı keçirərək, ilk növbədə, vergi toplanmasını qaydaya saldı. Aydın vəzifə bölgüsü, ciddi nəzarət və dəqiq hesablama sayəsində dövlətin gəliri az müddətdə xeyli artdı. Nadir şahın daxili siyasəti mərkəzi hakimiyyəti gücləndirdi və ayrı-ayrı tayfa başçılarının mövqeyini zəiflətdi.

Nadir şahın yaratdığı dövlət Səfəvilər dövlətindən fərqli olaraq, dini yox, dünyəvi dövlət idi. Nadir şah din xadimlərinin dövlət işlərinə müdaxiləsinin qarşısını aldı. O, eyni zamanda ruhani mövqeyindən istifadə edib özünə sərvət toplayan dindarlara qarşı da kəskin münasibət bəsləyirdi.

Nadir şahın hərbi siyasətinin davam etdirilməsi Azərbaycanı gələcək işğallardan qoruya bilərdimi?

Güclü ordu — qüdrətli dövlət. Nadir şahın hərbi səfərlərdə uğurlar əldə etməsinin səbəblərindən biri də onun güclü ordu yaratması idi.

Nadir şah qoşunların formalaşdırılmasında Səfəvi dövlətinə aid olan bir sıra xüsusi

susiyətləri qoruyub saxlamış, özü də bu işə bir sıra ciddi yeniliklər gətirmişdi. Nadir şahın qoşunlarının aparıcı hissəsini süvari qoşun təşkil edirdi. Çünki hələ də dövrün hərbi əməliyyatlarında cəld və gözlənilməz hücumlar həlledici amil idi. Nadir şah dövründə yüngül artilleriyanın (zənburəklərin) istifadəsi genişləndirildi.

Zənburəkçi əsgər

Nadir şah uzaqgörən dövlət xadimi idi. O, dəniz sahilində yerləşmiş ölkə üçün hərbi-dəniz donanmasının çox vacib olmasını yaxşı bilirdi. Dövlətin şimaldan və cənubdan, eyni zamanda dənizdən təhlükəsizliyini təmin etmək lazım idi. Buna görə də Nadir şah İran körfəzində və Xəzər dənizində hərbi donanma yaratmaq qərarına gəlmişdi. Bu məqsədlə İngiltərə, Hollandiya və Rusiya ilə danışıqlar da aparmışdı. Lakin bölgədə gələcək işğalçı planlarını həyata keçirmək istəyən Avropa dövlətləri Nadir şahın bu təşəbbüsünün həyata keçməsinə mane olmağa çalışırdılar. Osmanlı dövləti ilə yeni müharibənin başlanması Nadir şahı İran körfəzində hərbi-dəniz donanması

Nə üçün Rusiya dövləti Nadir şahın Xəzərdə donanma yaratmaq niyyətinə mane olmağa çalışırdı?

Tədqiqatçılar və tarixçilər Nadir şahı I Napoleonla müqayisə edirlər. Napoleon özü də onun haqqında yüksək fikirdə olmuş, onun sərkərdəlik istedadı haqqında maraqlı fikirlər söyləmişdir. Napoleon deyirdi ki, Nadir şah böyük döyüşçü idi, böyük qüdrət sahibi ola bilmişdi, iğtişaş yaradan fitnəkarları, düşmən qoşunlarını vahiməyə salırdı. O, Vətəninin düşmənlərinə qənim kəsildi və ölkəsinə iftixarla padşahlıq etdi.

yaratmaq təşəbbüsünü təxirə salmağa məcbur etdi. Buna baxmayaraq, Nadir şah hərbi-dəniz donanması yaratmaq təşəbbüsünü sonralar da davam etdirdi. O, həm hərbi gəmilər düzəldilməsi, həm də donanma mütəxəssislərinin yetişdirilməsi üçün bir sıra tədbirlər gördü. Onun səyi nəticəsində gəmiqayırma və top istehsal edən müəssisələrin inşa edilməsinə təşəbbüs göstərildi.

Nadir şahın ölümündən sonra hərbi-dəniz qüvvələrinin formalaşdırılması prosesi, demək olar ki, dayandırıldı.

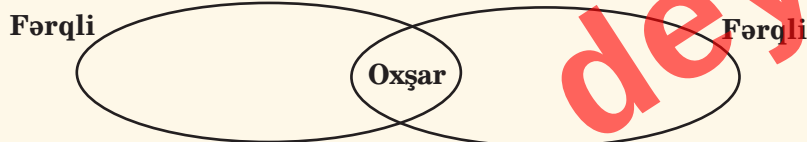
Bütün bu addımlar dövlətin gücləndirilməsi üçün atılırdı və öz faydasını vermişdi. Lakin ölkədə vergi və mükəlləfiyyətlərin son dərəcə artırılması əhalini var-yoxdan çıxartmışdı. Şahın əmri ilə rəiyyət hərbi qulluğa çağırılırdı. Nadir şahın sənətkar və tacirləri Xorasana köçürməsi Azərbaycanın şəhər həyatına ağır zərbə vurdu.

XVIII əsrin 30–40-cı illərində Azərbaycanın təsərrüfat həyatı tənəzzülə uğramışdı, mövcud hakimiyyətə qarşı çıxışlar gündəngünə artmaqda idi.

Sual və tapşırıqlar

1. Muğan qurultayının Azərbaycan üçün nəticəsi nədən ibarət oldu?
2. Nadir şahın apardığı vergi islahatı nədən ibarət idi?
3. Nadir şahın apardığı inzibati idarəetmə siyasəti Səfəvi dövlətinin inzibati idarəetmə sistemindən necə fərqlənirdi?
4. Nadir şahla Səfəvi şah I Abbası Venn diaqramında müqayisə edin.

II. SÜQUTA APARAN YOL

XVIII əsrin 30-cu illərinin ortalarında vergilərin ağırlığı və feodalların zülmü Azərbaycanda xalqın vəziyyətinin son dərəcə ağırlaşmasına səbəb oldu. Müqavimət göstərə bilməyənlər daimi yaşayış yerlərini tərk edirdilər. Bəzi hallarda, hətta elatlar da qonşu bölgələrə dağılırdılar. Torpağı becərməyə adam tapılmırdı. Nadir şah qaçanları tutub cəzalandırmağı və əvvəlki yaşayış yerlərinə qaytarmağı əmr etmişdi.

*Nadir şahı qarşı üsyanların səbəbləri nə idi?
İlk üsyan harada başladı?*

İlk üsyanlar. Nadir şahın köçürmə və vergi siyasəti əhali tərəfindən böyük narazılıqla qarşılanmışdı. Nadir şahı qarşı çıxışlar isə onun digər ərazilərə yürüşü zamanı baş verirdi.

1734-cü ildə birinci olaraq Astara, sonra isə Şəki vilayətindəki Göynük mahalına daxil olan Biləcik kəndinin əhalisi Səfəvilərə qarşı üsyana qalxmışdı. Üsyançılara Göynük mahalının digər kəndləri və qonşu Tala kəndlərinin sakinləri də qoşulmuşdu. Kəndli dəstələri Səfəvi məmur-ları və keşikçi dəstələrinin üzərinə hücum etmişdilər. 1735-ci ilin fevralında Nadir xan oraya böyük cəza dəstəsi göndər-di, Car və Tala sakinlərindən 160 nəfər girov gö-türüldü. Dərbəndə qədər olan ərazilər haki-miyyət əleyhinə olan qüvvələrdən təmizləndi.

Ölkədə yaranmış ağır sosial-iqtisadi və-ziyyətin yaxşılaşdırılması məqsədilə Nadir şah uğurlu hərbi yürüşlər həyata keçirməyi nəzərdə tutmuşdu. Hərbi yürüşlərdən əldə edilmiş qənimət və sərvət xalqın rifahı

**XVIII əsrin
əvvəllərində
və 30-cu illərdə
Azərbaycanda ya-
ranmış vəziyyətin
oxşar və fərqli cə-
hətlərini müəyyən
edin.**

*Nadirin Azərbaycana yürüşü zamanı
Car və Tala əhalisinin istehkamlarının
məhz Cingöz qalası olduğu
güman edilir*

dir şahın ölkədə olmamasından istifadə edən Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsinin əhalisi 1738-ci ildə üsyan etdi. Ən böyük üsyan Carda (hazırkı Zaqatala rayonunun ərazisində) baş verdi. Şahın

Sizcə, sadə kəndlilər «yaxşı hökmdar»ı necə təsəvvür edirdilər? Necə düşünürsünüz, onlar Nadir şahı yaxşı hökmdar hesab edirdilərmə?

qardaşı İbrahim xanın başçılıq etdiyi dəstələrdən biri Car vilayətinə göndərildi. Lakin üsyançılarla döyüşdə İbrahim xan öldürüldü. Cənubi Qafqazı itirməkdən ehtiyat edən Nadir şah üsyançılara qarşı yürüşə özü başçılıq etməyi qərara aldı və 1741-ci ilin yazında Mərkəzi Asiyaya səfərini başa çatdıraraq ordusunu Şimali Azərbaycana — Car vilayətinə və Cənubi Dağıstana yönəltdi. Üsyan böyük çətinliklə yatırıldı.

üçün sərf edilməli idi. Digər tərəfdən hərbi yürüşləri həyata keçirmək üçün də külli miqdarda pul vəsaiti lazım idi. Nadir şah həmin vəsaitin əldə olunması üçün əhalidən məhsulla yığılan vergini pulla əvəz edərək vəziyyətdən çıxmaq istəsə də, buna nail ola bilmədi. Bu addım kəndlilərin daha da var-yoxdan çıxmasına və Nadirə, eləcə də mərkəzləşmiş hakimiyyətə qarşı yenidən mübarizəyə qalxmasına səbəb oldu.

Nadir şah 1737-ci ildə böyük ordu ilə Mərkəzi Asiyaya və Hindistana yürüş etdi. Na-

Əhalinin vəziyyətinin pisləşməsi Səfəvi dövlətinin bərpası meyllərinin güclənməsinə səbəb olmuşdu. Xalq Səfəvilər sülaləsinin yenidən hakimiyyətə qayıtması ilə vəziyyətin yaxşılaşacağına ümid edirdi.

Şirvanda xalq hərəkatı. Nadir şah hökmranlığına qarşı yönəlmiş üsyanlardan biri də Şirvanda başladı. Bu üsyan «əsl hökmdar» ideyası altında gedirdi. Üsyançılar özünü Səfəvilərin hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmış şahzadəsi kimi qələmə verən şəxsi müdafiə edirdilər.

1743-cü ildə yalançı Səfəvi şahzadələri adından Şirvanda I və II Sam Mirzələr Əfşarlar dövlətinə qarşı üsyan qaldırdılar. I Sam Mirzə qısa bir müddət ərzində böyük dəstə toplamışdı. Bəzi kiçik feodallar da üsyançılara qoşulmuşdular. Qazıqumuxlu Surxay xan I Sam Mirzə ilə birləşdi. Onlar Yeni Şamaxıya — Ağsuya hücum edərək şəhəri tutdular.

1734-cü ildə Nadir xan öz qoşunu ilə Şamaxıya yaxınlaşanda şəhər əhalisi ona müqavimət göstərdi. Bundan qəzəblənmiş Nadir xan Şamaxını ələ keçirdikdən sonra şəhəri yandıraraq darmadağın etdi, əhəlinin isə köçürülməsi əmrini verdi. Beləliklə, 1735-ci ildə Şamaxı şəhəri yaxınlığında Yeni Ağsu (Yeni Şamaxı) şəhərinin əsası qoyuldu. Bu dövrdən etibarən Ağsu şəhəri Şirvan hakimlərinin iqamətgahı oldu.

Necə fikirləşirsiniz, Nadir şahın Şamaxı əhəlini zorla Ağsuya köçürməkdə məqsədi nə idi?

I Sam Mirzənin xalqı vergilərdən azad etmək vədi onun xalq arasında nüfuzunu artırmışdı. Nadir şah I Sam Mirzəyə qarşı ordu göndərmişdi. Nadir şahın oğlu Nəsrullah Mirzənin başçılığı altında nizami ordu Şamaxı yaxınlığında baş vermiş döyüşdə I Sam Mirzəni məğlub etdi. Buna baxmayaraq, Şirvanda Nadir şah əleyhinə mübarizə zəifləmədi. Ağsudən Dərbəndə qədər olan bütün ərazi üsyançıların əlində idi. Şirvan üsyançıları Ağsu şəhərini tutdular, şahın vergi toplayanlarını qovub, oraya özünü yeni «Səfəvi şahzadəsi» kimi qələmə verən II Sam Mirzəni dəvət etdilər. II Sam Mirzə Yeni Şamaxıya

Ağsu şəhərində «Xaraba şəhəri»nin qalıqları

gələn kimi xalqın rəğbətini qazanmaq üçün ağır vergiləri ləğv etdi və əhalidən az miqdarda vergi toplanması barədə göstəriş verdi.

Bu tədbirlər üsyanın genişlənməsinə səbəb oldu. Şirvan üsyanı geniş vüsət alaraq Xəzər sahillərindən Gəncəyədək böyük bir ərazini əhatə etdi. Bu zaman Osmanlı döv-

l ti ilə müharibə aparan Nadir  ah Şirvanda olan hadisələrdən narahat idi. O, oğlu Nəsrullah Mirzəni böyük bir qoşunla yenidən Şirvana göndərdi. Bu dəfə  ah ordusu  irvanlılarla döyüşdə ağır məğlubiyyətə uğradı. Bu məğlubiyyət Nadir  ahı təcili tədbirlər görməyə məcbur etdi. O, hərbi əməliyyatları dayandıraraq, əsas qüvvələri üsyançılara qarşı yönəltdi. Yeni hərbi qüvvələr almış Nəsrullah Mirzə Ağsu yaxınlığında üsyançıları məğlubiyyətə uğratdı. Nəsrullah Mirzə Ağsu qalasını bir neçə gün mühasirədə saxladıqdan sonra top atəşi ilə  l  keçirə bildi. Şirvan üsyanı yatırıldı.

II Sam Mirzə Gürcüstana qaçdı. Lakin Kaxetiya  arı Teymuraz II Sam Mirzəni əsir alaraq Nadir  aha təhvil verdi.

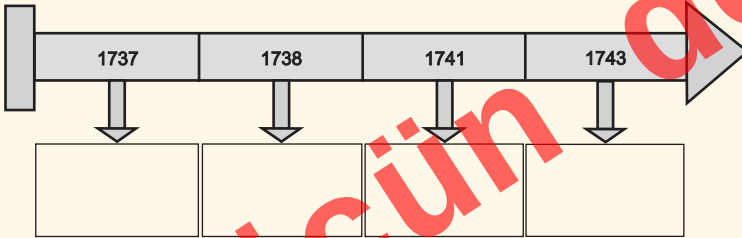

II Sam Mirzənin ba  lı ı altındakı  syanın I Sam Mirzənin üsyanı ilə oxşar və fərqli cəhətləri hansılardır?

Sual və tap ırılıqlar

1. XVIII əsrin 30–40-cı illərinin ortalarında Azərbaycanda Nadir  ah əleyhinə üsyanların səbəblərini müəyyənləşdirin.
2. Nadir  ah əleyhinə üsyanların baş verdiyi b lg ləri xəritədə göstərin.
3. Şirvan əhalisinin yalançı «Səfəvi  ahzad ləri»ni m daf   etməsinin səbəbi nə idi?
4. Hansı amillər Nadir  aha üsyanları yatırmağa mane olurdu?
5. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

III. AZƏRBAYCAN ƏFŞARLAR İMPERİYASININ SÜQUTU

Şirvan üsyanı yatırılsa da, Azərbaycanda xalq hərəkatı zəifləmədi. Nadir şah Osmanlı dövləti ilə müqavilə bağlayıb ordusunu Azərbaycana göndərməli oldu.

Şah ordusunun Azərbaycana gəlməsi ilə burada nələr baş verdi?

Xalq şahın qəzəbindən qorxub geri çəkildimi?

Şəki üsyanı. Nadir şahın hakimiyyəti əleyhinə ən geniş hərəkat Şekidə başladı. Şəki hakimi Məlik Nəcəfin qəddarlığı, ağır vergi siyasəti üsyanın başlanılmasının başlıca səbəbi oldu. Hələ 1741-ci ildə şəkililər Nadir şaha ərizə yazıb yerli hakim Məlik Nəcəfin özbaşınalığından, vergilərin artırılmasından şikayətlənmişdilər. Nadir şah əhalini sakitləşdirmək üçün Şekidə böyük nüfuzu olan Hacı Çələbini mahal üzrə vəkil təyin etdi. Hacı Çələbi Məlik Nəcəfin

«Gələsən-görəsən» qalasının qalıqları

əməllərinin qarşısını almağa çalışdı. Əvəzində Məlik Nəcəf Hacı Çələbidən şaha şikayət etdi.

Qəzəblənmiş Nadir şah onların ikisini də Dərbənd yaxınlığındakı düşərgəsinə, öz hüzuruna çağırırdı və Hacı Çələbinin asılmasını əmr

etdi. Lakin o, cəsarətlə Məlik Nəcəfin şahın təyin etdiyi vergiləri özbaşına artırdığını, bu yolla öz cibini doldurduğunu və xalqı şahdan narazı saldığını bildirdi. Şah Hacı Çələbinin sözlərinə inanıb onu bağışladı və hətta vəkillik səlahiyyətini artırdı.

Hacı Çələbi boynu kəndirdə ola-ola Nadir şahın ittihamına qarşı deyir: «Məlik şahdan hansı tapşırığı alırsa-alsın buna bir neçə başqa tapşırıqlar da əlavə edir». Nadir şah inanır, öz əmirlərinə acıqlanaraq söyləyir: «Hamınız bunu bilə-bilə səsinizi çıxara bilmədiyiniz bir zamanda bu şəkili Çələbi boynu kəndirdə, məndən qorxmayıb öz rəyini bildirdi. İndi görəcəksiniz, o, yenə nəşə bir iş törədəcək. Mən öz zənnimdə heç vaxt yanılmıram».

Hacı Çələbinin bu hərəkətini necə qiymətləndirirsiniz? Nadir şahın bu sözləri onu necə xarakterizə edir?

Şahın yanından qayıtdıqdan sonra Hacı Çələbi Məlik Nəcəfi daha çox sıxışdırmağa başladı. Məlik Nəcəf yenə ondan şaha şikayət etdi. Nadir şah Hacı Çələbinin üzərinə 100 түмән cərimə qoydu. Hacı Çələbi cəriməni verməkdən boyun qaçırdıqda onu hüsuruna çağırtdı. Bu dəfə edamdan yaxa qurtarmayacağını yaxşı dərk edən Hacı Çələbi şahın hüsuruna getməkdən imtina etdi. Öz tərəfdarlarını toplayıb Məlik Nəcəfi öldürdü, Şəki vilayətini müstəqil xanlıq, özünü isə xan elan etdi. Bu hadisə 1743-cü ildə baş verdi. Bununla da Azərbaycanda müstəqil dövlətlər olan xanlıqların yaradılmasının əsası qoyuldu.

Hacı Çələbinin bu addımı Azərbaycanda mərkəzi hakimiyyətə və Əfşarlar xanədanının hakimiyyətinə qarşı mübarizənin yeni mərhələsinin başlanğıcı oldu. Daxili və xarici vəziyyət Nadir şahı qoşunu parçalayıb bir hissəsini Şəkiyə göndərmək imkanı vermirdi. Bu za-

Azərbaycanda hansı hadisələr Şəkidə xalq hərəkətinin güclənməsinə şərait yaradırdı?

Sizcə, Hacı Çələbinin uzaqgörənliyi nədə idi?

man Dərbənd, Car, Qarabağ, İrəvan bölgələrində və dövlətin cənub ərazilərində də mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxışlar davam edirdi.

Hacı Çələbi xan tezliklə Nadir şah ordusunun Şəkiyə yürüş edəcəyini anladığına görə Şəki əhalisini «Gələsən-görəsən» qalasına köçürüb, oraya azuqə və sursat ehtiyatı topladı. Nadir şah yalnız 1744-cü ilin payızında Şəkiyə yürüş etdi, lakin uğur qazana bilmədi.

Nadir şahın qoşunları qalanı fasilələrlə mühasirədə saxlayır. Mühasirədə yaşamaq şəkillər üçün çətin olsa da, onlar uzun müddət düşmənlə mübarizə aparmış və ona sərt müqavimət göstərmişlər. «Gələsən-görəsən» adı da bu hadisələrlə bağlıdır. Belə rəvayət edirlər ki, üzbəüz duran qoşunlar uzaqdan-uzağa, qışqıra-qışqıra danışıq bilirlərmiş. Bir dəfə Nadir şah özü danışıq girir və soruşur: «O necə qaladır ki, onu almaq olmur?» Ona cavab verirlər: «Gələsən-görəsən». Elə o vaxtdan qala el dilində «Gələsən-görəsən» adlanır.

«Gələsən-görəsən» qalasının müdafiəsi hansı məşhur Azərbaycan qalasının müdafiəsi ilə müqayisə oluna bilər?

Sizcə, nəyə görə Nadir şah Hacı Çələbini yenidən Şəkiyə vəkil təyin etdi?

1745-ci ilin əvvəllərində Nadir şah yenidən «Gələsən-görəsən» qalası üzərinə yoridi. Ancaq yenə də uğur qazana bilmədi. Qəzəbindən Şəki şəhərinə od vurdurdu. «Gələsən-görəsən» qalası üzərinə 5 ay davam edən basqınlardan sonra Nadir şah qala qarşısında üç min döyüşçü qoyub özü buranı tərk etdi.

Yalnız 1746-cı ilin martında ərzaq çatışmazlığı nəticəsində qalada yaranmış ağır vəziyyətlə əlaqədar Hacı Çələbi Nadir şahın hakimiyyətini tanıdığını bildirdi.

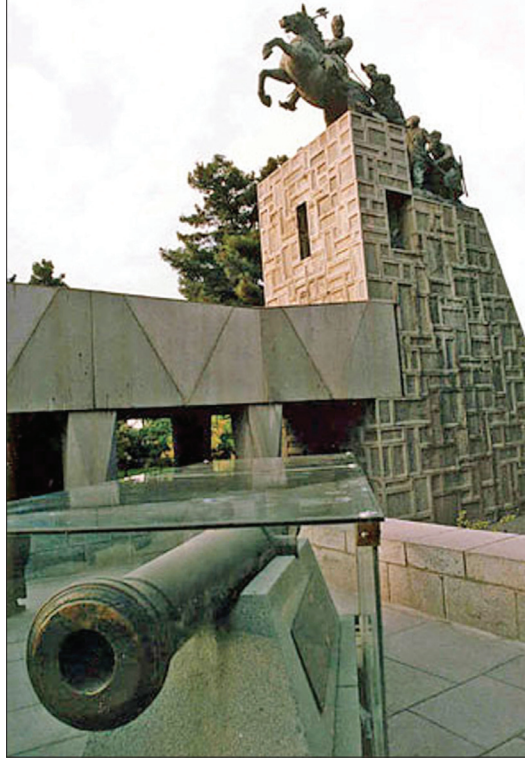
Nadir şah da güzəştə getdi və Hacı Çələbini yenidən Şəkiyə vəkil təyin etdi. Lakin Azərbaycanda xalq hərəkatı sona çatmadı.

Yeni çıxışlar. Nadir şahın öldürülməsi. Şirvan və Şəki üsyanlarından sonra Azərbaycanda xalq kütlələrinin vəziyyəti daha da pisləşdi. Hər yerdə dağıntı və aclıq hökm sürürdü.

Nadir şah xalq kütlələrinin ağır vəziyyətinə baxmayaraq, əhali üzərinə yeni vergilər qoyulması haqqında fərmanlar verirdi. Hökumətin bu tədbirləri xalq kütlələrinin yeni silahlı üsyanlara başlaması üçün təkan oldu.

XVIII əsrin 40-cı illərinin sonlarında Azərbaycanın cənub vilayətlərində güclü üsyanlar başladı. Bu üsyanın başında özünü Sam Mirzə kimi qələmə verən yalançı şahzadə dayanırdı. III Sam Mirzə Əfşarlara qarşı həlledici çıxışa Novruz bayramının birinci gününü başlamağı qərara aldı. Əhalinin mərkəzi hökumətə nifrətindən istifadə edən III Sam Mirzə şəhərlilərin böyük bir hissəsini öz tərəfinə cəkbərək silahlı dəstələr yaratdı və onların köməyi ilə hakimiyyəti ələ aldı.

Bu dövrdə artıq Əfşarlar dövləti tam tənəzzül keçirirdi. Dövlət əleyhinə çıxışlardan bərk təşvişə düşən Nadir şah üsyançılara qarşı cəza dəstəsi göndərmək üçün qüvvə tapa bilmirdi. Dövrün üsyanlarının səciyyəvi cəhəti onların eyni vaxtda başlanması idi. Bu isə şah qüvvələrinin parça-

*Nadir şahın qəbirüstü abidəsi.
Məşhəd şəhəri. İran*

**Nəyə görə
Nadir şah
tərəfindən yara-
dılmış güclü im-
periya uzun-
ömürlü ola
bilmədi?**

Azərbaycanın xanlıqlara parçalanmasının siyasi, iqtisadi və beynəlxalq amilləri hansılar idi?

lanmasına və maddi ehtiyatların tükənməsinə səbəb olurdu. Lakin üsyanlar kortəbii idi. Üsyançılar təşkilatlanmamışdılar. Onların aydın və bir məqsədlərinin olmaması və daxili ziddiyyətlər üsyanın taleyini əvvəlcədən həll edirdi. Bununla belə, həmin üsyanların böyük tarixi əhəmiyyəti vardır.

Aramsız müharibələr, iqtisadi vəziyyətin ağırlığı, əhalinin var-yoxdan çıxması, sosial ziddiyyətlər Nadir şah dövlətini süquta doğru aparırdı.

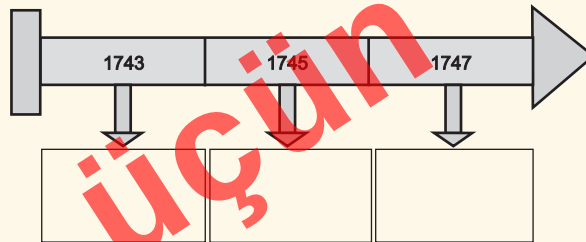
Nadir şah 1747-ci il iyunun 19-da öldürüldü. Nadir şahın öldürülməsi ilə onun nəhəng imperiyası dağıldı.

Əfqanıstanda müstəqil dövlət yarandı. Azərbaycan, İran, Orta Asiya və Qafqazda müstəqil və yarım-müstəqil xanlıqlar meydana gəldi. Mərkəzi hakimiyyəti ələ keçirmək uğrunda mübarizə gücləndi. Azərbaycan Əfşarlar imperiyasından bütöv halda deyil, müstəqil və yarım-müstəqil xanlıqlara, sultanlıqlara və mülkçülərə parçalanmış halda ayrıldı.

Sual və tapşırıqlar

1. Şəki üsyanının Şirvan bölgəsində baş vermiş üsyanlarla oxşar və fərqli cəhətlərini qeyd edin.
2. Azərbaycanda Nadir şaha qarşı baş vermiş üsyanların səciyyəvi cəhətlərini göstərin.
3. Nadir şaha qarşı olan üsyanların tarixi əhəmiyyəti nədən ibarətdir?
4. Nadir şah dövlətinin süqutu Azərbaycan üçün necə nəticələndi?
5. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

BÖYÜK ƏFŞARLAR İMPERİYASINDAN XANLIQLARA – AZƏRBAYCAN XVIII ƏSRİN İKİNCİ YARISINDA

III

Azərbaycan XVIII əsrin ikinci yarısında

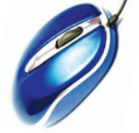
13. AZƏRBAYCAN TORPAQLARININ BİRLƏŞDİRİLMƏSİ CƏHDLƏRİ

I. AZƏRBAYCANDA İLK MÜSTƏQİL XANLIQ

Yerli hakimlər Nadir şahın mərkəzi hakimiyyətinə tabe olmaq istəmirdilər. Lakin şahın sərt siyasəti mərkəzdən ayrılma meyillərini boğur, onları vahid hakimiyyət altında saxlayırdı. Nadir şahın ölümündən sonra yerli hakimlərin əl-qolu tam açıldı. Dövlətin ərazisində çoxlu sayda müstəqil xanlıq meydana gəldi. Belə xanlıqlardan biri hələ Nadir şahın sağlığında yaranmışdı. Bu, Şəki xanlığı idi.

Şəki xanlığı Azərbaycanın dövlətçilik ənənələrini necə qorudu?

Nadir şahın öldürülməsindən sonra Hacı Çələbi Şəkini yenidən müstəqil xanlıq elan etdi. Bundan sonra o, xanlığın siyasi müstəqilliyini möhkəmləndirmək üçün tədbirlər gördü. Azərbaycan torpaqlarını vahid dövlətin tərkibində birləşdirmək siyasəti həyata keçirməyə başladı. Bu istiqamətdə ilk addım qonşu Qəbələ və Ərəş sultanlıqlarının xanlığa birləşdirilməsi oldu. Daha

Hacı Çələbi xan

sonra o, Təbrizə yürüş etdi. Bu, təsadüfi deyildi. Çünki Təbriz tarixən Azərbaycanın siyasi mərkəzi olmuşdu. Təbrizə sahib olmaq Azərbaycanda vahid hakimiyyət üçün əsas amillərdən biri idi. Lakin bu yürüş uğursuz oldu. Bundan sonra Hacı Çələbi xan Şamaxı xanı ilə birləşib 1748-ci ildə Qarabağa yürüş etdi. Müttəfiqlər Qarabağ xanlığının ilk siyasi mərkəzi olan Bayat qalasını mühasirəyə aldılar. Tarixdə «Bayat savaşı» adlanan bu hadisə də Şəki xanlığı üçün uğursuz oldu.

Azərbaycanda mərkəzləşdirilmiş vahid dövlətin olmaması qonşu dövlətlərin işğalçı siyasətlərinin həyata keçirilməsinə şərait yaradırdı. Gürcü çarı II İrakli Azərbaycanın qərb torpaqlarını işğal etmək istəyirdi. Bu məqsədlə tez-tez işğalçı yürüşlər edirdi. Lakin onun bu siyasətini həyata keçirməsində Şəki xanlığı əsas maneə idi.

Gürcü çarı II İrakli nə üçün Şəki xanlığını özü üçün əsas maneə hesab edirdi?

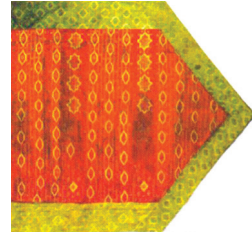

«1751-ci ildə çar Teymuraz və İrakli Hacı Çələbini məğlub etmək və Şimal-qərbi Azərbaycan torpaqlarını işğal etmək üçün Cara yürüş etdilər. Lakin çoxlu qoşunları olmasına baxmayaraq, ağır məğlubiyyətə uğradılar».

«**Qızılqaya xəyanəti**». Şəki xanlığı ilə təkbaşına mübarizə apara bilməyəcəyini başa düşən II İrakli hiyləgər bir tədbirə əl atdı. «Parçala, hökm sür» düşüncəsi ilə digər Azərbaycan xanlıqlarının Şəki xanına qarşı ittifaqını yaratmağa çalışdı. Bu məqsədlə o, ilk olaraq, Qarabağ xanı Pənahəli xanla ittifaq bağladı. Pənahəli xandan sonra bu ittifaqa Gəncə, Qaradağ, İrəvan və Naxçıvan xanlıqları da qoşuldu.

1752-ci ildə müttəfiqlər Gəncə yaxınlığında Qızılqaya deyilən yerdə müşavirə üçün toplaşdılar. Lakin gürcü çarı müttəfiqlərinə xəyanət edərək danışıqlara gəlmiş Azərbaycan xanlarını mühasirəyə alaraq əsir götürdü.

Bu xəbəri eşidən Hacı Çələbi xan Azərbaycan xanlarını azad etmək üçün gürcü çarının qoşununa hücum etdi. Bu döyüşdə xanın özünün başçılıq etdiyi süvari qoşunu düşməni ağır məğlubiyyətə uğratdı. Azərbaycan xanları azad edildi. Bu qələbədən

Şəki xanlığının bayrağı

Şəki xanlığının gerbi

Şəki xanlığının pulu

Sizcə, Hacı Çələbi xan ona qarşı ittifaq bağlamış Azərbaycan xanlarını nə üçün xilas etdi?

Qazax və Borçalı hansı hadisə nəticəsində gürcü hakiminə tabe edilmişdi?

Hacı Çələbi-nin hakimiyyətə xalqın köməyi ilə gəlmə-sini hansı faktlar təsdiq edir?

sonra Hacı Çələbi xan Qazax və Borçalı mahallarını da azad edərək Azərbaycana qaytardı və öz xanlığının tərkibinə daxil etdi. Lakin sonralar gürcü çarı yenidən Qazax və Borçalı mahallarını işğal edə bildi.

Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək siyasətini davam etdirən Hacı Çələbi xan 1755-ci ildə Şirvana yürüş etdi. Lakin Quba xanı Hüseynəli xanın Şamaxı xanına kömək etməsi nəticəsində Hacı Çələbi xanın bu yürüşü uğursuz oldu. Azərbaycan xanlıqları arasında çəkişmələr, ara müharibələri, xarici dövlətlərin müdaxiləsi və iqtisadi zəiflik ölkənin birləşdirilməsi cəhdlərinə mane oldu.

Hacı Çələbi xanın hakimiyyəti dövründə Şəki xanlığı Azərbaycanda ən güclü siyasi qurum idi. Bu xanlıq şimal-qərbi Azərbaycan torpaqlarının gürcü çarları tərəfindən işğalının qarşısını aldı. Hacı Çələbi xan Osmanlı dövləti ilə diplomatik əlaqələr saxlamış ilk Azərbaycan xanlarından. Çələbi xan quruculuq işləri apararaq Şəkiddə məscid, mədrəsə və digər ictimai binalar tikdirdi. Vergi sistemini nizama saldı.

Rus tarixçisi Pyotr Butkov Hacı Çələbini xalq içərisindən çıxmış şəxs kimi qiymətləndirir və onun hakimiyyətə xalqın köməyi ilə gəldiyini qeyd edirdi.

Mənbə əsasında Hacı Çələbi xanın dövlətçilik fəaliyyətini dəyərləndirin.

Sizcə, nə üçün Hacı Çələbi xanın varisləri onun qurduğu xanlığı gücləndirə bilmədilər?

Şəki xanlığının zəifləməsi. Hacı Çələbi xandan sonra hakimiyyətə onun oğlu Ağakışi bəy gəldi. Lakin o, tezliklə sui-qəsd nəticəsində öldürüldü. Ağakışi bəyin ölümündən

Şəki xanının süvariləri döyüşdə. Şəki Xan sarayının divar rəsmlərindən

sonra xanlıqda hakimiyyət uğrunda mübarizələr dövrü başlandı. Əvvəlcə hakimiyyətə Hacı Çələbi xanın nəvəsi Hüseyn xan gəldi. Onun hakimiyyətə gəlməsinə yerli əhali və Quba xanı Fətəli xan kömək etmişdi. Ona görə də bir müddət Hüseyn xan Fətəli xanla mütəfiqlik siyasəti yürütdü. 1767-ci ildə Hüseyn xan Quba xanı Fətəli xanla birlikdə Şamaxı xanlığının ərazisini öz aralarında bölüşdürdülər. Lakin bir il sonra Fətəli xan Hüseyn xanı məğlub edərək onun hakimiyyəti altında

Şəki xanının oğlanları. Şəki Xan sarayının divar rəsmlərindən

Qanunnamənin qəbul edilməsinin nəticəsi nə oldu?

olan Şamaxı xanlığının digər hissəsini də Quba xanlığına birləşdirdi. Hüseyn xanın dövrü hakimiyyət uğrunda çəkişmələrlə səciyyəvi idi. XVIII əsrin 80-ci illərində hakimiyyətə onun oğlu Məhəmmədhəsən xan

gəldi. Məhəmmədhəsən xanın zamanında xüsusi **qanunnamə** qəbul edilmişdi. Bu qanunnamədə vergilər, feodal münasibətləri, sosial təbəqələrin hüquq və vəzifələri nizama salınmışdı.

XVIII əsrin sonlarında Şəki xanlığında hakimiyyətə Səlim xan (1795–1806) gəldi.

Hakimiyyət uğrunda çəkişmələr və digər xanlıqlarla mübarizələr nəticəsində Şəki xanlığı zəiflədi.

Sual və tapşırıqlar

1. XVIII əsrin 40-cı illərində Azərbaycanda siyasi-iqtisadi vəziyyətin pisləşməsinin səbəbləri nə idi?

2. Şəki xanlarının dövlətçilik fəaliyyətlərini müqayisə edərək cədvəl tərtib edin.

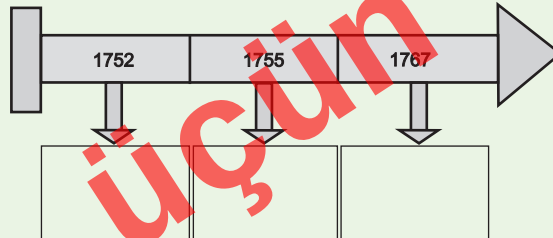
Hacı Çələbi xan		Hüseyn xan
Fərqli cəhətlər	Oxşar cəhətlər	Fərqli cəhətlər

3. Xanlıqlar arasında münaqişələr ölkənin iqtisadiyyatına necə təsir göstərə bilirdi? Mülahizələrinizi əsaslandırın.

4. XVIII əsrin ikinci yarısında qonşu dövlətlərin işğalçı siyasətlərinin həyata keçirilməsinə nə şərait yaradırdı?

5. «Qızılqaya xəyanəti» hadisəsinə öz münasibətinizi bildirin və onu müzakirə edin.

6. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

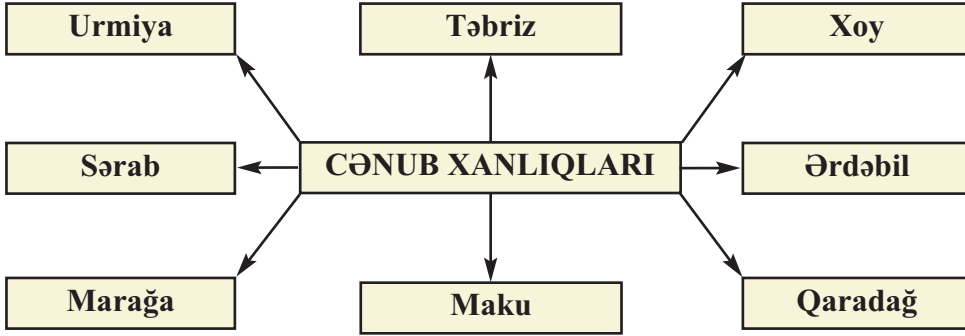
II. AZƏRBAYCANIN CƏNUB XANLIQLARI

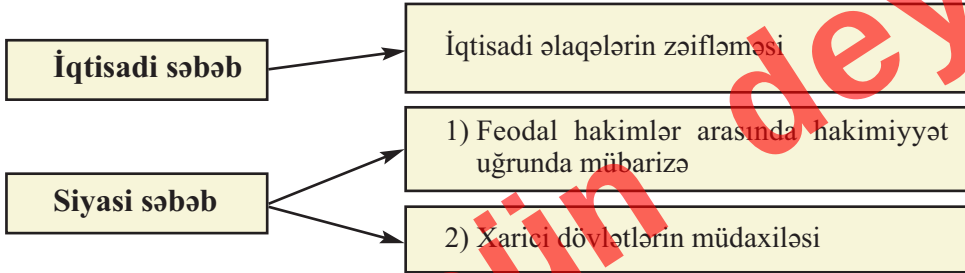
Azərbaycanın cənub torpaqlarında hansı xanlıqlar yarandı?

Cənub xanlarından kimlər Azərbaycan torpaqlarını birləşdirməyə cəhd etdilər?

XVIII əsrin ortalarında Nadir şah Əfşar dövlətinin süqutundan sonra Azərbaycanın cənubunda yeni dövr başladı. Azərbaycanın cənub əraziləri də ayrı-ayrı müstəqil və yarım-müstəqil xanlıqlara parçalandı.

Bütün Azərbaycan torpaqlarında feodal dağınıqlığı dövrü başlandı. Vahid mərkəzləşdirilmiş dövlətin bərpa edilə bilməməsinin iqtisadi və siyasi səbəbləri var idi.

Urmiya xanlığı. Azərbaycanın cənubunda yaranmış ən güclü xanlıqlardan biri Urmiya xanlığı idi. Xanlığın əsasını Fətəli xan Əfşar qoymuşdu. O, Nadir şahın əmisi oğlu idi. Mərkəzləşdirmə siyasəti həyata keçirən Fətəli xan Əfşar Azərbaycan torpaqları-

nın böyük bir hissəsini birləşdirməyə nail olmuşdu. Cənub xanlıqlarının əksəriyyətini — Təbriz, Xoy, Qaradağ, Marağa və Sərab xanlıqlarını Urmiya xanlığına tabe edə bilmişdi.

Urmiya hakimi Fətəli xan öz birləşdirmə siyasətində hansı məqsədi güdürdü?

Fətəli xan Əfşar

Fətəli xan Əfşar Azərbaycanın Şimal xanlıqlarının da birləşdirilməsinə çalışdı. Bu məqsədlə bəzi xanlıqlara mütəfiqlik haqqında müraciətlər etmişdi. Əvvəlcə İrəvan xanlığını Urmiya xanlığı ərazilərinə birləşdirmək istədi. Lakin onun İrəvan xanlığını tabe etmək cəhdi baş tutmadı. 1759-cu ildə Fətəli xan Əfşar Qarabağa hücum etdi. Şuşanın bir neçə aylıq mühasirəsindən sonra Qarabağ xanı Pənahəli xan Urmiyadan asılılığı qəbul etdi. Qarabağ xanlığı asılı vəziyyətə salındıqdan sonra İrəvan və Şəki xanlıqları da qısa müddətə tabe edildi.

Fətəli xan Əfşar yalnız Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək siyasəti həyata keçirmir, İranı da tabe etmək istəyirdi. Bu mübarizədə Fətəli xan Əfşarın əsas rəqibi Şiraz hakimi Kərim xan Zənd idi. Fətəli xan Əfşar bir neçə dö-

yüşdə Kərim xan Zəndə qalib gəlsə də, Kərim xan Fətəli xana qarşı mübarizədə hiyləyə əl atdı. O, Azərbaycan xanları arasında olan ziddiyyətlərdən məharətlə istifadə etdi. Bu məqsədlə o, digər Azərbaycan xanları — qarabağlı Pənahəli xan və xoylu Şahbaz xanla ittifaq bağladı. Müttəfiqlərin birləşmiş qoşunları Urmiya şəhərini mühasirəyə aldı. Şəhər əhalisi Fətəli xanın başçılığı ilə qəhrəmancasına müdafiə olunurdu. Urmiya şəhəri düz 9 ay mühasirədə qaldı. Nəhayət, 1763-cü ildə şəhər ələ keçirildi. Fətəli xan Əfşarın məğlub edilməsindən sonra Urmiya xanlığı zəiflədi. Urmiya xanlığından asılı olan xanlıqlar öz müstəqilliklərini bərpa etdilər. Beləliklə, Azərbaycan xanları arasında birliyin olmaması, onların bir-birinə qarşı xarici qüvvələrlə ittifaqa girməsi

nəticəsində ölkəmizi vahid dövlətin tərkibində birləşdirmək məqsədilə göstərilən növbəti cəhd də baş tutmadı.

Təbriz xanlığı. XVIII əsrin ortalarında yaranmış Təbriz xanlığının əsasını əfşar tayfasından olan Əmiraslan xan qoymuşdur. O, mərkəzi Təbriz olmaqla, müstəqil dövlət yaratmaq siyasəti yürüdü. Qısa müddət ərzində Ərdəbil və Qaradağ xanlıqlarını tabe edən Əmiraslan xan Azərbaycanın Şimal xanlıqlarını da tabe etmək istəyirdi. Lakin onun bu siyasəti uğursuz oldu. Təbriz xanlığı Urmiya xanlığından asılı vəziyyətə düşdü. 1763-cü ildə Fətəli xan Əfşar Kərim xan Zənd və müttəfiqləri tərəfindən məğlubiyyətə uğradıldıqdan sonra Təbriz xanlığı yenidən müstəqil oldu.

Sizcə, nə üçün Pənahəli xan Fətəli xan Əfşara qarşı itti-faqə daxil oldu?

Xoy xanlığı. Azərbaycanın cənubundakı ən güclü xanlıqlardan biri də Xoy xanlığı idi. Xanlığın əsasını Şahbaz xan qoymuşdu. Urmiya xanlığının zəifləməsindən sonra Xoy xanlığı cənubda ən güclü xanlıq idi. Əhməd xan (1763–1786) bir müddət İrəvan, Naxçıvan, Qaradağ və Təbriz xanlıqlarını asılı vəziyyətdə saxlamış, lakin burada möhkəmlənə bilməyərək geri çəkilməmişdi. XVIII əsrin axırlarında Xoy xanlığında hakimiyyət uğrunda mübarizə gücləndi. Daxili çəkişmələr xanlığı zəiflətdi. Zəifləmiş Xoy xanlığı sonralar Qacarlardan asılı vəziyyətə düşərək müstəqilliyini itirdi.

Ərdəbil xanlığı. XVIII əsrin ortalarında yaranmış bu xanlığın əsası şahsevən tayfasından olan Bədir xan tərəfindən qoyulmuşdu. Xanlıq bir müddət Qarabağ xanlığından asılı vəziyyətə düşmüşdü. 1784-cü ildə qubalı Fətəli xan Azərbaycanın cənub torpaqlarına yürüş edərək Ərdəbil və ətraf əraziləri ələ keçirmişdi. Lakin burada möhkəmlənə bilməyərək geri çəkilməmişdi. XVIII əsrin sonlarında Ərdəbil xanlığı Qacarlar dövlətindən asılı vəziyyətə düşərək öz müstəqilliyini itirmişdi.

Ərdəbil xanlığı hansı Cənub xanlığının tərkibində olmuşdu?

Qaradağ xanlığı. Xanlığın əsasını XVIII əsrin ortalarında Kazım xan qoymuşdu. Xanlığın mərkəzi Əhər şəhəri

idi. Xanlıq müxtəlif vaxtlarda Urmiya, Qarabağ xanlıqlarından asılı olmuşdur. 1782-ci ildə Qarabağ və Xoy xanlıqları arasında bölüşdürülərək öz müstəqilliyini itirmişdir.

Maku xanlığı. Maku Səfəvilər dövründə Çuxursəəd bəylərbəyliyiinin tərkibinə daxil idi. XVIII əsrin ortalarında yaranmış Maku xanlığı bayat tayfası tərəfindən idarə olunmuş, XVIII əsrin sonlarında Qacarlardan asılı vəziyyətə düşmüşdü.

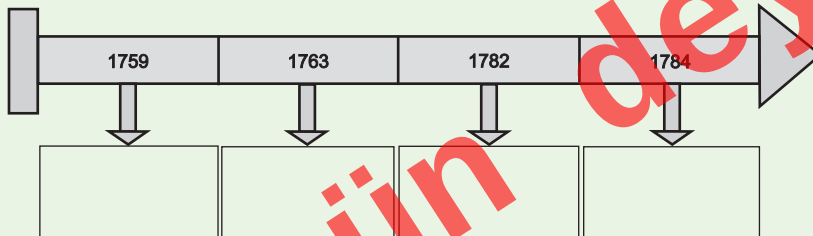
Sərab xanlığı. Xanlıq türk şəqaqi tayfasının başçısı Əli xan (1747–1786) tərəfindən yaradılmışdır. Ondan sonra hakimiyyətə gələn Sadıq xan Şəqaqinin dövründə xanlıq güclənmişdi. XVIII əsrin sonlarında isə Sərab xanlığı Qacarlar dövlətinin tərkibinə daxil edilmişdi.

Marağa xanlığı. Xanlığın əsasını müqəddəm tayfasının başçısı olan Əliqulu xan qoymuşdur. XVIII əsrin sonlarında Qacarlar dövlətinin tərkibinə daxil edilmişdi.

Sual və tapşırıqlar

1. XVIII əsrin ortalarında Azərbaycanda feodal dağıncılığının səbəbləri nə idi?
2. Urmiyalı Fətəli xanın mərkəzləşdirmə siyasətinin nəticəsi necə oldu?
3. Kərim xan Zənd Fətəli xana qarşı mübarizəni davam etdirmək üçün hansı siyasəti yürütdü?
4. Azərbaycanda feodal dağıncılığı ölkənin gələcək siyasi və iqtisadi vəziyyətinə necə təsir göstərə bilirdi? Müləhizələrinizi yazın.
5. Azərbaycanın Cənub xanlıqlarının hansı ümumi cəhətləri var idi?
6. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

Xəritə üzərində iş

Xəritədə (səh.85) Azərbaycanın Cənub xanlıqlarını göstərin. Onların coğrafi mövqeyinin siyasi vəziyyətlərinə təsirinə dair müləhizələr irəli sürün.

III. QUBA XANLIĞI — ŞİMAL-ŞƏRQİ AZƏRBAYCAN DÖVLƏTİ

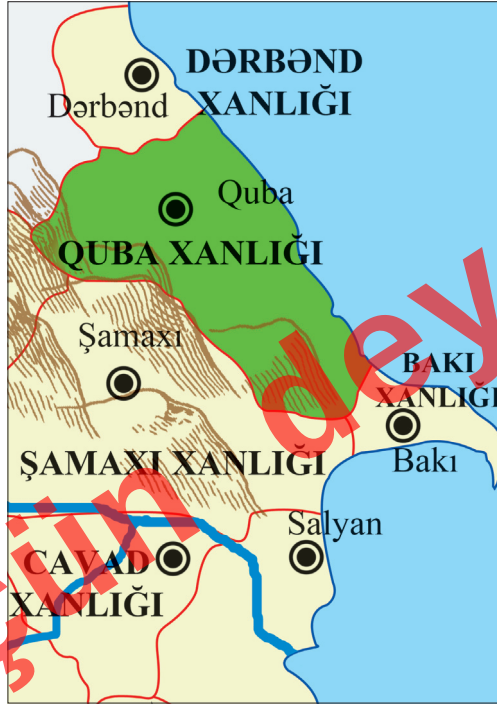

Qubalı Fətəli xanın Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək siyasəti nə ilə nəticələndi?

Xanlığın yaranması. Nadir şahın imperiyası süqut etdikdən sonra Quba xanlığı müstəqil oldu. Xanlığın əsasını Hüseynəli xan (1726—1758) qoymuşdur. Quba xanlığı çox əlverişli coğrafi və strateji mövqeyə malik idi. Dağlıq ərazilərdə yerləşməsi və müdafiə qalalarının çoxluğu xanlığın xarici hücumlardan müdafiəsini asanlaşdırırdı. Ticarət yolları üzərində olması isə xanlığın iqtisadi inkişafına müsbət təsir göstərirdi. Bütün bu amillər Quba xanlığının qısa müddətdə güclənməsinə şərait yaratdı.

Düşmən hücumları və feodal müharibələrindən daha çox zərər çəkmiş qonşu ərazilərin əhalisi Quba xanlığının ərazisində məskunlaşırdılar. Bu isə xanlığın iqtisadi və hərbi gücünün artmasına səbəb olurdu.

Hərbi gücü və iqtisadi inkişafı Quba xanlığının fəal xarici siyasət yürütməsinə şərait yaradırdı. Bu siyasətin məqsədi Azərbaycan torpaqlarını xanlığın hakimiyyəti altında birləşdirmək idi. İlk olaraq iqtisadi və strateji əhəmiyyət daşıyan Salyan ərazisi

■ Şimal-şərqi Azərbaycan xanlıqları

Salyanın birləşdirilməsinin Bakı və Şamaxı xanlıqlarının tabe edilməsinə şərait yaratmasını xəritə əsasında izah edin.

Quba xanlığına birləşdirildi. 1757-ci ildə baş verən bu hadisə gələcəkdə Bakı və Şamaxı xanlıqlarının Quba xanlığına birləşdirilməsinə şərait yaratdı.

Fətəli xanın hakimiyyətə gəlməsi. Hüseyinli xandan sonra hakimiyyətə Fətəli xan (1758–1789) gəldi. Hakimiyyətə gəldiyi ilk vaxtlardan o, özünü müdrik dövlət xadimi və bacarıqlı sərkərdə kimi tanıtdı.

Quba və digər qonşu xanlıqların əhalisinin hörmətini və nüfuzunu qazandı.

Birləşdirmə siyasətini uğurla davam etdirən Fətəli xan ilk olaraq böyük strateji əhəmiyyəti olan Dərbənd xanlığını tabe etməyi qərara aldı. Ərazisi kiçik, əhalisi az olan Dərbənd xanlığı hərbi cəhətdən o qədər də güclü deyildi. Həmçinin yerli əhalinin onlardan çoxlu vergi alan Dərbənd xanından narazı olması və Fətəli xandan kömək istəməsi bu işi daha da asanlaşdırdı.

Quba xanı Fətəli xan

Fətəli xan görkəmli dövlət xadimi, mahir diplomat olmuşdur. O,

rus, fars və türk dillərini mükəmməl bilirdi. Rus generalı Aleksandr Suvorov Fətəli xanı olduqca ağıllı, mərd, yorulmaz, təşəbbüskar və güclü şəxs kimi xarakterizə edirdi.

Rus tarixçisi Pyotr Butkov yazırdı: «Fətəli xan geniş ağıl sahibi idi. Siyasəti bilirdi, cəsur, təşəbbüskar və yorğunluq bilməyən adam idi. Azərbaycan torpaqlarını vahid dövlətin tərkibində birləşdirmək onun siyasətinin əsas istiqamətini təşkil edirdi». Rus alimi Samuil Qmelin yazırdı: «Fətəli xan heç bir məzhəb ayrı-seçkiliyinə yol vermirdi».

Dərbənd əhalisinin Qubalı Fətəli xana kömək üçün müraciətini necə qiymətləndirirsiniz? Müləhizələr irəli sürün və onları əsaslandırın.

1759-cu ildə Dərbənd Quba xanlığına birləşdirildi. Bu hadisə Quba xanlığının strateji mövqeyini daha da möhkəmləndirdi.

Dərbənd xanı əhaliyə zülm edir, onlardan zorla və həddindən artıq vergi tələb edir, narazı olanları cəzalandırırdı. Xanın bu ədalətsizliyi xalqın narazılığını artırırdı. Əhali bu zülmədən azad olmaq üçün Qubalı Fətəli xana müraciət edərək ondan kömək istəmişdi.

XVIII əsr rus tarixçisi Mixail Çulkov

Bundan sonra Fətəli xan Bakı xanlığını birləşdirmək istəyirdi. İqtisadi cəhətdən zəngin olan Bakı ölkənin xarici ticarət mərkəzlərindən biri idi. Şəhər Xəzər dənizinin başlıca limanı idi. İqtisadi əhəmiyyətinə baxmayaraq, Bakı xanlığı hərbi cəhətdən zəif idi. Bu da qonşu xanlıqların hücumlarına şərait yaradırdı. Ona görə də Bakı xanlığının əhalisi Quba xanlığına birləşməklə şəhərin daha yaxşı müdafiə olunmasına ümid edirdi. Həmçinin əhali Fətəli xanın sənətkarlıq və ticarətin inkişafını himayə etməsini bilirdi. Buna görə Bakının Quba xanlığına birləşdirilməsinə tərəfdar idi.

Fətəli xan Bakını Quba xanlığına birləşdirmək üçün «nikah diplomatiyası»ndan istifadə etdi. Bakı xanı ilə Quba xanı arasında qohumluq münasibətləri quruldu. Nəticədə 1767-ci ildə Bakı Quba xanlığına birləşdirildi. Artıq rəsmi sənədlərdə Fətəli xan «Qubanın, Dərbəndin, Bakının və Salyanın hakimi» adlanırdı.

Əvvəlki siniflərdə əldə etdiyiniz biliklər və xəritə əsasında Dərbəndin strateji əhəmiyyətini izah edin.

Xanlıqların dinc yolla birləşdirilməsi nəyin göstəricisi idi?

Bakı Quba xanlığının iqtisadi inkişafında mühüm rol oynadı. Çünki Bakı dəniz ticarətindən, neft və duz hasilatından böyük gəlir götürürdü.

Beləliklə, Salyan ərazisinin, Dərbənd və Bakı xanlıqlarının Quba xanlığına birləşdirilməsi ilə Şimal-şərqi Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsinin birinci mərhələsi başa çatdı.

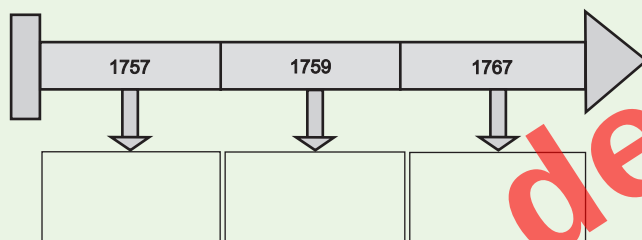

Sual və tapşırıqlar

1. Quba xanlığının digər xanlıqlardan fərqli cəhətləri nədən ibarət idi?
2. Quba xanlığının güclənməsinə hansı amillər şərait yaradırdı?
3. Dərbənd və Bakı xanlığının Quba xanlığına birləşdirilməsinin hansı oxşar cəhəti vardı?
4. «Ərazilərin Quba xanlığına birləşdirilməsi» cədvəlini dəftərinizə çəkin və tamamlayın.

Ərazi	Tarix	Nəticə
Salyan		
Dərbənd		
Bakı		

5. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

IV. BİRLƏŞDİRMƏ SİYASƏTİNİN İKİNCİ MƏRHƏLƏSİ

Bütün Azərbaycan xanlıqlarını dinc yolla birləşdirmək mümkün oldumu?

Hansı xanlıqlar Quba xanlığının təbəliyinə keçməkdən imtina etdilər?

Şamaxı və Cavad xanlıqlarının birləşdirilməsi. Dərbənd və Bakı xanlıqlarının birləşməsindən sonra Fətəli xanın məqsədi Şamaxını təbə etmək idi. O, Şamaxını öz dövlətinin paytaxtı etmək istəyirdi. Çünki Şamaxı coğrafi baxımdan əlverişli mövqedə yerləşirdi. Şamaxı xanlığının ərazisi, demək olar ki, Azərbaycanın şimal torpaqlarının mərkəzində yerləşirdi. Xanlığın Quba xanlığına birləşdirilməsi siyasi cəhətdən də əhəmiyyətli idi. Belə ki Şamaxı qədim Şirvanşahlar dövlətinin paytaxtı olmuşdu. Şamaxının birləşdirilməsi, həmçinin strateji əhəmiyyət daşıyırdı. Çünki bununla da gələcəkdə Qarabağ və Şəki xanlıqlarının, həmçinin Azərbaycanın cənub torpaqlarının birləşdirilməsinə şərait yarana bilərdi.

Sizcə, Şamaxı xanlığının birləşdirilməsinin nə kimi iqtisadi əhəmiyyəti ola bilərdi?

Nə üçün Fətəli xan Şəki xanlığı ilə razılıq əldə etmək istəyirdi?

Fətəli xan Dərbənd və Bakı xanlıqları kimi, Şamaxını da müharibəsiz, dinc yolla birləşdirmək istəyirdi. Ona görə də Şamaxı xanlığı ilə danışıqlar apardı. Əldə edilən razılaşmaya görə Quba xanlığı Şamaxı xanlığını xarici hücumlardan qorumaq idi. Əvəzində isə Şamaxı xanlığı hər il Quba xanlığına müəyyən miqdarda ödəniş verəcəkdə. Lakin tezliklə Şəki xanlığına arxalanan Şamaxı xanı bu razılaşmadan imtina etdi. Ona görə də Qubalı Fətəli xan Şəki xanlığı ilə razılıq əldə etməyi qərara aldı. Fətəli xan Şəki xanına Şamaxı xanlığını öz aralarında bölüşdürməyi təklif etdi.

1767-ci ildə Şamaxı xanlığı iki xanlıq arasında bölüşdürüldü. Lakin bir il sonra Fətəli xan Şamaxı xanlığını tamamilə Quba xanlığına birləşdirdi.

Azərbaycan Respublikasının siyasi xəritəsində Cavad xanlığının yerləşdiyi ərazini müəyyən edin.

Şamaxı xanlığından sonra 1768-ci ildə Muğanda yerləşən Cavad xanlığı da Quba xanlığına birləşdirildi. Cavad xanlığı könüllü olaraq Quba xanlığının himayəsini qəbul etdi. Muğan ərazisinin birləşdirilməsi Azərbaycanın cənub torpaqlarına yol açdı.

Beləliklə, Fətəli xan Şimal-şərqi Azərbaycan torpaqlarının böyük bir hissəsini öz hakimiyyəti altında birləşdirməyə nail oldu. Bu XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi təşəbbüslərinin ən uğurlusu idi.

Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsinin siyasi-iqtisadi əhəmiyyəti haqqında mülahizələr irəli sürün.

Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsinin vahid dövlətin tərkibində birləşdirilməsi mühüm siyasi-iqtisadi əhəmiyyət daşıyırdı. Ara müharibələri azalır, xarici hücumların qarşısı alınır. Bu isə iqtisadi inkişafa şərait yaradırdı. Ona görə də qonşu xanlıqların əhalisi — kəndlilər, sənətkar və təcirlər, həmçinin feodalların bir hissəsi birləşdirmə siyasətinə rəğbətlə yanaşırdılar.

Öz hakimiyyətlərini qoruyub saxlamağa çalışan iri feodal hakimlər isə Fətəli xanın birləşdirmə siyasətinə qarşı çıxır və müqavimət göstərirdilər.

İri feodallar Fətəli xanın birləşdirmə siyasətini nəyə görə özləri üçün təhlükə hesab edirdilər?

Birləşdirmə siyasətinə qarşı çıxanlarla mübarizə. Quba xanlığının birləşdirmə

siyasəti Azərbaycan torpaqlarını işğal etmək istəyən xarici qüvvələrin də mənafeyinə uyğun deyildi. Feodal ara müharibələri yeni mərhələyə daxil oldu. Tezliklə digər xanlıqlar Fətəli xana qarşı müharibəyə başladılar. Bunun üçün müxtəlif ittifaqlar yaratdılar. Bu ittifaqlardan birinə Qarabağ xanlığı, Şəki xan-

lığı və keçmiş Şamaxı hakimi, digərinə isə Dağıstan hakimləri daxil idilər. Bu, Azərbaycanın şimal torpaqlarında siyasi vəziyyətin yenidən gərginləşməsinə səbəb oldu. Belə vəziyyət isə Azərbaycan torpaqlarını işğal etmək istəyən xarici qüvvələrə əlverişli şərait yaratdı. Bunlardan biri də Cənubi Qafqazda hakimiyyətə can atan gürcü çarı II İrakli idi. II İrakli Fətəli xanın birləşdirmə siyasətinin əleyhinə idi. Lakin Fətəli xana qarşı açıq çıxış etməyə cəsarət etmir, fürsət gözləyirdi. Bu fürsət yarandı. O, Qarabağ və Şəki xanlıqlarının Quba xanlığına qarşı yaranmış ittifaqına daxil oldu.

1774-cü ildə Qaraqaytaq hakimi Əmir Həmzənin və digər Dağıstan hakimlərinin birləşmiş qüvvələri Quba xanlığına hücum etdilər. Əmir Həmzə Fətəli xanın qohumu idi. Fətəli xan Əmir Həmzənin bacısı Tuti Bikə ilə evlənmişdi. Xudat yaxınlığında — Gavduşan çölündə baş vermiş döyüşdə Fətəli xan məğlub oldu. Dərbəndə qayıtmaq mümkün olmadığına görə yaralı Fətəli xan Salyana çəkildi. Əmir Həmzənin başçılıq etdiyi birləşmiş qüvvələr isə Dərbəndə hücum etdilər. Əmir Həmzə əvvəlcə hiyləyə əl atdı. O, Tuti Bikəyə xəbər göndərdi ki, guya, döyüşdə həlak olmuş Fətəli xanın cənazəsini gətirmişdir. Lakin Tutu Bikə qardaşının bu yalanına inanmadı və Dərbəndin müdafiəsinə başçılıq etməyi öz üzərinə götürərək qala müdafiəçilərinə düşməyə müqavimət göstərməyi əmr etdi.

Mənbə əsasında Azərbaycan xalqının birləşdirmə siyasətinə rəğbətinin səbəblərini şərh edin.

Gürcü çarı II İrakli nə üçün Qubalı Fətəli xanın birləşdirmə siyasətinə qarşı çıxırdı?

Dərbənd xanlığı nə vaxt Quba xanlığına birləşdirilmişdi?

«Tuti Bikə şəhəri mərdliklə müdafiə edirdi. O, qala divarları üzərində şir kimi duraraq, hər şeyə özü rəhbərlik edirdi. Qala toplarının atəşi ilə düşməni qorxuya salırdı».

Tarixçi Yevgeni Kozubski

Tuti Bikə

Tuti Bikəni Azərbaycanın hansı qadın hökmdarı ilə müqayisə etmək olar?

Fətəli xanın kömək üçün Rusiyaya müraciət etməsinə münasibət bildirin.

Dərbəndin mühasirəsinin uzanmasından istifadə edən Fətəli xan dəniz vasitəsilə qalaya qayıtdı. Dərbənd 9 ay qəhrəmancasına müdafiə edildi. Birləşmiş qüvvələrə qarşı təkbaşına mübarizənin çətin olduğunu görən Fətəli xan kömək üçün Rusiyaya müraciət etdi. Fətəli xanın elçiləri Rusiya çariçası II Yekaterina tərəfindən hörmətlə qarşılandı. Qafqazdakı rus qoşunu Dərbəndə gəldi.

1775-ci ildə Əmir Həmzə Dərbəndin mühasirəsindən əl çəkib, rus qoşunları ilə döyüşə girdi və məğlub oldu. Rus qoşunu Dərbəndə daxil oldu. Bundan narazı olan Osmanlı dövləti Rusiya hökumətinə etirazını bildirdi. Osmanlı dövləti ilə yenidən müharibə etmək istəməyən Rusiya öz qoşununu geri çəkdi.

Fətəli xan diplomatik yolla Qarabağı da öz dövlətinə birləşdirmək istəyirdi. Lakin onun bu niyyəti baş tutmadı. Belə olduqda 1780–1781-ci illərdə Qara-

bağa hərbi yürüşlər etsə də, bu yürüşlər uğursuzluqla nəticələndi.

Azərbaycanın cənub torpaqlarına yürüş. Fətəli xan Azərbaycanın yalnız Şimal xanlıqlarını deyil, cənub torpaqlarını da öz hakimiyyəti altında birləşdirmək istəyirdi. Fətəli xanın planlarından biri də Səfəvilər dövlətinin bərpa edilməsi idi. Ona görə də o, Azərbaycanın cənub torpaqlarına yürüş etdi. 1784-cü ildə Fətəli xan Ərdəbili və Meşkini ələ keçirdi. Fətəli xanın Azərbay-

Quba xanlığının birləşdirmə siyasəti

canın cənub torpaqlarına yürüşü Cənubi Qafqazın və Dağıstanın feodal hakimlərinin narazılığına səbəb oldu. Rusiyanın gələcəkdə Azərbaycan torpaqlarını işğal etmək planı var idi. Ona görə də

Nə üçün Rusiya Fətəli xandan Azərbaycanın cənub torpaqlarını tərk etməyi tələb etdi?

Rusiya da bu yürüşə qarşı çıxdı və Fətəli xandan Azərbaycanın cənub torpaqlarını tərk etməyi tələb etdi. Rusiya ilə münasibətləri pisləşdirmək istəməməsi və digər xanlıqların narazılığı Fətəli xanı geri çəkilməyə məcbur etdi.

1789-cu ildə Fətəli xanın ölümündən sonra Quba xanlığı zəiflədi. Onun dövründə birləşdirilmiş xanlıqlar yenidən müstəqil oldular.

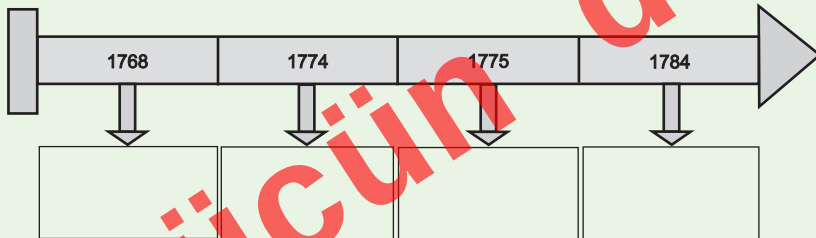
Sual və tapşırıqlar

1. Qubalı Fətəli xanın birləşdirmə siyasətinin birinci mərhələsində hansı xanlıqlar təbə edilmişdi?
2. Quba xanlığı ilə Şamaxı xanlığı arasında razılaşmanın şərtləri necə idi?
3. Qubalı Fətəli xanın dövlətçilik fəaliyyətini müzakirə edin və digər hökmdarlarla müqayisə edin.
4. Fətəli xanın birləşdirmə siyasətinə aid cədvəli dəftərinizə çəkin və işləyin.

Mərhələ	Xanlıq	Birləşdirmə tarixi	Əhəmiyyəti
I mərhələ			
II mərhələ			

5. Xarici qüvvələr nə üçün vahid və güclü Azərbaycan dövlətinin yaranmasını istəmirdilər? Müasir dövrlə əlaqələndirin.

6. Zaman oxunda verilmiş mühüm hadisələri müəyyən edin və sxemi çəkib işləyin.

V. BƏYLƏRBƏYİLİKDƏN XANLIĞA

Qarabağın ərazisi strateji mövqeyinə görə mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Tez-tez hücumlara məruz qalan və bu hücumları, əsasən, dəf edən Qarabağ xanlığı güclənərək Azərbaycanın ən güclü xanlıqlarından birinə çevrildi. Bəs Qarabağ xanlığı necə gücləndi?

Xanlığın yaranması. XVIII əsrin ortalarında Azərbaycanda yaranmış ən güclü xanlıqlardan biri də Qarabağ xanlığı idi. Xanlığın əsasını Cavanşir tayfasının başçısı Pənahəli xan (1748–1763) qoymuşdu. Pənahəli xan vaxtilə Nadir şahın sərkərdələrindən biri olmuşdu.

Nadir şah dövlətinin süqutundan sonra Pənahəli xan müstəqil Azərbaycan dövlətlərindən birini — Qarabağ xanlığını yaratmışdı.

Xanlığın əhalisini, əsasən, cavanşir, iyirmidördlər, otuzikilər, kəbirli, baharlı və kolanı türk tayfaları təşkil edirdi. Bundan başqa, xanlığın ərazisində az sayda xristian-albanlar da yaşayırdılar.

Qarabağ bəylərbəyi və tayfaları hələ 1736-cı ildə Muğan qurultayında Nadir xanın şah seçilməsinə qarşı çıxmış, qanuni hakimiyyətin Səfəvilərə məxsus oldu-

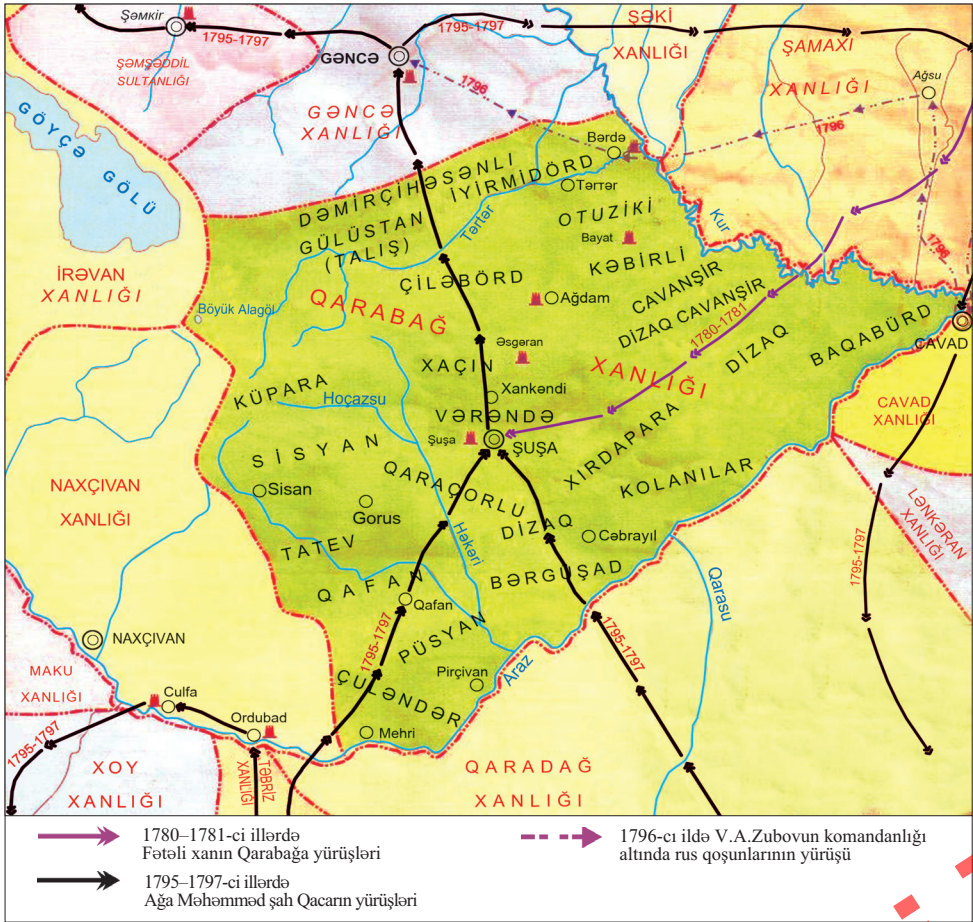
Pənahəli xan

Şuşa qalasının gümüş açarları

Gümüş pul

Qarabağ xanlığı

ğunu bildirmişdilər. Ona görə də hakimiyyətə gələn Nadir şah Qarabağ tayfalarını cəzalandıraraq onları Xorasan vilayətinə və Əfqanıstana sürgün etmişdi. Qarabağ xanlığı yarandıqdan sonra bu tayfalar yenidən öz tarixi vətənlərinə — Qarabağa qayıtdılar. Bu isə xanlığın hərbi-siyasi və iqtisadi cəhətdən güclənməsinə müsbət təsir göstərdi.

Pənahəli xan Qarabağı xarici hücumlardan qorumaq üçün tədbirlər həyata keçirdi. İlk növbədə, müdafiə qalası tikildi.

Muğan qurultayında Qarabağ tayfalarının Nadirin şah seçilməsinə qarşı olmasını necə qiymətləndirirsiniz?

Əvvəlki siniflərdə əldə etdiyiniz biliklər əsasında məlumat verin. Albanlar kim idi?

Şuşa qalası

1748-ci ildə Kəbirli mahalında Bayat qalasının tikintisinə başlandı. Qalanın adı qədim türk tayfası olan bayat tayfasının adı ilə bağlı idi.

«Məliklər Şəki xanı Hacı Çələbiyə yazıb bildirirdilər ki, Pənahəli xan burada taxta çıxmış, qala və səngər tikdirmişdir. Əgər ona qarşı tədbir görülməsə, sonra onun qarşısında durmaq mümkün olmayacaq».

Mirzə Adıgözəl bəy «Qarabağnamə».

«Bayat savaşı». Qarabağ xanlığının güclənməsi qonşu xanlıqları narahat edirdi. Digər tərəfdən Qarabağın xristian-alban məlikləri öz mülklərini itirməkdən qorxaraq Pənahəli xanın hakimiyyətinə qarşı çıxırdılar. Bu məqsədlə qonşu xanlıqlarla əlaqə saxlayır, onları Qarabağa yürüşə sövq edirdilər. Belə yürüşlərdən birincisi bütün Azərbaycanı birləşdirməyə çalışan Şəki xanı Hacı Çələbi tərəfindən edildi. Hacı Çələbi xan öz müttəfiqləri — Şamaxı xanı və məliklərlə birlikdə Bayat qalasını mühasirəyə alsada, onu ələ keçirə bilmədi. Tarixi ədəbiyyatlarda «Bayat savaşı» adlanan bu hadisə Qarabağ xanlığının müstəqilliyini möhkəmləndirdi və nüfuzunu artırdı.

Hacı Çələbi xanla Pənahəli xanın toqquşmasının məliklər üçün faydası nə idi?

Xanlığın paytaxtının Şuşaya köçürülməsinin səbəbi nə idi?

Şuşanın siyasi və iqtisadi mərkəz kimi inkişafının səbəbi nə idi?

Bayat savaşında əldə edilən qələbəyə baxmayaraq, qala coğrafi baxımdan əlverişli yerdə deyildi. Ona görə də əvvəlcə Ağdam yaxınlığında Şahbulaq qalası inşa edildi. Nəhayət, Azərbaycanın qədim yaşayış məskəni olan Şuşada Pənahabad qalasının tikintisi başa çatdırıldı. Bundan sonra Pənahabad — Şuşa Qarabağ xanlığının paytaxtı oldu. Pənahəli xanın adı ilə «Pənahabad» adlanan Şuşa inkişaf edərək Azərbayca-

nın siyasi və iqtisadi mərkəzlərindən birinə çevrildi.

Qarabağ xanlığının güclənməsi. Bayat savaşından sonra Qarabağ xanlığının nüfuzu artdı. Bu isə Pənahəli xana xanlığın ərazilərini genişləndirmək imkanı verdi. Gəncə, İrəvan, Naxçıvan və Ərdəbil Qarabağ xanlığından asılı vəziyyətə salındı. Zəngəzur yenidən Qarabağa birləşdirildi.

Qarabağ xanlığının mərkəzləşdirmə siyasətinə qarşı çıxan xristian-alban müləkləkləri tabe edildi. İlk olaraq, Vərəndə məliyi Pənahəli xanın hakimiyyətini qəbul etdi. Xaçın məliyi əvvəlcə müqavimət göstərsə də, Ballıqaya döyüşündə məğlub edildi və Pənahəli xana tabe olduğunu qəbul etdi. Tədricən digər müləkləklər — Dizaq, Çiləbörd, Gülüstən (Talış) da Qarabağ xanından asılılığı qəbul etdilər. Lakin buna baxmayaraq, onlar məkrli siyasətlərini davam etdirir, gizli olaraq xarici qüvvələrlə, xüsusən çar Rusiyası ilə əlaqələr saxlayır və onları Qarabağa yürüşə təhrik edirdilər.

1757-ci ildə Məhəmmədhəsən xan Qacarın qoşunu Qarabağa yürüş etdi. Lakin «Xatın arxı» adlı yerdə baş vermiş döyüşdə Qarabağ xanlığı qalib gəldi. Məhəmmədhəsən xan geri qayıtmağa məcbur oldu.

Fətəli xan Əfşar hansı xanlığın hakimi idi?

Fətəli xan Əfşarın Qarabağa yürüşü. Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmə siyasəti həyata keçirən Urmiya xanı Fətəli xan Əfşar Cənub xanlıqlarını

tabe etdikdən sonra Pənahəli xanın yanına elçilər göndərdi. O, Qarabağın tabe olmasını tələb etdi. Lakin Pənahəli xan bu tələbi rədd etdi. 1759-cu ildə Fətəli xan Əfşar Qarabağa hücum etdi. Şuşanı mühasirəyə aldı. Uzunmüddətli mühasirədən sonra Pənahəli xan asılılığı qəbul etməyə məcbur oldu. Lakin bu asılılıq çox davam etmədi. Pənahəli xan asılılığa son qoymaq üçün Şiraz hakimi Kərim xan Zəndin onunla ittifaqa girmək təklifini qəbul etdi.

Pənahəli xanın Kərim xan Zəndlə ittifaq bağlamasına münasibət bildirin.

Mənbə əsasında Pənahəli xanın dövlətçilik fəaliyyətini dəyərləndirin.

Pənahəli xanın istiqlaliyyətinin şöhrəti, qoşunun çoxluğu və güdrəti hər yərə yayıldı. Şirvan, Şəki, Gəncə, İrəvan, Naxçıvan, Təbriz və Qaradağ xanları onunla müttəfiq olmaq istədiklərini bildirdilər. Naxçıvanın Zəngəzur, Təbrizin Qapan və Qarabağın Mehri mahallarına sahib oldu. Azərbaycanın böyük hissəsi ona tabe olmuşdu.

Mirzə Camal Cavanşir. «Qarabağ tarixi»

1763-cü ildə müttəfiqlər Fətəli xan Əfşarı məğlub etdilər. Lakin Kərim xan Zənd Pənahəli xana xəyanət edərək onun Qarabağa qayıtmasına icazə verməyib Şirazda saxladı.

Qarabağ xanlığı İbrahimxəlil xanın hakimiyyəti dövründə. Pənahəli xandan sonra hakimiyyətə oğlu İbrahimxəlil xan (1763—1806) gəldi. O, xristian-alban mülüklərini mərkəzi hakimiyyətə tabe etmək siyasətini davam etdirdi.

1768—1774-cü illərdə Osmanlı dövlətinə qarşı müharibədə Rusiyanın qələbəsi xristian-alban mülüklərini yənidən fəallaşdırdı. Onlar gizli olaraq müraciət edib Rusiyanı Azərbaycana yürüşə çağırırdılar. Lakin bu dövrdə Ru-

İbrahimxəlil xan

**Qubalı Fətəli xan
və İbrahimxəlil
xan arasında ziddiyyə-
tin səbəbini izah edin.**

siyanın Cənubi Qafqazı işğal etmək üçün kifayət qədər hərbi gücü yox idi. Həmçinin beynəlxalq şərait də Rusiya üçün əlverişli deyildi. Ona görə də kiçik müqavimətə baxmayaraq, İbrahimxəlil xan mülkləri tabe etdi.

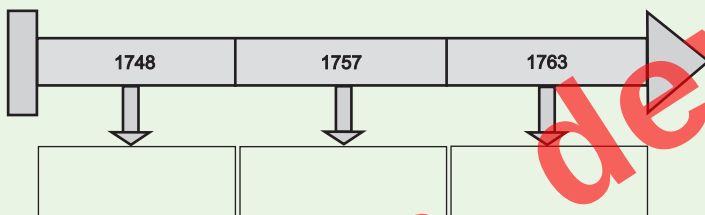
Qubalı Fətəli xanın qonşu xanlıqları tabe etmək siyasəti Qarabağ xanlığı ilə münaqişəyə səbəb oldu. İbrahimxəlil xan Qarabağ xanlığının müstəqilliyini qoruyub saxlamaq istəyirdi. Ona görə də Quba xanlığından asılı olmaq təklifini qəbul etmədi. 1780–1781-ci illərdə Fətəli xanın Qarabağa yürüşləri uğursuz oldu.

Beləliklə, İbrahimxəlil xanın hakimiyyəti dövründə Qarabağ xanlığı daha da gücləndi. Xanlıq nəinki Azərbaycanın, demək olar ki, bütün Cənubi Qafqazın ən güclü siyasi qurumlarından birinə çevrildi.

Sual və tapşırıqlar

1. Nadir şah nə üçün Qarabağ tayfalarını sürgün etmişdi? Onun bu tədbirini necə qiymətləndirirsiniz? Mülhizələrinizi əsaslandırın.
2. Pənahəli xan Qarabağı xarici hücumlardan qorumaq üçün hansı tədbirlər həyata keçirmişdi?
3. Hacı Çələbi xanın Qarabağa yürüşünün səbəbi nə idi?
4. Zaman oxunda verilmiş mühüm hadisələri müəyyən edin və sxemi çəkib işləyin.

5. XVIII əsrin 60–70-ci illərində alban mülklərinin fəallaşmasının səbəbi nə idi?

6. Cədvəli dəftərinizə çəkib işləyin.

Pənahəli xan		İbrahimxəlil xan	
Fərqli cəhətlər	Oxşar cəhətlər		Fərqli cəhətlər

14. QƏRBİ AZƏRBAYCAN XANLIQLARI

Azərbaycanın qərbində yaranmış xanlıqlar ərazilərinin beynəlxalq ticarət yollarının üzərində yerləşməsinə və strateji mövqeyinə görə seçilirdi. Elə bu səbəbdən də qonşu xanlıqların və xarici dövlətlərin hücumuna məruz qalırdı.

Qərbi Azərbaycanda – İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarında bu zaman siyasi və iqtisadi vəziyyət necə idi?

İRƏVAN XANLIĞI. Azərbaycan dövləti olan İrəvan xanlığı XVIII əsrin ortalarında yaranmışdı. Onun əsasını Mir Mehdi xan Əfşar (1747–1752) qoymuşdu. Xanlığın ərazisi Səfəvilər dövlətinin Çuxursəəd bəylərbəyliyiinin bir hissəsini əhatə edirdi.

XVIII əsrin 50-ci illərində İrəvan xanlığında tez-tez saray çevrilişləri baş verirdi.

1755-ci ildə İrəvanda üsyan baş verdi. Üsyana əhali arasında böyük nüfuzu olan Həsənəli xan Qacar başçılıq edirdi. Üsyan nəticəsində o, İrəvan xanı oldu. Beləliklə, İrəvanda yerli türk qacar tayfası hakimiyyətə gəldi.

Xanlığın əhalisi. İrəvan xanlığının əhalisi bu diyarın ən qədim sakinləri olan Azərbaycan türkləri

■ İrəvan xanlığı

idi. Bunu o dövrə aid yer adları, o zaman İrəvanda olmuş Avropa səyyahlarının, hətta erməni tarixçilərinin məlumatları sübut edir.

«Mənbələrin məlumatına görə, XVIII əsrdə ermənilər İrəvanda əhalinin cüzi bir hissəsini, azərbaycanlılar isə böyük əksəriyyətini təşkil edirdi».

Erməni tarixçisi Aşot İoannisyan

Əhalinin cüzi bir hissəsi xristianlardan ibarət idi. Onların bu bölgəyə ilk gəlişi 1441-ci ildə erməni katalikosluğunun **Kilikiyadan*** Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətinin ərazisinə — Üçkilsəyə (Üçmüədzin) köçürülməsi ilə bağlı olmuşdu.

Katalikosluğun köçürülməsinə qədər bölgədə ermənilərə məxsus heç bir yaşayış məntəqəsi, torpaq sahəsi olmamışdı. Sonralar erməni katalikosları yerli azərbaycanlıların torpaqlarını müxtəlif yollarla ələ keçirərək öz ərazilərini genişləndirdilər. Bunu indiki Ermənistanda — Matenadaranda saxlanılan alqı-satqı sənədləri də sübut edir.

«Biz (yəni ermənilər) türklərə məxsus torpaqları ya satın alır, ya zəbt edir, ya bəxşiş kimi əldə edir və yaxud da zorla ələ keçiririk».

**Matenadaranda saxlanılan
1687-ci il tarixli sənəd**

İrəvan xanlığının bayrağı

Əhalinin məşğuliyyəti. Sənətkarlıq və ticarət. Azərbaycanın digər xanlıqları kimi, İrəvan xanlığının da əhalisi, əsasən, əkinçilik və maldarlıqla məşğul olurdu. İrəvan şəhəri isə Azərbaycanın mühüm sənətkarlıq və ticarət mərkəzlərindən biri idi.

İrəvan xanlığının ərazisi müxtəlif ölkələrə gedən ticarət yollarının qovuşuğunda yerləşirdi. Ona görə də Azərbaycan beynəlxalq ticarət əlaqələrində mühüm rol oynayırdı. Məhz bu səbəbdən İrəvan xanlığı ərazisində çoxsaylı körpülər,

*** Kilikiya** — Kiçik Asiyada tarixi vilayət

karvansaralar, bazarlar və zərbxanalar (metall pul kəsilən yerlər) var idi. Xanlıqda qara pul adlanan yerli mis pullar kəsilirdi. Bundan başqa, Səfəvilər dövləti dövründən qalma pullardan, Azərbaycanın digər xanlıqlarında kəsilmiş pullardan və həmçinin xarici pullardan da istifadə olunurdu.

İrəvan xanlığına hücumlar. İrəvan xanlığı strateji-coğrafi mövqeyə malik olduğu üçün qonşu dövlətlərin hücumlarına məruz qalırdı. Gürcü çarının İrəvana qarşı təcavüzkarlıq siyasəti xüsusilə fərqlənirdi. 1779-cu ildə gürcü çarı II İrakli İrəvan xanlığına hücum edərək onun ərazisinin bir hissəsini — Şörəyeli işğal etmişdir.

«İrəvan şəhəri Azərbaycana məxsus olduğundan Osmanlı sultanı onun heç zaman Gürcüstanın tabeliyinə verilməsinə razı olmayacaqdır. Sultan Ərzurum paşasına və digər həmsərhəd paşalara rus qoşunlarına qarşı çıxmağı əmr etmişdir. Qarabağlı İbrahimxəlil xan və di-

gər Azərbaycan xanları İrəvanı gürcülərin işğalından xilas etmək üçün birləşmişlər».

Polkovnik Stepan Burnaşevin general Pavel Sergeyeviç Potyomkinə məktubu. RDHTA, f.52, sənəd 416

İrəvan xanlığı müxtəlif dövrlərdə Kartli çarından, Qarabağ və Xoy xanlıqlarından asılı vəziyyətə düşmüşdü. 1783-cü ildə gürcü çarı Rusiyanın himayəsini qəbul etdi. Bundan sonra gürcü çarının İrəvana və digər Azərbaycan torpaqlarına qarşı işğalçılıq siyasəti fəallaşdı. Bu isə İrəvan xanlığını Osmanlı dövləti ilə yaxınlaşdırırdı.

1795-ci ildə Ağa Məhəmməd xan Qacarın yürüşündən sonra İrəvan xanlığı ondan asılı vəziyyətə düşdü.

İrəvan xanlığında sənətkarlıq və ticarətin inkişafının səbəbi nə olmuşdur?

Səfəvilər dövlətində Qərbi Azərbaycan torpaqları hansı bəylərbəyliyin tərkibində idi?

Müxtəlif pullardan istifadə edilməsi nəyi göstərirdi?

İrəvan xanlığını Osmanlı dövlətinə nə yaxınlaşdırırdı?

NAXÇIVAN XANLIĞI. XVIII əsrin ortalarında Azərbaycanda yaranmış xanlıqlardan biri də Naxçıvan xanlığı olmuşdur. Xanlığın əsasını yerli kəngərli tayfasının başçısı Heydərqulu xan (1747–1763) qoymuşdu.

Mənbə əsasında cavablandırın.
Naxçıvanın təbii-coğrafi şəraiti təsərrüfata necə təsir göstərə bilərdi?

«Susuz şoran çöllər, müxtəlif formada olan dağ qayalıqları, dərə-təpəli sahələr, gözəl otlaq yerləri, düzənliklər, saysız-hesabsız vadilər və dərələrdən axan və yayda tamamilə quruyan dağ çayları Naxçıvanın xarici aləmini özündə əks etdirir».

«Yelizavetpol quberniyası Zəngəzur qəzasında dövlət kəndlilərinin iqtisadi həyatı».
Sergey Zelinski

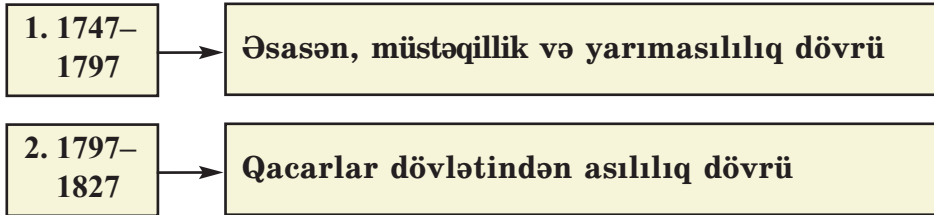

■ Naxçıvan xanlığı

Naxçıvan xanlığının təbii-coğrafi şəraiti təsərrüfata, əhalinin məşğuliyyətinə və ictimai həyata mühüm təsir göstərirdi. Xanlığın ərazisinin müəyyən hissəsi dağlıq olduğu üçün təsərrüfatda maldarlıq mühüm rol oynayır. Su çatışmazlığı əkinçiliyin inkişafına mane olurdu. Buna baxmayaraq, əkinçilik bölgənin ənənəvi təsərrüfat sahəsi olaraq qalırdı.

Siyasi vəziyyət. Feodal ara müharibələri, xarici işğallara qarşı mübarizə, daxili saray çekişmələri Nax-

çıvan xanlığının siyasi vəziyyətinə təsir göstərirdi. Xanlığın siyasi tarixini iki dövrə bölmək olar.

Heydərqulu xan öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək və xarici hücumlardan qorunmaq üçün qonşu xanlıqlarla müttəfiqlik siyasəti yürüdü. XVIII əsrin 50-ci illərində Heydərqulu xan Qarabağ xanı Pənahəli xandan asılılığı qəbul etmişdi.

Heydərqulu xanın ölümündən sonra Naxçıvan xanlığı zəiflədi. Xanlıq bir müddət Şiraz hakimi Kərim xan Zənddən asılı vəziyyətə düşdü. XVIII əsrin 80-ci illəri xanlığın siyasi tarixində, əsasən, hakimiyyət uğrunda mübarizə dövrü kimi səciyyəvidir.

Hakimiyyət uğrunda müharibələr və feodal dağınıqlığı Azərbaycan torpaqlarının xarici hücumlardan müdafiəsini çətinləşdirdi. Azərbaycanın qərb torpaqlarını işğal etmək istəyən gürcü çarı II İrakli İrəvan xanlığını asılı vəziyyətə saldıqdan sonra Naxçıvanı da işğal etmək istəyirdi. O, Naxçıvan xanlığına yürüşə hazırlaşdı. Lakin Osmanlı dövlətinin narazılığı bu yürüşün baş tutmasının qarşısını aldı.

**Osmanlı dövləti
II İraklinin
Naxçıvana yürüş
etməsinə nə üçün
narazılıq bildirdi?**

«Belə hesab edirəm ki, Azərbaycana sahib olmaq Rusiya üçün əlverişlidir. Sonra isə həmin torpaqların bir hissəsini mənə güzəşt edərsiniz. Gəncəni, İrəvanı və Naxçıvanı mənə tabe edin».

Gürcü çarı II İraklinin Rusiya hakim dairələrinə göndərdiyi məktublardan.

**«Naxçıvan xanlığı» kitabı
(Tərtibçi Əli Həsənov)**

Kəlbəli xanın (1787–1820) hakimiyyəti dövründə Naxçıvan xanlığında qısa müddət ərzində sabitlik yarandı. Lakin 1795-ci

və 1797-ci illərdə xanlıq Ağa Məhəmməd xan Qacarın yürüşlərinə məruz qaldı. Bu yürüşlər nəticəsində 1797-ci ildə Naxçıvan xanlığı Qacarlar dövlətindən asılı vəziyyətə düşdü.

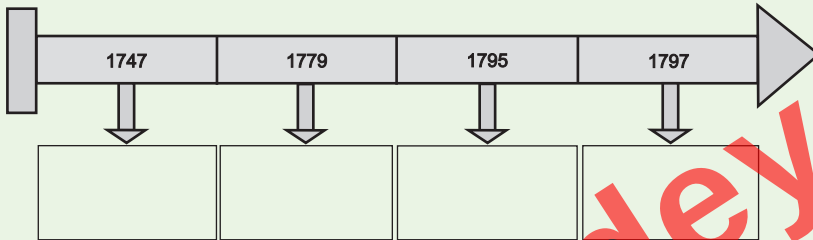

Sual və tapşırıqlar

1. İrəvan xanlığı nə üçün xarici hücumlara məruz qalırdı?
2. Mənbələr əsasında İrəvanın qədim Azərbaycan şəhəri olmasını sübut edin.
3. İrəvan xanlığı və indiki İrəvanın əhalisinin etnik tərkibini müqayisə edin. Əhali dəyişikliyinə səbəblərini izah edin.
4. Heydərqulu xan nə üçün qonşu xanlıqlarla müttəfiqlik siyasəti yürüdü?
5. İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını müqayisə edin.

İrəvan xanlığı		Naxçıvan xanlığı	
Fərqli cəhətlər	Oxşar cəhətlər	Fərqli cəhətlər	

6. Zaman oxunda verilmiş mühüm hadisələri müəyyən edin və sxemi çəkib işləyin.

15. İKİHAKİMİYYƏTLİ* XANLIQLAR

Azərbaycanda bəzi xanlıqlarda siyasi mübarizə və işğallar nəticəsində ikihakimiyyətlik yaranmışdı. Bunlar Şamaxı və Gəncə xanlıqları idi.

*Şamaxı və Gəncə xanlıqlarında
nə üçün ikihakimiyyətlik yaranı?*

ŞAMAXI XANLIĞI.

Şirvan coğrafi baxımdan böyük ərazini — Kür çayından şimal-şərqdəki torpaqları əhatə edirdi. XVIII əsrin ortalarında Azərbaycanın bu bölgəsində bir neçə xanlıq — Quba, Dərbənd, Bakı və Şamaxı xanlıqları yaranmışdı.

Şamaxı xanlığı Şirvanın bir hissəsini əhatə edirdi. Xanlıq şimal-şərqdə Quba, şərqdə Bakı, şimal-qərbdə Şəki, cənub-qərbdə Qarabağ xanlıqları və Kür çayı ilə həmsərhəd idi. Bu xanlıq əra-

Şamaxı xanlığının ərazisi

* **İkiahakimiyyətlik** — bir ölkədə (xanlıqda) eyni vaxtda iki hakimiyyətin olması

zisinə görə Azərbaycanın ən böyük xanlıqlarından biri idi. Lakin xanlıqlar arasında baş verən müharibələr nəticəsində digər xanlıqlar kimi, Şamaxı xanlığının da sərhədləri tez-tez dəyişirdi. Bu şəhər XVIII əsrdə dəfələrlə işğala məruz qalsa da, xarici ticarətdə əhəmiyyətini itirməmişdi. Şamaxıda cəmləşən Şirvan ipəyinə xarici bazarlarda böyük ehtiyac var idi. Şamaxı ipəyi Avropanın və Asiyanın böyük şəhərlərinə ixrac edilirdi. İpəkçilik sayəsində Şamaxı şəhəri Qafqazın ən gür bazarına çevrilmişdi. Azərbaycanın bir çox şəhərlərindən, xüsusilə Gəncədən, Şəkiddən, Ərəşdən bura xam ipək gətirilirdi. Şamaxıya Rusiyadan, İrandan, Hindistandan, hətta uzaq Avropa ölkələri Hollandiya və İngiltərədən ipək məmulatları almağa çoxlu tacir gəlir və satmaq üçün müxtəlif əşyalar gətirirdilər. Ona görə də Şamaxı Azərbaycanın mühüm iqtisadi mərkəzlərindən biri olaraq qalırdı.

Xanlığın yaradılması. İkihakimiyyətlik. Nadir xan Əfşar 1734-cü ildə Şamaxı şəhərini dağıdaraq əhalini «Yeni Şamaxı» adlandırılan Ağsuya köçürmüşdü. Nadir şah dövlətinin süqutun-

İkihakimiyyətlik Şamaxı xanlığının siyasi və iqtisadi həyatına necə təsir göstərirdi?

dan sonra XVIII əsrin ortalarında köhnə və yeni Şamaxıda müstəqil xanlıqlar yarandı. Köhnə Şamaxıda Sərkərlər sülaləsinə mənsub Məhəmmədsəid xan və Ağası xan qardaşları, Yeni Şamaxıda isə Hacı Məhəmmədəli öz hakimiyyətlərini qurdular. Şamaxı xanlığında ikihakimiyyətlik yarandı.

İkihakimiyyətliliyin mövcud olması Şamaxı xanlığının siyasi və iqtisadi vəziyyətinə mənfi təsir göstərirdi. Qüvvələrin parçalanması xanlığın xarici hücumlardan müdafiə olunmasını çətinləşdirirdi. Şamaxı ərazisinə hücum edən qonşu xanlara qarşı mübarizə aparmaq mümkün olmurdu. Bu az imiş kimi Şamaxı xanlığında köhnə və yeni Şamaxının xanları da bir-birinə qarşı mübarizə aparırdılar.

Şamaxı xanlığında ikihakimiyyətlik 1763-cü ilə kimi davam etdi. 1763-cü ildə Məhəmmədsəid xan Hacı Məhəmmədəli xanı məğlub edərək Yeni Şamaxını ələ keçirdi. Beləliklə də, Şamaxı xanlığında ikihakimiyyətliliyə son qoyuldu. Sərkərlər

sülaləsinin idarə etdiyi vahid Şamaxı xanlığı yarandı.

Azərbaycan torpaqlarını birləşdir-mə siyasəti yeridən Quba xanı Fətəli xan Şamaxını ələ keçirərək öz dövləti-nin paytaxtı etmək istəyirdi. Lakin Şamaxı xanlığında ikihakimiyyətliyə son qoyulması onun bu məqsədinin həyata keçirilməsini çətinləşdirirdi. Ona görə də Fətəli xan Şəki xanı Hü-seyn xanla ittifaq bağlamışdı. Şamaxı xanları uzun müddət Quba xanlığının tabeliyindən çıxmaq üçün mübarizə aparsalar da, xanlıq 1789-cu ilə – Fə-təli xanın ölümünə qədər, əsasən, Quba xanlığının tərkibində olmuşdur. Fətəli xanın ölümündən sonra müstəqil olan Şamaxı xanlığında 1789–1792-ci illərdə hakimiyyət uğrunda mübarizə başladı.

1792-ci ildə hakimiyyətə Mustafa xan gəldi. Bundan sonra Şamaxı xanlığında sabitlik yarandı və Şamaxı Azərbaycanın ən güclü xanlıqlarından birinə çevrildi. Bu dövrə qədər yalnız öz müstəqilliyini qoruyub saxlamaq uğrunda mübarizə aparan Şa-maxı xanlığı artıq qonşu xanlıqları öz hakimiyyətinə tabe et-məyə çalışırdı.

GƏNCƏ XANLIĞI. Xanlığın ya-ranması və ərazisi. XVIII əsrin orta-larında yaradılmış Gəncə xanlığının əsasını Qacar tayfasının Ziyadoğlular nəslindən olan Şahverdi xan qoy-muşdu. Gəncə ərazi baxımından stra-teji mövqedə yerləşməklə yanaşı, həm də beynəlxalq ticarətin mərkəzlərin-dən biri idi. Ona görə də Gəncə daim qonşu dövlətlərin hücumlarına məruz

Fətəli xanın ölümündən sonra Şamaxı xanlığının ta-leyi necə oldu?

XVIII əsrin sonlarında Şamaxı xanlığının siyasi vəziyyətində yaranmış bu yüksəlişi nə ilə izah etmək olar?

Gəncə xanlığının bayrağı

Əvvəllər Azərbaycan dövlətlərindən asılı olmuş gürcü çarlarının bu dövrdə işğalçı siyasətinin fəallaşması nə ilə bağlı idi?

Nadir şah nə üçün Qazax və Borçalı torpaqlarını gürcü hakiminə vermişdi?

Gəncə xanlığının ərazisini xəritədə göstərin və həmsərhəd olduğu dövlətləri müəyyən edin.

Gəncə xanlığının ərazisi

qalırdı. Xüsusilə Kartli-Kaxetiya çarı II İrakli Azərbaycanın şimal-qərb torpaqlarını işğal etmək siyasəti yürüdü. Ona görə də dəfələrlə Gəncə xanlığına yürüş etmiş və müəyyən dövrlərdə onu asılı vəziyyətə salmağa nail olmuşdu. XVIII əsrin

50-ci illərində isə Gəncə xanlığı Qarabağ xanlığından asılı vəziyyətə düşmüşdü.

1780-ci ildə Gəncə xanlığı Qarabağ xanlığı və Kartli-Kaxetiya çarlığı arasında bölüşdürüldü. Xanlıq hər iki tərəfin təyin etdiyi

nümayəndələr tərəfindən idarə olunmağa başlandı.

Beləliklə, Gəncə xanlığında ikihakimiyyətlik yarandı. Bu vəziyyət 1783-cü ilə qədər davam etdi. Yaranmış ikihakimiyyətlik xalqın narazılığına səbəb oldu. 1783-cü ildə Gəncədə baş vermiş üsyan nəticəsində ikihakimiyyətliliyə son qoyuldu. 1786-cı ildə Gəncə xanlığında hakimiyyətə Cavad xan Ziyadoğlu (1786–1804) gəldi. Cavad xanın həyata keçirdiyi müdrik siyasət Gəncə xanlığının müstəqilliyini möhkəmləndirdi. O, Azərbaycan torpaqlarını – Qazax və Borçalı torpaqlarını azad etmək siyasəti yürüdü.

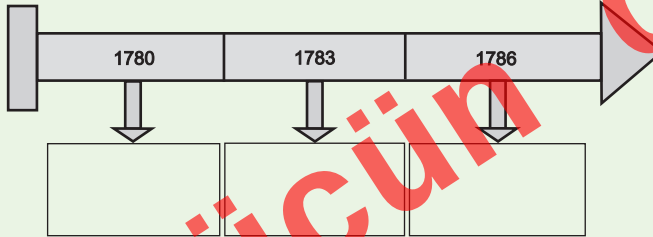

Cavad xan

Sual və tapşırıqlar

1. Şamaxı xanlığında ikihakimiyyətliliyin yaranmasının səbəbi nə idi?
2. Nə üçün Qubalı Fətəli xan Şamaxını öz dövlətinin paytaxtı etmək istəyirdi?
3. XVIII əsrin sonlarında Şamaxı xanlığının güclənməsinin səbəblərini müəyyən edin.
4. Gəncə xanlığında ikihakimiyyətliliyin yaranmasının Şamaxı xanlığından fərqli cəhəti nə idi?
5. Zaman oxunda verilmiş mühüm hadisələri müəyyən edin.

16. BAKI, DƏRBƏND VƏ LƏNKƏRAN XANLIQLARI

Azərbaycanın şimal torpaqlarında, Xəzərsahili vilayətlərdə Quba xanlığından başqa Dərbənd, Bakı və Lənkəran xanlıqları yaranmışdı. Əlverişli coğrafi mövqeyinə görə bu xanlıqlar həm digər Azərbaycan xanlıqlarının, həm də xarici işğalçıların hədəfinə çevrilmişdi.

Xəzərin sahilində yerləşmələri bu xanlıqların siyasi və iqtisadi həyatına necə təsir göstərirdi?

BAKİ XANLIĞI.

1747-ci ildə Nadir şahın ölümündən sonra yerli feodallardan olan Mirzə Məhəmməd xan müstəqil Bakı xanlığının əsasını qoydu. Xanlığın ərazisi Abşeron yarımadası və Bakı şəhərini əhatə edirdi. Mirzə Məhəmməd xan hakimiyyəti dövründə təsərrüfatın inkişafı, Bakı qalasının möhkəmləndirilməsi üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirdi. Bakı Yaxın və Orta Şərqlin mühüm

■ Bakı xanlığının ərazisi

sənətkarlıq və ticarət mərkəzlərindən biri kimi tanınırdı. Liman şəhəri olan Bakı dəniz ticarəti sahəsində daha məşhur idi. Xarici ticarət, xüsusilə neft, duz və zəfəran ixracı xanlığın əsas gəlir mənbələrini təşkil edirdi.

Bakı xanlığının bayrağı

Mirzə Məhəmməd xandan sonra hakimiyyətə Məlik Məhəmməd xan gəldi. Onun dövründə, 1767-ci ildə Bakı Quba xanlığından asılı vəziyyətə düşdü.

**Quba xanı
Fətəli xan
Bakı xanlığını
necə təbə etmişdi?**

Fətəli xanın ölümündən sonra müstəqilliyini bərpa edən Bakı xanlığında bir müddət hakimiyyət uğrunda mübarizə baş verdi. Bu mübarizədə qalib gələn Hüseynqulu xan (1792—1806) əvvəlcə Rusiyanın, daha sonra Ağa Məhəmməd xan Qacarın himayəsini qəbul etdi. 1796-cı ildə Bakı xanlığı Rusiya tərəfindən işğal edildi. Lakin bu vəziyyət uzun sürmədi. Rusiya hakimiyyətində baş vermiş dəyişiklik nəticəsində rus qoşunları Azərbaycan torpaqlarını tərk etdi.

LƏNKƏRAN XANLIĞI. Lənkəran (Talış) xanlığı hələ Nadir şahın dövründə daxili müstəqilliyə malik idi. XVIII əsrin ortalarında Qara xan adlandırılan Cəmaləddin Mirzə

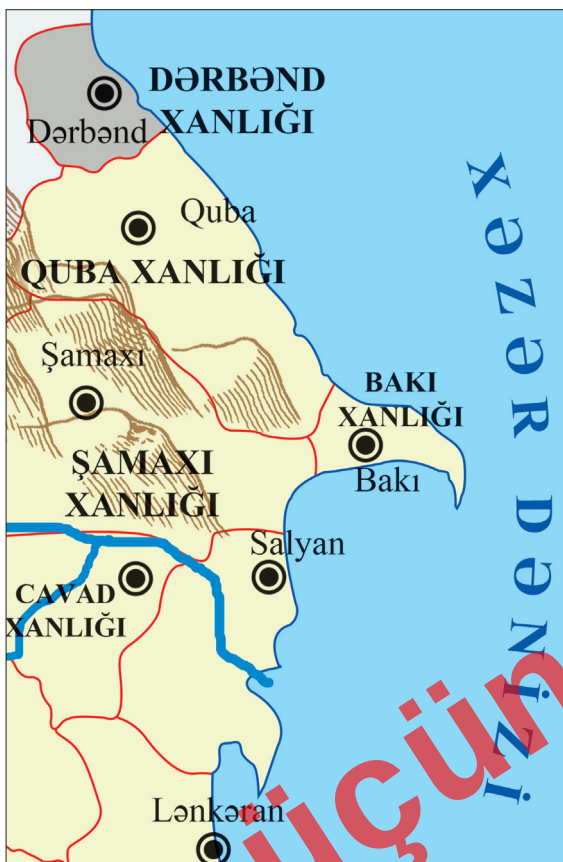
 Lənkəran xanlığının ərazisi

Qara xanın dövründə iqtisadi inkişafın səbəbi nə idi?

Coğrafi mövqeyi Lənkəran əhalisinə hansı məşğuliyyət üçün şərait yaradırdı?

Dərbənd xanlığının ərazisi

bəy Lənkəranı müstəqil xanlıq elan etdi. O, Səfəvilər nəslindən idi. Xanlığın mərkəzi qala divarları ilə əhatələnmiş Lənkəran şəhəri idi. Qara xanın hakimiyyəti dövründə yaranmış siyasi sabitlik Lənkəran xanlığının iqtisadi inkişafına səbəb olmuşdu. Xarici işğallardan qorunmaq üçün Qara xan 1785-ci ildə Quba xanlığından asılılığı qəbul etmişdi.

Xanlığın iqtisadiyyatının əsasını kənd təsərrüfatı təşkil edirdi. Əkinçilik və maldarlıq əsas məşğuliyyət sahələri idi.

Lənkəran şəhəri əsas sənətkarlıq və ticarət mərkəzi idi. Xanlığın əlverişli coğrafi mövqeyi — Xəzər dənizi sahillərində yerləşməsi burada ticarətin inkişafına şərait yaradırdı. Lənkəran xanlığı Qafqaz, Yaxın Şərq ölkələri və Rusiya ilə davamlı ticarət əlaqələrinə malik idi.

Qara xandan sonra hakimiyyətə Mir Mustafaxan (1786–1814) gəldi. Onun dövründə xanlıq daha da gücləndi.

DƏRBƏND XANLIĞI.

Xanlığın əsasını Məhəmməd Hüseyin xan qoymuşdur. O, əhalini ağır vergi və mükəlləfiyyətlərlə in-

cidirdi. Dərbənd xanının siyasətindən narazı olan yerli əhali kömək üçün Quba xanı Fətəli xana müraciət etdi. 1759-cu ildə Fətəli xan yerli əhalinin xahişi ilə Dərbəndə yürüş edərək onu Quba xanlığına birləşdirdi. Bundan sonra Dərbənd Quba xanlığının mühüm ticarət, sənətkarlıq və iqtisadi mərkəzlərindən biri oldu.

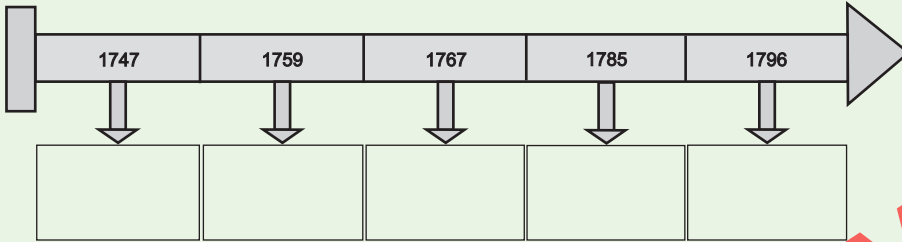

Fətəli xanın Dərbənd xanlığını Quba xanlığına birləşdirməsinə hansı hadisə vasitə olmuşdu?

Sual və tapşırıqlar

1. Bakı xanlığında xarici ticarətin inkişafının səbəbini müəyyən edin.
2. Bakı xanlığı nə vaxt Qubadan asılı vəziyyətə düşmüşdür?
3. Qara xanın dövründə Lənkəran xanlığının iqtisadi inkişafının səbəbi nə idi?
4. Bakı və Dərbənd xanlıqlarının tarixində oxşar cəhətləri müəyyən edin.
5. Zaman oxunda verilmiş mühüm hadisələri müəyyən edin.

17. CAMAATLIQ, SULTANLIQLAR VƏ MƏLİKLİKLƏR

XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda xanlıqlardan başqa da dövlət qurumları var idi. Bu qurumlar xanlıqlar qədər güclü deyildi və hansısa bir xanlığın tabeliyində idi.

Azərbaycanda mövcud olmuş bu dövlət qurumları necə idarə olunurdu?

CAR-BALAKƏN CAMAATLIĞI. XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda mövcud olmuş dövlət qurumlarından biri də özünə-məxsus idarə quruluşu olan Car-Balakən camaatlığı idi. **Camaatlıq*** Qanıx (Alazan) çayının aşağı boyunu əhatə edən Azərbaycan torpaqlarında yerləşirdi. Azərbaycanın şimal-qərbində yaranmış Car-Balakən camaatlığı — Car, Balakən, Tala, Katex, Muxax və Cənək camaatlarını birləşdirirdi. Camaatlığın əhalisi, əsasən, bu yerlərin ən qədim sakinləri olan kimmer, iskit, sak tayfalarının, habelə digər oğuz və qıpçaq türklərinin nəsiləri olan Azərbaycan türkləri (*muğallar*) idi. Camaatlıqda Azərbaycan türkləri ilə yanaşı, Azərbaycan Albaniyasının digər qədim xalqlarından olan ingiloylar, avarlar və saxurlar da yaşayırdılar. Görkəmli Azərbaycan tarixçisi Abbasqulu ağa Bakıxanov və bir çox nüfuzlu alimlər avarları qədim avar türklərinin davamçıları hesab edirlər. Avarların və sakların böyük hissəsi XVI əsrin sonu — XVII əsrin əvvəllərində Böyük Qafqazın uca dağlıq ərazilərindən — Dağıstandan köçüb gəlmişdilər. Onların köçməsi iqtisadi səbəblə, yaşadıqları dağlıq ərazidə yararlı torpaqların azlığı ilə bağlı idi. Zəngin otlaqların, əkinə yararlı torpaqların və əlverişli təbii şəraitin olması bu əhalinin Qanıx boyundakı Azərbaycan torpaqlarında məskunlaşmasına səbəb oldu. Onlar burada xarici hücumlardan qorunmaq üçün icmalarda birləşmişdilər.

* *Camaatlıq* (ərəbcə) — ayrıca icma

SULTANLIQLAR. Azərbaycanın şimal-qərb torpaqlarında Car-Balakən camaatlığından başqa **Qazax, Şəmşəddil, Ərəş, Qəbələ** və **İlisu sultanlıqları** kimi kiçik dövlət qurumları da yaranmışdı.

İlisu sultanlığı hələ Səfəvilər dövründə — XVI əsrin ikinci yarısında yaranmışdır. İlisu sultanlığı şimal-şərqdən Qafqaz dağları, şimal-qərbdən Car-Balakən camaatlığı, qərbdən Qanıx çayı ilə hədudlanırdı. Cənub-şərqdən isə Şəki xanlığı ilə həmsərhəd idi. Əvvəllər sultan əhali tərəfindən seçilirdi. XVIII əsrin sonlarından sultan hakimiyyəti irsən keçməyə başladı. İlisu sultanlığı Şəki xanlığı və Car-Balakən camaatlığı ilə birlikdə ölkənin şimal-qərb torpaqlarının yadelli basqınlarından qorunmasında mühüm rol oynamışdır.

XVIII əsrin ikinci yarısında mövcud sultanlıqlardan biri **Qazax** sultanlığı idi. Burada **Qazax tayfası*** yaşayırdı. **Şəmşəddil** sultanlığının adı isə qədim Azərbaycan tayfası zülqədərlərin bir qolu olan şəmşəddillə bağlı idi. Hakimləri sultan titulu daşıyırdı. Onlar irsi hakimiyyətə malik idilər.

Qəbələ sultanlığı müəyyən imtiyaza malik olmaqla, bilavasitə Şəki xanlığına təbə idi. Əhali əkinçiliklə məşğul idi — **buğda, arpa, çəltik** becərir, **ipəkçiliklə** də məşğul olurdu. Azərbaycanın bir sıra şəhərlərinə gedən ticarət yolları buradan keçirdi.

Ərəş sultanlığı Səfəvilər dövründə yaranmışdı. Əhali **ipəkçilik, əkinçilik, maldarlıq** və **bağçılıqla** məşğul olurdu. Buradan bir çox ölkələrə xam ipək ixrac edilirdi. Sultanlıq Şəki xanlığından asılı idi. **1795-ci ildə** sultanlıq ləğv edildi və mahal kimi Şəki xanlığına qatıldı.

MƏLİKLİKLƏR. Əhalisi xristianlığı qəbul etmiş albanlardan ibarət olan **Xaçın, Vərəndə, Dizaq, Gülüstan (Talış), Çiləbörd məliklikləri** Qarabağ xanlığı ərazisində yerləşirdi. Məliklər xandan asılı idilər. Lakin Pənahəli xan gücləndikcə məlikliklərin separatçılıq fəaliyyəti də artırırdı. Bunun qarşısının alınması vacib idi.

* **Qazax tayfası** — Azərbaycan-türk tayfası. Azərbaycanın şimal-qərb torpaqlarında məskunlaşmışdı. XVIII əsrin əvvəllərində bir hissəsi Qarabağa köçmüşdü.

Mənbələrin və «Qarabağnamə» müəlliflərinin verdikləri məlumatlara görə, mülkiyyətlərin əhalisi mənşəcə Qarabağdan deyildi. Onlar bu əraziyə Azərbaycanın başqa yerlərindən köçüb gəlmişdilər və Qarabağın **beş mahalının** adı ilə adlandırılmışdı. Yalnız **Xaçın mahalının** əhalisi yerli xristian-albanlar idilər. Digər mülkiyyətlər Qarabağa gəlmə idi. Məsələn, Dizaq məliyi Qarabağa **Loridən*** qaçıb gəlmişdi. Nadir şah Dizaqda ona mülkiyyət vermişdi. Vərəndə məliyi Şahnəzər **Göycədən**, Çiləbörd məliyi Allahqulu **Mağavizdən***, Talış məliyi Usub **Şirvandan** qaçaraq Qarabağda özünə sığınacaq tapmış və Nadir şah itaətə görə müvafiq ərazilərə mülkiyyət təyin edilmişdi. Onlar Qarabağda heç bir dövlət birləşməsi yara da bilməmişdilər. Çünki onlar bölgədə sosial dayağa malik olmayan, daim bir-birləri ilə didişən mahal başçıları idilər. Onlar səlahiyyətlərinin məhdudlaşdırılmasından qorxurdular. Ona görə də Qarabağda mərkəzləşdirilmiş hakimiyyətin yaranmasını istəmir, xarici qüvvələrlə gizli əlaqələr saxlayırdılar. Mülkiyyətlərin **separatçılıq*** meyilləri mərkəzləşdirmə işinə mane olur, xanlığın daxili vəziyyətini mürəkkəbləşdirirdi. Buna görə də mülkiyyətlərin müqavimətini qırmaq üçün görülmə tədbirlər **Qarabağ xanlığının müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi** demək idi.

Xanlığın güclənməsi ilə mülkiyyətlərin bölüşdürücülük fəaliyyəti arasında əlaqəni müəyyən-ləşdirin.

Mülkiyyətlərin fəaliyyətində diqqəti cəlb edən cəhət nədir?

Sual və tapşırıqlar

1. Car-Balakən camaatlığında idarəetmənin özünəməxsus cəhəti nə idi?
2. Hansı sultanlıqlar Səfəvilər dövründə yaranmışdı?
3. Hansı mülkiyyətlərin əhalisi yerli xristian-albanlar idi?
4. Mülkiyyətlərin mövcudluğu nə üçün mərkəzləşdirmə siyasətinə mane olurdu?
5. Camaatlıq, sultanlıq və mülkiyyətlərə aid cədvəl tərtib edin.

* **Lori** — Azərbaycanın yaşayış məskənlərindən biri. XIV əsrdə dağıdılmışdır.

* **Mağaviz** — XVII əsrdə Maku bölgəsindən gələnlər tərəfin-dən İrəvan əyalətində salınmış yaşayış məskəni.

* **Separatçılıq** — bölüşdürücülük, parçalama meyli.

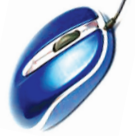
18. AZƏRBAYCAN TORPAQLARININ BİRLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ SON TƏŞƏBBÜS

I. AĞA MƏHƏMMƏD XAN QACARIN ŞİMALA DOĞRU BİRİNCİ YÜRÜŞÜ

İbrahimxəlil xanın əmri ilə Araz çayı üzərində tikilmiş Xudafərin körpüsü uçuruldu. Bəs İbrahimxəlil xan bu qədim abidəni nə üçün sökdürdü?

*Şimali Azərbaycan xanlıqları
Ağa Məhəmməd xan Qacarı necə
qarşıladılar?*

**Sizcə, Ağa
Məhəmməd
xan Qacar nə üçün
ilk növbədə, işğal-
lar üçün silaha əl
atmadı?**

Azərbaycanın qacar türk tayfasından olan Ağa Məhəmməd xan Səfəvi dövlətinin sərhədlərini bərpa etmək və çar Rusiyası tərəfindən Cənubi Qafqazın işğalını qabaqlamaq məqsədilə mübarizəyə başlamışdı.

XVIII əsrin sonlarından başlayaraq Ağa Məhəmməd xan Qacar, ilk növbədə, diplomatik yola əl atdı. O, Cənubi və Şimali Azərbaycan xanlıqlarına, Kartli-Kaxetiya çarlığına ona tabe olmaları üçün fərmanlar göndərdi. Lakin Azərbaycan xanlıqları, eləcə də Kartli-Kaxetiya çarı fərmanı rədd etdi. Buna baxmayaraq, Qacar Azərbaycan xanlıqlarını tabe etmək fikrindən əl çəkmədi.

Şimal xanlıqları müqavimət üçün vahid cəbhə yaratmadılar. Şamaxı, Lənkəran, Bakı və Naxçıvan xanlıqları ayrı-ayrılıqda müdafiə hazırlıqlarına başladı. Qalalar möhkəmləndirildi, ərzaq ehtiyatı toplanıldı. Bəzi xanlıqlar hərbi kömək üçün Azərbaycanı işğal etməyə hazırlaşan Rusiyaya, II Yekaterina hökumətinə müraciət etdilər. İbrahimxəlil xan Ağa Məhəmməd xanın qoşunu keçə bilməsin deyərək, Araz üzərindəki Xudafərin körpüsünü dağıtmağı əmr etdi.

Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan və Lən-
kəran xanı Mir Mustafa xan Ağa Məhəm-
məd xana qarşı birlikdə müqavimət gös-
tərməyi qərara aldılar. Tezliklə onların ittifaqına Kartli-Kaxetiya çarı II İrakli və
İrəvan xanı Məhəmməd xan da qoşuldular.
Lakin bu ittifaq da möhkəm deyildi.

Dərbənd, Gəncə və Şəki xanlıqları isə öz
elçilərini Ağa Məhəmməd xanın yanına göndərərək onun çağırısı-
na müsbət yanaşdıqlarını bildirdilər. Xanlıqlar arasında birli-
yin olmamasını görən Ağa Məhəmməd
xan hərbi əməliyyatların onun üçün uğur-
la nəticələnəcəyinə inandı.

Qacar Azərbaycanın şimal torpaqları-
na üç istiqamətdə yürüş etdi: qoşunun
kiçik bir hissəsi Dağıstan üzərinə yürüş
etmək üçün Muğana, böyük hissəsi Ağa Məhəmməd xanın öz
başçılığı altında Qarabağa, üçüncü hissəsi isə Əliqulu xan Qaca-
rın rəhbərliyi altında İrəvan xanlığına doğru hərəkətə başladı.

İrəvan istiqamətinə yürüş edən dəstə Naxçıvanda müqavimə-
tə rast gəldi. Ağa Məhəmməd xan Qacarın təslim olmaq haqqın-
da fərmanı qəbul edilmədi. Əliqulu xan Qacar İrəvana hücum
etdi. İrəvan qalası ələ keçirildi.

Əsas hədəf olan Qarabağ xanlığı 1795-ci
ildə hücumla məruz qaldı. Şuşa qalası müha-
sirəyə alındı. Lakin qala müdafiəçiləri müba-
rizə əzmini itirmədi. Uğursuz mühasirə
şəraitinə və ərzaq qıtlığına davam gətirmə-
yən Qacar ordusu Şuşanı tuta bilmədi. Şuşa
qalası 33 gün müdafiə olundu. Vəziyyətin
çətinliyini görən Qacar planını dəyişməyə məcbur oldu. O, Şuşanın
mühasirəsini dayandıraraq Tiflisə doğru hərəkət etdi. Tiflisi tutan
Qacar ordusu çoxlu qənimət və əsir ələ keçirdi.

1795-ci ilin payızında Ağa Məhəmməd xanın ordusu Gəncəyə
çəkildi. Burada olarkən Şuşaya yenidən qasid göndərərək təbə ol-
mağı tələb etdi və yenə də rədd cavabı aldı.

**Xanlıqların
təkbəsinə
müdafiə olun-
masını Azərbay-
can torpaqları
üçün təhlükəli
hesab etmək
olarmı?**

**Xanlıqların
kömək üçün
Rusiyaya müraciət
etməsinin mənfə
tərəfi nə idi?**

**Xatırlayın,
Şuşa qalası
kim tərəfindən tik-
dirilmişdi? Bu qa-
lanın strateji əhə-
miyyətli olduğunu
əsaslandırın.**

Ağa Məhəmməd xan Qacar Şuşa qalasını mühasirəyə alır

Azərbaycan üçün belə çətin məqamda da xanlıqlar arasında çəkişmələr davam edirdi. Bəzi xanlar Ağa Məhəmməd Qacarın yürüşündən öz xeyirləri üçün istifadə etməyə çalışırdılar. Şəki xanı özünə düşmən saydığı Şamaxı xanını cəzalandırmağı Ağa Məhəmməd xandan xahiş etmişdi. Qacar Şamaxı xanlığı üzərinə yürüşə başladı. Qacarın Şamaxıya hərəkət etdiyini eşidən Mustafa xan əhalinin şəhəri tərk etməsini əmr etdi. Qacarın ordusu boş qalmış şəhərə daxil oldu.

1795-ci ilin noyabrında Cənubi Qafqaza rus ordusunun göndərilməsi barədə xəbər alındı. Ağa Məhəmməd xan Qacar geri çəkilməyə, Şimali Azərbaycanı tərk etməyə məcbur oldu.

Sual və tapşırıqlar

1. Ağa Məhəmməd xan Qacarın məqsədi nə idi?
2. Ağa Məhəmməd xan Qacarın dövlətçilik fəaliyyətini necə qiymətləndirirsiniz?
3. Sizcə, nə üçün Ağa Məhəmməd xan Qacar Qarabağa xüsusi əhəmiyyət verirdi?
4. Ağa Məhəmməd xan Qacarın yürüşlərini necə qiymətləndirirsiniz? Bu, işğalçılıq, yoxsa birləşdirmə siyasəti idi?

Ağa Məhəmməd xan Qacar tacının layihəsi-ni öz əli ilə çəkdi. İsfahan və Kirmanşah zərgər-lərini Tehrana çağırırdı. Zərgərlər onun çəkdiyi layihəni görəndə dedilər ki, bu taca qırx beş kiloqram qızıl lazımdır. Ağa Məhəmməd xan üç mərtəbə bir tacın şəklini çəkmişdi. Dedilər bu

tac o qədər ağır olacaq ki, onu başa qoymaq mümkün olmayacaq. Qacar xan məcbur oldu tacın formasını dəyişsin. Bu dəfə birmərtəbəli tac çəkdi. Tac yarısına kimi cəvahirlə bəzənəcək-di, yarısı bəzəksiz qaldığına görə yenə də iki-mərtəbəli görünəcəkdi. O, dairəvi olub, yuxarı hissəsi aşağısına nisbətən enli düzəldilməliy-di. Çəkisi qızıl və cəvahirlərlə bir yerdə on bir girvənkədən artıq gələcəkdi (bu tacın çəkisi 4,5 kq olmuşdur). Ağa Məhəmməd xan Qacar onun ağır olacağını bilirdi, tac hazır olana qədər hər gün həmin çəkiddə bir papağı başına qoyub özünü öyrəşdirdi ki, tacqoyma məra-sində başı yorulmasın.

Zərgərlər və cəvahir ustaları tacın düzəl-dilməsi işi ilə məşğul olduqları vaxtda dər-zilər də onun üçün qəbə (üst geyimi — red.) tikməyə başladılar. Qəbanın üstü qatlanmış yaxalıq formasında daş-qaşla bəzədilmişdi. Çiyinlərinə iri zümrüdlər düzülmüşdü. Düy-mə əvəzinə almaz, mirvari işlənmişdi. Qəba-nın başqa hissələrinə də mirvari tikilmişdi.

Ağa Məhəmməd xan Qacar 1210-cu hicri-qəməri ilinin (miladi təqvimilə 1796-cı il) Novruz bayramında başına tac qoydu və özü-nü rəsmən padşah elan etdi. Bu tarixdən də Ağa Məhəmməd şah Qacar adlandı.

Fransız yazıçısı Jan Gevrin
«Xacə şah» tarixi romanından

Ağa Məhəmməd
şah Qacar

II. SON CƏHD

Rus qoşunları cənuba doğru hərəkət etdikləri vaxt II Yekaterina general İvan Qudoviçə sərəncam göndərərək ona bütün Cənubi Qafqazı, habelə Xəzər dənizi sahillərini Qacarın «təcavüzündən qorumağı» tapşırdı.

Ağa Məhəmməd şah Qacarın Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək cəhdləri nə ilə nəticələndi?

1796-cı ilin yazında general Valerian Zubovun başçılığı ilə rus qoşunları Azərbaycana yürüş etdi. Tez bir zamanda Azərbaycanın içərilərinə daxil olan rus ordusu Cənubi Qafqazı tutdu. Lakin II Yekaterinanın qəfil ölüm xəbəri rus ordusunun geri çəkilməsinə səbəb oldu. Bundan istifadə etmək istəyən Ağa Məhəmməd şah Qacar (1796–1797) yenidən Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək cəhdini davam etdirmək istədi. O, qoşunun bir hissəsini Təbrizə göndərərək özü isə Ərdəbilə gəldi. Buradan Naxçıvana süvari dəstəsi göndərərək xanlığın itaətə gətirilməsini əmr etdi. Naxçıvan xanı Kəlbəli qiymətli hədiyyələrlə Ərdəbilə gəlib şahın hakimiyyətini qəbul etdi. Lakin Ağa Məhəmməd şah Kəlbəli xanın rus qoşunları ilə əlaqə saxladığını bilib onu həbs etdirdi. Ərdəbilin ardınca Qacar ordusu Lənkəranı da təbə etdi.

Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan şah Qacarı nə üçün özünə təhlükə hesab edirdi?

Ağa Məhəmməd şah Qacarın birləşdirmə siyasətində əsas yeri Qarabağ tuturdu. Qarabağa hərəkət edən Qacar ordusu Araz çayına çatdı. Xudafərin körpüsü İbrahimxəlil xanın əmri ilə hələ 1795-ci ildə söküldüyü üçün Qacar ordusu müvəqqəti olaraq Araz çayının sahilində düşərgə saldı. Bu zaman Qarabağ xanlığının müdafiəçiləri içərisi ağır daşlarla doldurulmuş qayıqları bir qədər aşağıda Araz çayına atdılar. Daşla dolu qayıqlar

Ağa Məhəmməd şah Qacar dağıdılmış Xudafərin körpüsünün qarşısında

çayın məcrasını dəyişdi. Su axıb şahın düşərgəsinə doldu, ordunun ərzaq və silahlarını yuyub apardı.

Qacar yenidən qüvvə toplayıb Şuşaya yaxınlaşdı. Şuşaya qalası İbrahimxəlil xanın başçılığı ilə müdafiə olunurdu. Müdafiəçilərin döyüş əzmini qıra bilməyən şah Qacar qala divarlarını topa tutdu. Qala divarlarının top atəşindən dağılmağa başladığını görən İbrahimxəlil xan dəstəsi ilə qaladan çıxaraq şah qoşunu ilə qeyri-bərabər döyüşə girdi. Lakin mühasirəyə düşdü. O, mühasirədən çıxsa da, qalaya qayıda bilmədi və Şuşa qalasının müdafiəsi başsız qaldı.

**Bakı xanı
Hüseynqulu
xanın şah Qacara
itaət etməməsinə
münasibət bildirin.**

Qacar Şuşa əhalisini təslim olmağa çağırırdı. Şuşa ağsaqqalları böyük müzakirədən sonra öz nümayəndələrini Qacarı yanına göndərdilər. Göndərilən nümayəndə bildirdi ki, əhali Qacarı qalaya buraxmağa ehtiyat edir.

Mənbələrdə deyilir ki, Ağa Məhəmməd şah Quranı götürüb öz möhürünü onun üzərinə basdı və and içdi ki, Şuşada kimsəyə toxunmayacaqdır. Şuşa əhalisi isə Qacara təzminat verməli idi. İstənilən məbləğ iki günə yığıldı, bundan sonra qalanın əsas qapıları açıldı.

İbrahimxəlil xanın sarayında yerləşən şah Qacar Şimali Azərbaycanın bütün xanlıqlarından itaət tələb etdi. Bakı xanı Hüseynqulu xan itaət etmədi. Buna görə də Qacar Bakıya qoşun göndərdi. Hüseynqulu xan həbs edildi. Şamaxı, Şəki və Gəncə xanlıqları da Qacara tabe edildi. Lakin Qacarın Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək cəhdi baş tutmadı. 1797-ci ilin iyul ayında Ağa Məhəmməd şah Qacarın Şuşada sui-qəsd nəticəsində öldürülməsi onun planlarını yarımçıq qoydu. Bu hadisədən sonra Qacarın ordusu Şimali Azərbaycan torpaqlarını tərk etdi. Beləliklə, Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsində son cəhd də boşa çıxdı. Çar Rusiyasının xanlıqlara və sultanlıqlara parçalanmış Şimali Azərbaycanı işğal etməsinə əlverişli şərait yarandı.

Sual və tapşırıqlar

1. Rusiyanın «kömək» siyasətinin mahiyyətində nə dayanırdı?
2. Ağa Məhəmməd şah Qacarın Şuşaya birinci yürüşü ilə ikinci yürüşünü müqayisə edin.
3. Ağa Məhəmməd şah Qacarın son yürüşü zamanı Azərbaycanın hakim dairələrinin mövqeyini izah edin.
4. Ağa Məhəmməd şah Qacar haqqında aşağıda verilmiş mənbəni oxuyub müzakirə edin.

Ağa Məhəmməd şah Qacar özünün fəvqəladə iradəsi və bacarığı ilə padşah taxtına qalxmağa müvəffəq oldu. Nə surətinin çirkinliyi, nə xacəliyi, nə də addımbaşı duyduğu rixşənd ona mane ola bildi. Onun özündən sonra xələfləri bir əsr yarım şahlıq etdilər.

Ağa Məhəmməd şah Qacar çox ciddi adam idi, bu günün işini sabaha qoymaz, heç vaxt ehtiyatı əldən verməzdi, heç vaxt öz düşüncəsini və qərarını başqasına deməzdi. O, çox az yeyər, çox az yatardı. Ağa Məhəmməd şah qənaətcil adam idi və bu xüsusiyyət ona anasından keçmişdi. O, xəsis deyildi, israfçılığı da sevmirdi. Öz gəlirini və xərcini bildiyi üçün heç zaman borc almağa ehtiyacı olmazdı. Ağa Məhəmməd şahın xəsisliyi barədə çox danışrlar. Bu kitabın müəllifi (Jan Gevr — red.) onların heç biri ilə razılaşa bilməz.

Əgər Ağa Məhəmməd şah xəsis olsaydı, sahibi-mənsəblərin məvacibini kəsərdi. Əgər Qacar xanı xəsis olsaydı, saray adamlarının mallarına göz dikərdi, ancaq onun on səkkiz illik şahlığı dövründə bir dəfə də olsun belə hadisə görünmədi. Ağa Məhəmməd şah Qacar ədalətli hökmdar idi. Heç bir günahı cəzasız, heç bir xidməti ənamsız qoymazdı, hər kəs xidmət göstərsəydi, ənam alardı, hər kim günah işləsəydi, mütləq cəzasını çəkərdi. Bütün dövrlərin anlayışına görə Ağa Məhəmməd şah Qacar ədalətli hökmdar idi.

Boş vaxtlarında ova çıxardı. Onun İranda bir neçə qoruğu vardı. Əgər ov barəsində xatirələrini yazsaydı, maraqlı bir kitab olardı.

Ağa Məhəmməd şah fəzilətli adam idi, mütalibə əhli idi, məclislərə zinət verərdi. Səltənətə gəldiyi dövrdə də özünün ədəbi və tarixi məlumatına görə onu eşidənləri heyrdə qoyurdu. Alimlər arasında xüsusi hörməti var idi.

Ətrafındakılara həmişə şübhə ilə yanaşardı, ancaq səbəbsiz heç kimi incitməzdi. Onun yerinə hər kim uşaqlıqdan cürbəcür məhrumiyyətlərə, təhqirlərə məruz qalsaydı, hamıya qarşı mərhəmətsiz olardı. Ağa Məhəmməd şah Qacarın rəhmsizliyi o zamanın rəsminə görə olub, ondan kənara çıxmırdı. Baş kəsmək, kor etmək və qarın cırmaq kimi cəzalar o dövrün adi cəza tədbirləri idi.

Qacar xanı dindar adam idi. Heç vaxt namazının vaxtını ötürməmişdi. Başqa məzhəbdə olanlara güzəşt edərdi, heç kimin haqqı yox idi ki, isəviləri və musəviləri incitsin. Bu qanunu tapdalayanlar şiddətli cəzalanırdılar. Ağa Məhəmməd şah Qacardan qabaq onların yağışlı günlərdə evdən bayıra çıxmağa ixtiyarları yox idi. Ağa Məhəmməd şah ətrafdakıları başa saldı ki, islam dinində məsihilər və yəhudilər murdar deyillər ona görə ki, onlar da Allahu tanıyıb, ona pərəstiş edirlər. Yağışlı günlərdə onlar evlərindən çıxıb öz işləri ilə məşğul ola bilərlər. Ağa Məhəmməd şahdan qabaq musəvilərin öz sinaqoqlarında uca səslə Tövrət oxumağa icazəsi yox idi. Hər kim uca səslə Tövrət oxusaydı, ağır cəza verirdilər. Ağa Məhəmməd şah Qacar icazə verdi ki, onlar Tehranda sinaqoq tikdirib, uca səslə Tövrət oxusunlar.

İranda çox çətinlik və əziyyətlə yaşayanlardan biri də zərdüştilər idi. Ağa Məhəmməd şah Qacar fəzilət əhli olduğu üçün fərman verdi ki, zərdüştilərə əziyyət verməsinlər. Ondan sonra cahillər onları incitməyə cürət etmədilər.

Ağa Məhəmməd şah Qacar yaxşı sifətlərə malik idi. Düşmənləri isə onu ən alçaq bir adam kimi qələmə vermiş, rəhmsiz, paxıl, xəsis bir padşah olduğunu söyləmişlər.

**Fransız yazıçısı Jan Gevrin
«Xacə şah» tarixi romanından**

19. XVIII ƏSRİN İKİNCİ YARISINDA AZƏRBAYCANDA İCTİMAİ HƏYAT

XVIII əsrdə Azərbaycanda müstəqil dövlət qurumlarının — xanlıqların yaranması prosesi iqtisadi, sosial və ictimai münasibətlərə təsir etdi. Belə bir şəraitdə Azərbaycanın hakim zümrəsi formalaşmağa başladı.

XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan ərazisində qədim şəhərlər tənəzzül edir, yeni şəhərlər meydana gəlirdi. Yeni şəhərlər, ilk növbədə, xanlıqların istinadgahı kimi yaranır, sonralar isə tədricən ölkənin həm siyasi, həm də iqtisadi həyatında həlledici rol oynamağa başlayırdı.

*Xanlıqlarda ictimai həyat necə idi?
Xanlıqlar dövründə şəhərlərin rolu
nədən ibarət oldu?*

Əvvəlki dövrlərdə olan feodal mülkiyyət formaları XVIII əsrin ikinci yarısında da mövcud idi. Yeni xanlıqlar dövründə də mülk, vəqf və camaat torpaq mülkiyyəti formaları vardı. Lakin bu dövrün səciyyəvi xüsusiyyəti ondan ibarət idi ki, dövlət torpaqları xan ailəsinə məxsus torpaqlara birləşdirilmişdi.

XVIII əsrin ikinci yarısında şərti torpaq mülkiyyət forması kimi tiyul geniş yayılmışdı. Bu dövrdə də tiyul xanlar tərəfindən müəyyən şəxslərə vəzifəyə və xidmətə görə verilirdi.

Xan bu torpağı verərkən onu xüsusi sənədlə təsdiq edirdi. Tədricən tiyul irsi səciyyə alırdı.

Əvvəllər olduğu kimi, Azərbaycan xanlıqlarında feodallar və kəndlilər əsas sosial qrupları təşkil edirdilər.

Xidmət müqabilində torpaq alan elbəylər torpaq sahiblərinə çevrilirdilər. Elbəylər xan qarşısında hərbi mükəlləfiyyət daşıyırdılar.

**Xanlıqlar
dövründə
mövcud olan torpaq
mülkiyyətini
Səfəvilər dövründəki
torpaq mülkiyyəti ilə müqayisə
edin.**

AZƏRBAYCANDA SOSIAL QRUPLAR
Feodallar
<i>Xan, bəy, sultan, məliklər, ruhanilər, yarımköçəri tayfaların başçıları olan elbəyilər</i>
Kəndlilər
<i>rəiyyət, rəncbərlər, elatlar</i>

Azərbaycanda **maafilər** imtiyazlı təbəqəni təşkil edirdilər. Onlar xanlıqlarda həm asayış qoruyucusu olub, həm də qoşunun əsasını təşkil edirdilər. Bunun müqabilində xan maafıları vergilərdən azad edirdi. Adətən, maafıq irsən — atadan oğula keçirdi.

Kəndlilər cəmiyyətin aşağı zümərəsini təşkil edirdilər və bir neçə qrupa bölünürdülər.

Necə düşünürsünüz, maafılığın irsən keçməsi xanlıqlarda mərkəzi hakimiyyətin gücləndirilməsini təmin edə bilərdimi?

rəiyyət	<i>Divan, mülk və vəqf torpaqlarında yaşayırdılar. Onlar üçün ayrılan torpaqları becərir və feodal-lara, yaxud xəzinəyə vergilər ödəyirdilər.</i>
rəncbərlər	<i>Öz torpağı olmadığı üçün xanın və digər feo-dalların mülklərində işləyərək yığılan məhsu-lun 1/3-ni götürürdülər.</i>
elatlar	<i>Maldarlıq təsərrüfatı ilə məşğul idilər. Yaylaq-qışlaq həyat tərzini keçirməklə birbaşa tayfa başçılarından asılı vəziyyətdə olurdular. Xan qoşununun əsas hissəsini təşkil edirdilər.</i>

Xanlıqlarda vergilərin toplanması üçün xüsusi qayda yox idi. Bu isə başda dağda olmaqla vergiyığanların özbaşınalığı üçün əlverişli şərait yaradırdı. Kəndlilərin ağır güzəranı onların hakim zümərəyə qarşı mübarizəyə qalxmasına səbəb olurdu.

Hansı kəndli qrupunun vəziyyəti nisbətən yaxşı idi? Bu nə ilə bağlı idi?

«Hər il Novruz bayramında sərkərdələrə xanın adından müxtəlif hədiyyələr bağışlanırdı. Feodallar da xana hədiyyələr gətirirdilər. İbrahimxəlil xan səfərdə olarkən və ya hər hansı yerdə düşərgə qurarkən minbaşılardan, yüzbaşılardan, bəylərin, ağaların əksəriyyəti, bəzi döyüşçülər xanın mətbəxindən yemək alırdılar. Çox vaxt xanın mətbəxinin birgünlük xərci onlarla qoyundan, qırx puddan artıq düydən və s. ibarət olurdu».

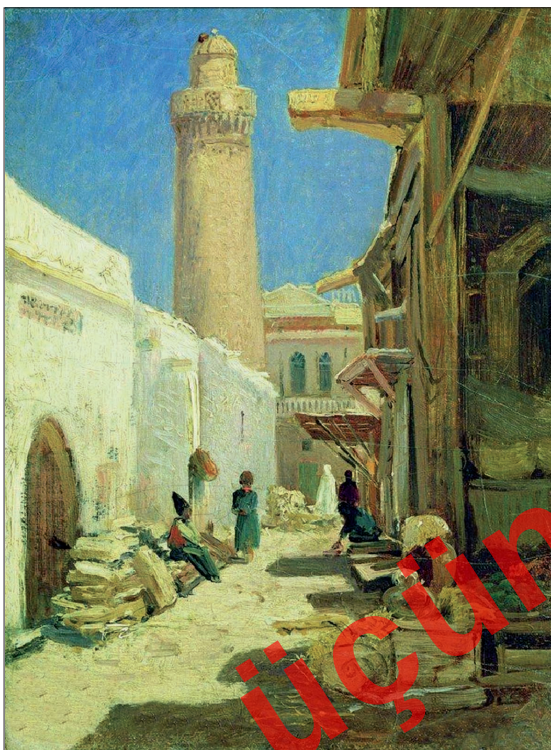
Mirzə Camal

Cavanşir Qarabaği. «Qarabağ tarixi»ndən

Necə düşünürsünüz bütün bu xərclər kimin hesabına ödənilirdi?

Sizcə, kəndlilər öz etirazlarını necə bildirirdilər?

Bakı. İçərişəhər

Şəhərlər. XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan ərazisində Təbriz, Şamaxı, Naxçıvan, Ərdəbil, Dərbənd, Bakı, Gəncə, Şəki, İrəvan, Urmiya, Xoy kimi qədim şəhərlərlə yanaşı, Şuşa (Pənahabad), Yeni Şamaxı kimi təzə şəhərlər də meydana gəldi. XVIII əsrin ikinci yarısında bu şəhərlər qala divarları ilə əhatə olunmuşdu. Belə qalaların ətrafında xəndək qazılır və su ilə doldurulurdu. Hər bir paytaxt şəhərdə əsas, bayır və sənətkarlıq məhəllələri yerləşirdi.

XVIII əsrin əvvəllərində **Bakının** ətrafında iki cərgə — xarici və daxili qala divarları var idi.

Müdafiə tədbirlərinə nə üçün bu qədər əhəmiyyət verilirdi?

İrəvan qalası. 1796-cı il

Qala yarım dairəvi şəkildə tikilmişdi. Bakıda evlər bir və ya iki mərtəbəli idi. İki mərtəbəli evlərdə ev sahibi ikinci mərtəbədə yaşayır, birinci mərtəbədə isə dükan açıb alver edir, ya da sənətkarlıqla məşğul olurdu.

XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda mühüm siyasi və iqtisadi mərkəz kimi şöhrət tapan şəhərlərdən biri də **Gəncə** idi.

Gəncə şəhərinin yerləşdiyi bölgə dəmir, mis, qurğuşun, duz və s. faydalı qazıntılarla zəngin idi. Bu, sənətkarlığın inkişafı üçün əlverişli zəmin yaratmışdı. Gəncə şəhərində hazırlanan sənətkarlıq əşyaları xaricə də ixrac edilirdi.

XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın ən böyük şəhərlərindən biri də **Təbriz** idi. Təbrizdən keçən ticarət və karvan yolları bu dövrdə də böyük iqtisadi əhəmiyyətə malik idi.

XVIII əsrin ikinci yarısında müstəqil xanlığın mərkəzinə çevrildikdən sonra Təbriz bir neçə dəfə qonşu xanlıqlar tərəfindən hücumlara məruz qalmışdı. Bu isə təsərrüfata və əhəlinin sayına mənfi təsir göstərirdi.

Bu dövrdə qədim Azərbaycan şəhəri **İrəvanda** nadir memarlıq inciləri hesab edilən məscidlər, karvansaralar, hamamlar inşa edilmişdi. Şəhərə Qırxbulaq yaylasından içməli su çəkilmiş, yeni

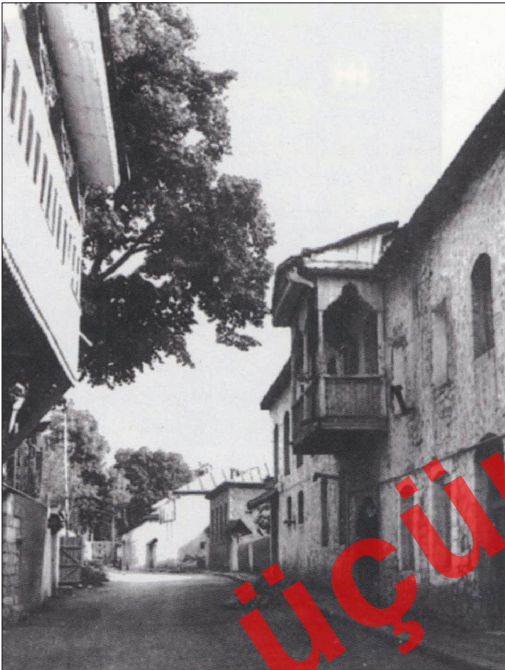

**XVIII əsrdə
Azərbaycan
şəhərlərinin inki-
şafına müsbət və
mənfi təsir edən
amilləri qeyd edin.**

suvarma kanalları sayəsində İrəvan bağlar diyarına çevrilmişdi.

İrəvan şəhəri Qala, Şəhri (Köhnə şəhər), Təpəbaşı və Dəmirbulaq adlanan dörd hissədən ibarət idi.

XVIII əsrin ikinci yarısında yaranıb inkişaf edən şəhərlər sırasında siyasi və iqtisadi mərkəz kimi **Şuşa** şəhəri xüsusi yer tutur. Şuşa qalası bir tərəfdən uçurum, digər tərəfdən isə sıldırım qayalarla əhatə olunmuş təbii bir qala idi. Pənahəli xan istinadgah kimi həmin yeri seçdikdən sonra burada qala divarları, sonra isə evlər və imarətlər tikdirmişdi. İnşaat işləri bitdikdən sonra Pənahəli xan və Qarabağın bir çox zadəgan və sənətkarları qalaya köçmüşdülər. «**Pənahabad**» adı ilə məşhurlaşan yeni paytaxta başqa şəhərlərdən köçənlər məhəllə-məhəllə yerləşdirilirdilər. Bunu Pənahabad şəhərindəki məhəllə adları (Təbrizli, Əylisli, Qazançalı, Köçərli, Qurdlar, Culfalar və s.) təsdiq edir.

Şuşada məhəllə

Şuşa qalasında xan sarayı, Şuşadan bir qədər uzaqda «Əsgəran» qalası tikildi. Bu qalada, əsasən, Şuşa qalasına gedən yolu qoruyan əsgərlər yerləşdirilmişdi.

Xanlıqların idarə edilməsi. Xanlıq hakimiyyətinin siyasi quruluşu təkhakimiyyətliyə əsaslanırdı. Onu qeyri-məhdud qanunverici, məhkəmə və icra hakimiyyətinə malik olan xan idarə edirdi. Bir sıra xanlıqlarda xanın

Şuşa şəhərindəki məhəllələrin adları nəyi sübut edir?

yanında məşvərətçi divan — xan şurası fəaliyyət göstərirdi. Xanlıqlar inzibati cəhətdən mahallara, mahallar isə kəndlərə bölünürdü. Mahalları naiblər idarə edirdilər. Şəhərləri məhəllələrə bölürdülər. Hər bir məhəllənin şəhər ağsaqqalı — başçısı var idi. Onlar vergi toplayır, naiblərin, xanların sərəncamını yerinə yetirirdilər.

Şuşa şəhərinin qala-şəhər kimi xüsusiyyətlərini sadalayın.

Şəhər idarəsində polis vəzifəsini icra edən dargalar, eyni zamanda şəhər və bazarda qayda-qanun yaratmalı idilər. Dargaya böyük səlahiyyətlər verilmişdi. Dargaları öz vəzifələrini layiqincə yerinə yetirməyə həvəsləndirmək məqsədilə xanlar xüsusi olaraq dargalıq adı ilə vergi də müəyyən etmişdilər.

Əhali növbə ilə gecələr şəhərin keşiyində durmalı idi. Lakin xanlar gecə keşikçiliyi əvəzinə əhalidən müəyyən miqdarda pul toplayırdılar. Şəhərlilərdən bu məqsədlə toplanılan pulla axşamlar şəhərin keşiyini çəkən xüsusi dəstələr təşkil edilirdi.

Şəhər idarəsində sənətkar təşkilatlarının (əsnafların) başçılıq etdiyi ustabaşılar da müəyyən rol oynayırdılar. Onlar sənətkarların inzibati, maliyyə, mülki məhkəmə məsələlərinə baxırdılar.

Xanlıqların idarə sistemində çalışanlar maaş almırdılar. Onların xidməti xəzinə üçün toplanan vergilər hesabına ödənilirdi.

Orta əsrdə Avropa ölkələrində şəhərlərin və XVIII əsrdə Azərbaycanda şəhərlərin inkişafı və idarəetməsini müqayisə edin.

Sual və tapşırıqlar

1. Xanlıqlar dövründə torpaq mülkiyyəti formalarında nə kimi dəyişikliklər baş vermişdi?
2. Xanlıqlar dövründə sosial zümrələri xarakterizə edin.
3. Azərbaycan şəhərlərinin ümumi və fərqli cəhətlərini şərh edin.
4. Azərbaycanın qədim və yeni yaranmış şəhərlərinin biri haqqında əlavə məlumat toplayın və təqdimat hazırlayın.
5. XVIII əsrdə xanlıqların və şəhərlərin idarə edilməsinin səciyyəvi cəhətlərini şərh edin.

20. İQTİSADİ VƏZİYYƏT. SƏNƏTKARLIQ. TİCARƏT

Zəngin təbii sərvətlərə malik Azərbaycan torpağında tarix boyu kənd təsərrüfatının, sənətkarlığın, demək olar ki, bütün sahələrinin inkişafı üçün əlverişli şərait olmuşdur. Lakin siyasi hadisələr, qonşu dövlətlərin arasıkəsilməyən basqınları ölkədə sənətkarlığın tam gücü ilə inkişafına maneçilik törədirdi. XVIII əsrin ikinci yarısında ölkənin iqtisadi və siyasi pərakəndəliyi, tez-tez baş verən feodal ara müharibələri onlarla şəhərin xarabalığa çevrilməsinə, sənətkarların, tacirlərin, ümumiyyətlə, şəhər əhalisinin yurd-yuvasını tərk etməsinə səbəb oldu.

XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda hansı təsərrüfat sahələri inkişaf edirdi?

XVIII əsrdə sənətkarlıqda hansı nailiyyətlər olmuşdur?

Zəfəran

Zəfəranın müasir dövrdə dünyada istifadəsi haqqında məlumat toplayın. Zəfəran müasir dövrdə hansı ölkələrin iqtisadiyyatında mühüm yer tutur?

Kənd təsərrüfatı. Əlverişli iqlim və münbit torpaqlar Azərbaycanda müxtəlif bitkilər, o cümlədən kətan, küncüd, buğda, arpa, çəltik və s. yetişdirmək üçün yararlı şərait yaradırdı.

Kənd təsərrüfatında arıçılıq, üzümçülük, bostançılıq, xüsusilə bağçılıq da müəyyən rol oynayırdı. XVIII əsrin ikinci yarısında ayrı-ayrı bölgələr bəzi təsərrüfat sahələri üzrə ixtisaslaşırdı.

Ölkə iqtisadiyyatında mühüm yer tutan ipəkçilik Samaxı, Səki, Qarabağ və Naxçıvanda inkişaf etmişdi.

Quba və Bakıda əhali əkinçiliklə məşğul olurdu. Abşeron özünün ətirli zəfəranı ilə məşhur idi.

Lənkəran (Talış) xanlığında **çəltik*** və şəkər çuğunduru yetişdirilirdi. Xəzər dənizi və Kür çayı sa-

* Çəltik – qabığı çıxarılmamış düyü (əkmək üçün).

Zəfərandan, əsasən, boyaqçılıqda, aczaçılıqda və yeyinti sənayesində istifadə olunurdu. Boyaqçılıqda xalça boyamaq üçün geniş istifadə olunub. Buna səbəb həm zəfəranın boyama gücünün çox olması, həm də xoşagələn parlaq sarı rəng verməsi idi. Amma zəfəranın qiyməti baha olduğundan indi ondan boyaq maddəsi kimi çox az istifadə olunur.

hillərində yaşayan əhali balıqçılıqla məşğul olurdu.

Kənd təsərrüfatının mühüm sahələrindən biri də maldarlıq idi. Maldarlıqla, əsasən, yaylaq-qışlaq həyatı sürən tayfalar məşğul olurdular.

Sənətkarlıq. Bəzi hallarda yerli feodallar idarə etdikləri ərazidə zəngin faydalı qazıntı yataqlarının mövcud olduğunu bildikləri halda, qonşu feodalların basqınından ehtiyat edərək bu yataqlardan istifadə etmirdilər.

Yerli hakimlər dağıdılmış şəhər təsərrüfatını, o cümlədən sənətkarlığı bərpa məqsədilə başqa şəhərlərdən öz şəhərlərinə usta və sənətkarları dəvət etməyə məcbur olurdular. Belə bir addımı şamaxılı Məhəmmədsəid xan atmışdı. O, dağıdılmış Şamaxıda ipəkçiliyin inkişafı və bərpası üçün Təbrizdən yüz usta dəvət etmişdi. Şamaxı xanlığında Basqal, Müci və Lahıc kəndləri sənətkarlıq mərkəzlərinə çevrilmişdi. Bu kəndlərin sənətkarları tərəfindən hazırlanan mallar bazarlarda böyük şöhrət tapmışdı. Basqal və Mücidə müxtəlif ipək parçalar, kəlağayılar istehsal edilir, Lahıca isə mis qab-qacaq, həmçinin müxtəlif silahlar, o cümlədən tüfəng, xəncər və s. hazırlanırdı.

Kəlağayı — ipək sapdan toxunmuş qadın baş örtüyüdür. Azərbaycanın qərb zo-

Çəltik sahəsi

Nə üçün yerli feodallar faydalı qazıntı yataqlarının istifadə edilməsindən ehtiyatlanırdılar?

Mis qab

Muncuqlu tikmə

Kəlağayı

nasında buna «çarqat» da deyilir. Şəki və Basqal kəlağayları sırasında «Şah buta», «Saya buta», «Xırda buta» **çəşnilərindən*** daha çox istifadə olunmuşdur.

Azərbaycanda geniş yayılmış sənətkarlıq sahələrindən biri də bədii tikmə idi. Güləbətin — qızılı və ya gümüşü saplardan istifadə edilməklə icra edilən tikmə növüdür. Əsasən, geyimlərə, məişət əşyalarına (pul kisəsi, tənəbiqabı, qayçıqabı, möhürqabı, at yəhəri və s.) vurulurdu. Güləbətin tikmə üçün ağır, tünd rəngli parçalardan (məxmər, qanovuz, xara, misqal, tirmə) istifadə olunurdu.

Digər bədii tikmə növü təkəlduz adlanır. «Təkəlduz» sözü hərfi mənada «tək əllə düz» mənasını verir. Şəki təkəlduz sənətinin vətəni sayılır. Şəkiddə ipəkçiliyin başlıca yer tutması burada təkəlduz sənətinin inkişafına böyük təkan vermişdir.

Muncuqlu tikmənin geniş yayıldığı yerlər Şuşa, Gəncə, Qazax, Naxçıvan, Bakı və Təbrizdir. Muncuqlar xüsusi saplara düzü-

Güləbətin

Təkəlduz

* Çəşni — şəkil, forma

lür, sonra isə pul kisəsinin, daraqqabının, digər əşyaların üzərinə bərkidilir.

Texta və rəngli şüşələrin birləşdirilməsi ilə yaranan şəbəkə sənəti daha çox məscid, saray kimi əhəmiyyətli memarlıq abidələrində istifadə edilirdi. Şəbəkənin özəlliyi ondan ibarətdir ki, fiqurlarda yapışqan və mismardan istifadə olunmur. Taxtadan hazırlanan və rəngli şüşə ilə bəzədilən bu cür çərçivələr qapı və pəncərə yerinə istifadə edilirdi. Şəbəkə sənətinin nümunələri Şəki Xan sarayında və digər tarixi abidələrdə bu günə qədər qorunub saxlanılmışdır.

XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan şəhərlərində iki cür sənətkara təsadüf edilirdi: sənətkar sexlərinin (birliklərinin) üzvləri və ev şəraitində fərdi əməklə məşğul olan sənətkarlar.

Sənətkar sexləri əsnaf adlanırdı. Əsnaflar müxtəlif peşə və iş sahiblərini öz ətrafında birləşdirirdi. Şəhərlərdə toxucu, zərgər, dəmirçi, papaqçı, dulusçu, dərzi, tuluqçu və digər əsnaflar da var idi.

İndiyədək Şəki, Şamaxı, Bakı, Şuşa və digər şəhərlərdə xalq arasında sənət adı ilə çağırılan məhəllələr mövcuddur. Şəkidə məhəllələrin adları belə idi: Salbarlar (Şaltoxuyanlar), Sabunçular, Xarratlar, Zərgərlər, Dulusçular, Sandıqçılar, Çanaxçılar və s.

Şuşa şəhərində dəmirçi, qalayçı, başmaqçı, dabbağ əsnaflarının olması barədə məlumat vardır.

Bu məhəllə və küçələrin adları bizə hansı məlumatı verir?

Xalçaçılıq. XVIII əsrin ikinci yarısında sənətkarlıq və dekorativ incəsənət növləri arasında xalçaçılıq aparıcı yer tuturdu.

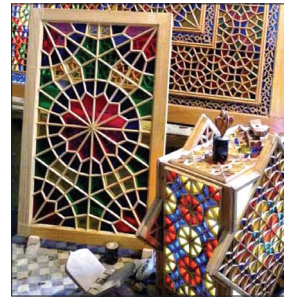
Quba xalçaları nəinki Azərbaycanda, hətta dünya ölkələrində də şöhrət qazanmışdı. Bu regiona aid bəzi Çiçi xalçaları Viktoriya və Albert (London), Metropoliten (Nyu-York) muzeylərində nümayiş olunur.

Necə düşü-nürsünüz, bədii tikmə sənəti müasir dövrdə öz əhəmiyyətini sax-laya bilmişdirmi?

Sizcə, nə üçün şəbəkə sənəti bütün dünyanı heyrətləndirir?

Şəbəkə

Bakı rus qoşunları tərəfindən işğal edildikdən sonra general Aleksey Yermolov belə bir əmr vermişdi: «Sənətkarların qalada (indiki İçərişəhər-də) yaşamasına icazə verməli, lakin misgərlər və dəmirçilər yalnız şəhərin kənarında yaşamalıdır-lar. Boyaqçılar, dabbağlar da mütləq orada (şəhərin kənarında) yer-ləşdirilməlidirlər».

Nə üçün general Aleksey Yermolov belə bir əmr vermişdi? Mənbə əsasında Bakıda sənətkarlığın inkişafı haqqında nə deyə bilərsiniz?

İrəvan şəhərinin zəngin təbiəti bu bölgənin xalçalarına xüsusi cəhətlər vermişdir. Al-əlvən boyalar bu bölgənin xalçalarını di-gərələrindən fərqləndirən əsas xüsusiyyətdir. İrəvan xalçaları

Necə düşü-nürsünüz, nə üçün Azərbaycan xalçaları dünyanın qeyri-maddi irsi siyahısına daxil olunmuşdur?

xovlu (xalça, xalı, gəbə və s.) və xovsuz (pa-laz, kilim, cecim, sumağı, zili və s.) olmaqla naxışlarının incəliyi, rənglərinin zənginliyi ilə seçilirdi. Xalçaların üzərində türk mifo-logiyasından gələn damğalar və müxtəlif atributlar, çox zaman onun toxunma ili və toxuyanın adı öz əksini tapırdı.

Bakının qədim İçərişəhər his-səsində zərif və yüksək keyfiy-yətli xalçalar toxunurdu. Bakı xalçalarını, adətən, Qala, Nov-xanı, Maştağa kəndlərində toxu-yurdular. Bu xalçaları «Qobus-tan» da adlandırırdılar. XVIII əsrdə toxunmuş belə xalçaların bəzi nümunələri hal-hazırda İst-tanbulun Türk və İslam əsərləri muzeyində saxlanılır.

Ticarət. Əvvəlki dövrlərdə ol-duğu kimi, XVIII əsrin ikinci ya-rısında da Azərbaycanda ticarət əməliyyatı həm karvan yolları, həm də Xəzər dənizi vasitəsilə aparılırdı.

İrəvan xalçası

Müasir dövrdə «Yerevan xalçası», yaxud «erməni xalçası» adı altında dünya bazarlarına çıxarılan xalçaları azərbaycanlı sənətkarlar toxumuşlar.

Bu fakta öz münasibətinizi bildirin.

Volqa–Xəzər ticarət yolunda isə Bakı limanı xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu yolla həm Rusiyaya, həm də Rusiyadan Qərbi Avropa ölkələrinə, xüsusilə İngiltərə və Hollandiyanın bazarlarına çıxmaq olurdu.

Azərbaycan şəhərlərinin hamısında ticarətin bütün növləri üzərində böyük gömrük qoyulmuşdu. İri yaşayış məntəqələrində qala qapısından tutmuş çay keçidlərinə, hətta dini ocaqlara gedən yollaradək xanın rahdar və bacdarları durur, gəlib-gedənlərdən rahdari deyilən vergi toplayırdılar.

XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan şəhərlərində abbası, tümən, qran, şahı adlanan mis və gümüş pullar zərb olunurdu. Pul zərb olunan emalatxana zərboxana adlanırdı. Şuşa şəhərində zərb olunan və «Pənəhabadi» adlanan pul nəinki Azərbaycanda, hətta qonşu ölkələrdə də işlənirdi.

Azərbaycan xanlıqlarında çəki və ölçü vahidləri müxtəlif idi. Demək olar ki, hər bir xanlığın özünəməxsus uzunluq ölçüsü və çəki daşları vardı. Bu isə həm xarici ölkələrlə, həm də ölkə daxilində ticarətin inkişafına ciddi maneçilik törədir və narazılığa səbəb olurdu.

Necə düşünürsünüz, rahdari gömrüyü ticarətin gedişinə necə təsir edirdi?

Sual və tapşırıqlar

1. Azərbaycanda qədim dövrdən inkişaf etmiş sənətkarlıq növlərini müasir zamanda qoruyub inkişaf etdirmək nə dərəcədə vacibdir? Müzakirə edin.
2. XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın kənd təsərrüfatında hansı yeniliklər olmuşdu?
3. XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın sənətkarlıq inciləri haqqında əlavə məlumat toplayın və təqdimat hazırlayın.
4. XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda əmtəə təsərrüfatının inkişafını faktlar əsasında təsdiq edin.

21. XVIII ƏSRDƏ AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİ

XVIII əsrdə yadelli hücumları, feodal dağınıqlığı və ara müharibələri mədəniyyətin inkişafını xeyli ləngitdi. Təhsil müəssisələri üçün istifadə olunan vəqf torpaqları feodallar tərəfindən zəbt olundu. Nadir şahın işğal olunmuş torpaqları azad etmək məqsədilə apardığı müharibələr dövründə maarifə yetərinə diqqət verilmədi. Xanlıqlar dövründə isə maarif müəssisələrini dolandıran vəqf torpaqları zəbt olundu.

Bu dövrün hadisələri incəsənətdə və ədəbiyyatda öz əksini necə tapmışdır?

Vəqf torpaq mülkiyyəti nə vaxtdan tətbiq olunmağa başlanmışdır? Vəqf torpaq mülkü nə məqsədlə istifadə olunurdu?

Təhsil. İbtidai təhsil almaq üçün yaradılmış məktəblər məscidlər və şəxsi evlərdə fəaliyyət göstərirdi. Belə məktəblər onun müəllimlərinin adı ilə adlandırılırdı. Məktəblərdə, adətən, bir müəllim olurdu. Uşaqlar altı yaşından məktəbə gedirdilər. Dərslər şagirdlərin yerdə həsir üzərində 6–8 saat oturması ilə davam edirdi. «Qurani-Kərim» əsas dərs vəsaiti hesab olunurdu. Yoxsulların öz uşaqlarına təhsil vermək imkanı yox idi. Ona görə də kiçik yaşlarından öz peşələrini onlara öyrədirdilər.

Müasir dövr məktəbləri ilə XVIII əsr məktəblərini müqayisə edin.

Ali tədris müəssisəsi kimi *mədrəsələr* fəaliyyət göstərirdi. Burda tələbələr həm dini, həm də dünyəvi təhsil alırdılar. Mədrəsə binasında dərs otağı və tələbələrin yaşadığı otaqlar vardı. Tələbələrin əsas vaxtı gözəl xəttə – hüsnoxətə sahib olmaq üçün çalışmaları ilə keçirdi.

Ərdəbildə yerləşən zəngin Şeyx Səfi kitabxanası XVIII əsrdə də öz şöhrətini qoruyub saxlayırdı. Bu kitabxanadan tələbələr də istifadə edirdilər. Mədrəsələr vəqf torpaqlarından gələn gəlir hesabına saxlanırdı. Mədrəsələri bitirənlər xüsusi vəsiqə (diplom) alırdılar.

Varlı şəxslər övladlarına öz evlərində dərs demək üçün müəlim tuturdular.

Tədrisin keyfiyyəti yüksək olmadığı üçün XVIII əsrdə Azərbaycanda elm sahəsində ciddi irəliləyiş baş vermədi. Bununla belə, alimlərdən coğrafiyaçı Hacı Zeynalabdin Şirvani, Hacı Məhəmmədli Şirvani, tarixçi Əbdürrəzzaq Dünbuli öz dövrlərinin tanınmış şəxsiyyətlərindən idilər.

Əbdürrəzzaq Dünbuli Təbriz, Xoy xanlıqlarının vəziri olmuşdu. Azərbaycan tarixini öyrənmək üçün onun əsərləri böyük əhəmiyyətə malikdir. «Məaser-i Sultaniyyə» əsəri XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərində Şərqdə cərəyan edən hadisələrdən bəhs edir. Bu əsərin yeganə nüsxəsi Ermənistanın «Matenadaran» adlanan Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır.

Ədəbiyyat. Bədii ədəbiyyat nümunələri dövrün proseslərini obrazlı şəkildə bu günümüze çatdırır. Bu dövrdə aşiq poeziyasının görkəmli nümayəndəsi olan Xəstə Qasım, Ürfani və b. aşiqlər, habelə üslubca onlara yaxın şairlər yazıb-yaratmışlar. Onların poeziyası xalqın ümid və arzularını ifadə edirdi. Şeirlərdə insanla bağlı məhəbbət motivləri və qadın gözəlliyinin tərənnümü üstünlük təşkil edir. Lakin bu şairlər ictimai bərabərsizlikdən, sadə insanların ağır güzəranından bəhs edən şeirlər də yazmışlar. Aşiq poeziyasının böyük ustadı sayılan Xəstə Qasımın bir çox ustadnamələrindən sonrakı əsrlərdə də yaradılmış müxtəlif dastanların giriş hissələrində geniş istifadə olunmuşdur.

Bununla yanaşı, Nişat Şirvani, Arif Şirvani, Şakir Şirvani və b. lirik əsərlər yaratmışlar. Şakir Şirvani öz əsərində Nadir şahın dövründə Şirvanda baş verən hadisələri təsvir edir, dövrünün hökmdarlarını ədalətli olmağa çağırırdı.

Dövrün şairlərinin əsərlərində hökmdarı ədalətə səsləmək ideyaları nə ilə bağlıdır? Fikrinizi əsaslandırın.

Müştaq* təxəllüsü ilə əsərlər yazan Şəki xanı Hüseyn xan maarifin inkişafına diqqət ayırmış, şairlərə qayğısını əsirgəməmişdi. O, dövrün görkəmli şairi Molla Vəli Vidadi ilə dostluq etmişdir. Bu dostluq Vidadinin «Müsibətnamə» əsərində də öz əksini tapmışdır. Müştəqin simasında Vidadi özünün ədalətli və vicdanlı hökmdar haqqında arzularını əks etdirmişdir.

XVIII əsr poeziyamızın ən görkəmli nümayəndələrindən biri Molla Pənah Vəqif idi. Vəqif sadə müəllimlikdən Qarabağ xanlığının baş vəziri məqamınadək yüksəlmişdi. Onun əsərlərinin əsas mövzusu məhəbbət və insan gözəlliyi olmuşdur.

Kitabələrdən dövrə aid hansı məlumatları əldə etmək mümkündür?

Ümumiyyətlə, XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı milli mədəniyyətin təkamülündə böyük rol oynamış, Azərbaycan ədəbiyyatında yeni inkişaf mərhələsinin yaranması üçün geniş imkanlar açmışdır.

İncəsənət. XVIII əsr Azərbaycan tarixinin araşdırılmasında epigrafiq abidələrin rolu böyükdür. Memarlıq abidələri, məzar daşları üzərində olan kitabələri mətnlərinə görə beş yerə bölmək olar:

İnşaat xarakterli	Binanın tikinti tarixindən bəhs etməklə, memarın, dövrün hökmdarının, yaxud da binanı tikdirən şəxsin adları qeyd olunur.
Sənədlərin nüsxələri	Dövlət sənədləri, fərmanlar, siyasi vəziyyətdən xəbər verən məlumatlar daxil edilir.
Epitafiyalar	Məzar daşları üzərində həkk olunmuş yazılardır. Ölənlərin adı, ölüm tarixi və s. məlumatdır.
Dini mətnlər	Tarixi abidələrin təyinatına uyğun Quran ayələri və hədislər öz əksini tapır.
Mənzum parçalar	Bayatılar, rübailər, mərsiyələr məzar daşlarının, eləcə də məscidlərin üzərində həkk olunur.

* **Müştaq** — könüldən-candan istəyən, həsrətində olduğu bir şeyə can atan, arzusunda olan

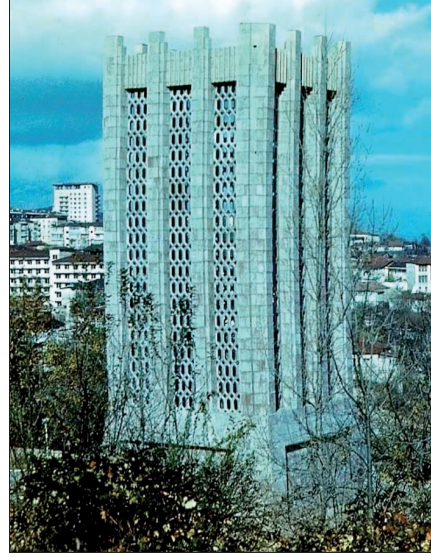
XVIII əsr kitabələri dövrün bir çox alimlərinin, memarlarının, nəqqaş və xəttatlarının adlarının günümüə gəlib çatmasına yardımçı olmuşdur.

Bu dövr özünün dekorativ-tətbii sənəti ilə də tarixdə iz qoyub. Xalçaçılıqda Quba, Bakı, Şamaxı, Qarabağ, Təbriz, İrəvan, Naxçıvan, Şəki, Dərbənd, Ərdəbil və b. şəhərlər məşhur idi.

Bu dövrdə bədii parça istehsalı da geniş yayılmışdı. Gəncə, Şəki, Təbriz, Marağa və b. şəhərlərimiz parça istehsalı ilə məşğul idilər. Şamaxıda, Şəkiddə, Təbrizdə toxunan ipək parçalar xarici ölkələrə daşınırdı.

Azərbaycanın dəmir, mis, qızıl və digər metallarla zəngin olması metalişləmə sənətinin inkişafına təkan vermişdir. XVIII əsrə aid cam, şamdan, manqal və misdən hazırlanmış müxtəlif ev əşyaları forma və bəzəyinə görə əcnəbilərin də diqqətini cəkirdi. Bu dövrə aid bir çox əşyalar yerli və digər xarici ölkələrin muzeylərində saxlanılmaqdadır.

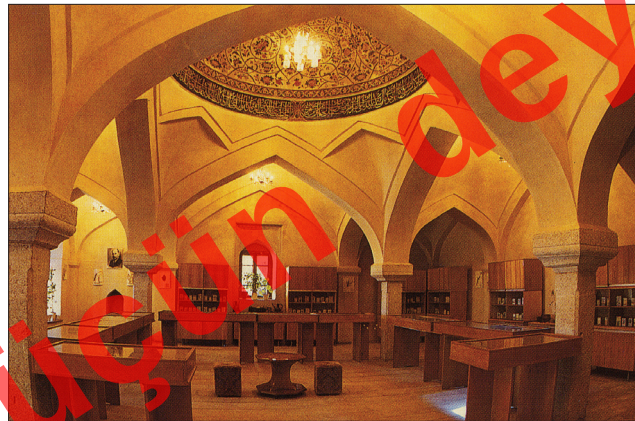
Memarlıq. XVIII əsrdə baş vermiş tarixi və sosial-iqtisadi dəyişikliklər memarlığa da təsir göstərirdi. Xanlıqlar döv-

Şuşa. Molla Pənah Vəqifin məqbərəsi

Zəngin sənət abidələrimizin başqa ölkələrin muzeylərində olmasının səbəbini necə izah edərdiniz?

Şuşa. Pənahəli xan Cavanşirin kitabxanası

Şuşa. Pənahəli xan məscidi

ründə saray komplekslərinin yara-
dılması, şəhər ətrafında müdafiə sis-
temlərinin inşası, ibadət yerlərinin,
məscidlərin tikilməsi böyük vüsət
aldı. Qarabağ xanlığının qəsrləri
olan Şahbulağı, Şuşa qalası, Şuşa-
dakı Pənahəli xanın məscidi, Pə-
nahəli xanın kitabxanası bu dövrün
abidələrindəndir. Dövrümüzə gəlib
çatmış ən qiymətli əsər isə Şəki qa-
lasının daxilində tikilmiş Şəki Xan
sarayıdır. 1763-cü ildə inşa olun-
muş bu saray oymalarla işlənmiş
şəbəkə üslubu ilə bəzədilmişdir.
Sarayın üzərində ustadın adı – «Us-
tad Abbasqulu» yazılmışdır.

*Görkəmli türk şairi Nazim Hikmət saraya bax-
dıqdan sonra belə yazmışdır: «Əgər Azərbaycanın
başqa qədim tikililəri olmasaydı, bircə Şəki Xan sa-
rayını dünyaya göstərmək bəs edərdi».*

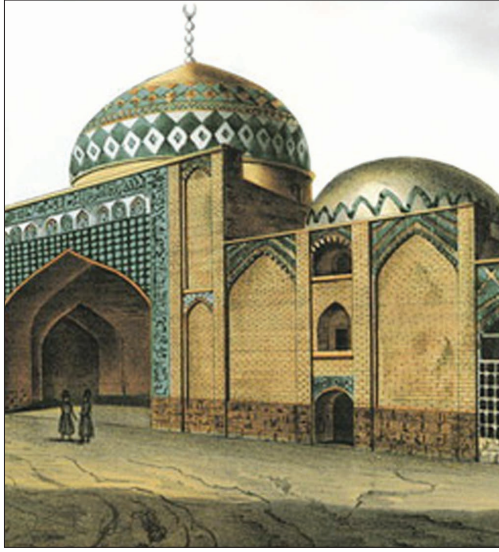

Şəki xan sarayı

XVIII əsrdə Bakı-
da İçərişəhər qala di-
varları daxilində, Şa-
maxı darvazası ya-
xınlığında əzəmətli
saray kompleksi inşa
olunmuşdur. 1764-cü
ildə İrəvan şəhərində
yerləşən Göy məscid,

**Şəki Xan sarayı
haqqında
araşdırma apararaq
təqdimat hazırlayın.**

İrəvanda xan məscidi

İrəvan xanı xarici ölkə elçisini qəbul edir. Rəssam Q.Qaqarın

eləcə də Sərdar sarayı İrəvan xanı Hüseynəli xan tərəfindən tikdirilmişdir. Onun oğlu Məhəmməd xan isə 1791-ci ildə sarayın Güzgülü salonunu və yay imarətini tikdirmişdir.

Mədəniyyətin digər sahələri olan musiqi və rəssamlıq da bu dövrdə inkişaf etmiş, daha çox təkmilləşmişdi. Xanəndəlik sənəti ilə yanaşı, aşıq sənəti də inkişaf etmişdi. Rəssamlıqda divarüstü boyakarlıq öz inkişafının yüksək zirvəsinə çatmışdı. Buna misal olaraq, Şəki xan sarayının divarüstü rəsmlərini göstərmək olar.

Ümumiyyətlə, XVIII əsr Azərbaycan mədəniyyəti özünəməxsus abidələri ilə tarixdə dərin iz qoymuşdur. Bugünkü dekorativ-tətbiqi incəsənət, zərgərlik məmulatları üzərində iş, rəssamlıq, xalçaçılıq və s. bu kimi sənət sahələri öz inkişafına görə məhz bu dövrün sənətkarlarına borcludur.

Sual və tapşırıqlar

1. XVIII əsr Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafına təsir edən amilləri şərh edin.
2. XVIII əsrdə Azərbaycanda mədəniyyət sahələrinin inkişafını özündə əks etdirən cədvəllər hazırlayın.
3. Şəhərsəlmada müdafiə qalalarının üstünlük təşkil etməsinin səbəbini izah edin.

IV

XANLIQLARDAN MÜSTƏMLƏKƏ ASILILIĞINA — AZƏRBAYCAN XIX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ

22. ÇAR RUSİYASI CƏNUBİ QAFQAZIN İŞĞALINA BAŞLAYIR

Bu dövrdə çar Rusiyasının xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri Cənubi Qafqazın işğalından ibarət idi. Çar Rusiyası Cənubi Qafqazı əlavə gəlir mənbəyinə, Xəzər dənizini Rusiyanın daxili dənizinə çevirməyə çalışırdı. Azərbaycanın əlverişli coğrafi mövqeyi, təbii sərvətləri, xüsusən də faydalı qazıntı yataqları artıq çar Rusiyasına məlum idi. Azərbaycanda bol olan qızılboya, yun, ipək, pambıq, tütün, neft çar Rusiyasını xammal və yanacaqla təmin edə bilərdi.

Rusiya Azərbaycanı işğal etmək planlarına, ilk olaraq, hansı torpaqlardan başladı?

Rusiyanın Cənubi Qafqazı ələ keçirmək üçün nəzərdə tutduğu siyasi məqsədlər nədən ibarət idi?

Qərbi Avropa dövlətlərinin Azərbaycanla bağlı planları. Gürcüstanda quberniyanın yaradılması. Cənubi Qafqazın siyasi və hərbi-strateji əhəmiyyəti böyük idi. Bu ərazilərin işğalı Rusiya—Osmanlı münasibətlərində qüvvələr nisbətini Rusiyanın xeyrinə həll edə bilərdi. Rusiya Şimali Qafqazı hələ tam ələ keçirə bilməmişdi. Cənubi Qafqazın işğalı dağlıların ərazilərini şimaldan və cənubdan mühasirəyə almaqdan ötrü əlverişli şərait yaradacaqdı. Eyni zamanda Rusiyanın bu

Tiflis. Narinqala. XIX əsrin əvvəli

yerləri işğal etməsi İngiltərənin Şərqdəki mövqeyinə, o cümlədən Ost-Hind şirkətinin inhisarına ağır zərbə endirə bilərdi.

Cənubi Qafqazdakı mürəkkəb siyasi, iqtisadi və beynəlxalq vəziyyət Rusiyanın işğalçı planlarının həyata keçirilməsini asanlaşdırırdı. Feodal ara müharibələri və xarici işğalçıların basqınları Cənubi Qafqazı zəiflədirdi. Ayrı-ayrı xanların Azərbaycanı birləşdirmək cəhdləri də baş tutmamışdı.

**İngiltərənin
Cənubi Qaf-
qazla bağlı planla-
rını təhlil edin.**

Qərbi Avropa dövlətlərinin, xüsusən də İngiltərə və Fransa'nın Cənubi Qafqaz barədə işğalçı planları var idi. Ona görə də onlar Rusiyanın bu ərazi ilə bağlı planlarına mane olmağa çalışırdılar.

1801-ci ilin əvvəllərində İngiltərə Qacarlar dövləti ilə siyasi və ticarət müqavilələri bağladı. Bu müqavilələri bağlamaqla İngiltərə Qacarlar dövlətinin daxili işlərinə qarışmaq imkanı əldə etdi. İngiltərə hər hansı dövlətin Qacarlar dövlətinə hücum edə-cəyi halda hərbi qüvvə ilə yanaşı, tələb olunan miqdarda hərbi xərc verməyi öz üzərinə götürürdü.

Ticarət müqaviləsi isə ölkənin bazarlarını ingilis tacirlərinin üzünə açdı. Bununla İngiltərə Qacarlar dövlətini öz müstəmləkələrini genişləndirmək uğrunda mübarizədə bir alətə çevirirdi.

Qazax, Borçalı, Şəmşəddil və Pəmbək torpaqları indi hansı dövlətlərin tərkibindədir? Bu bölgələrin əhalisi hal-hazırda kimlərdən ibarətdir?

1783-cü ildə bağlanmış Georgiyevsk müqaviləsi ilə 1802-ci il müqavilələrinin bağlanmasında Rusiya eyni məqsədi güdürdümü? Fikrinizi əsaslandırın.

Qacarlar dövləti ilə İngiltərənin yaxınlaşmasını görən Rusiya hərəkətə keçdi. Çar I Aleksandr 1801-ci ilin 12 sentyabrında Kartli-Kaxetiya çarlığının Rusiyaya birləşdirilməsi haqqında manifest elan etdi. Gürcü çarlarının hakimiyyəti ləğv edildi. Rus qoşunlarının baş komandanı və mülki hakim

general Karl Knorring tərəfindən idarə olunan quberniya yaradıldı. Bu zaman Azərbaycanla bağlı böyük ədalətsizliyə yol verildi: Azərbaycanın tarixi torpaqları olan Qazax, Borçalı, Şəmşəddil sultanlıqları və Pəmbək bölgəsi də Kartli-Kaxetiya ilə birlikdə bu quberniyanın tərkibinə daxil edildi. Beləliklə, Azərbaycan torpaqlarının Rusiya tərəfindən işğalına başlandı.

Georgiyevsk müqaviləsi. I Aleksandr, ilk növbədə, Azərbaycanın Xəzəryanı vilayətlərini ələ keçirməyə çalışırdı. Onun göstərişi ilə 1802-ci ildə general Knorring **Georgiyevsk*** şəhərində Şimali Azərbaycan xanlarının və Qafqazın digər hakimlərinin nümayəndələri ilə görüş keçirdi. Dənizlilərdə Tərki şamxalı, Qaraqaytaq usmisi, Tabasaran hakimi və digər dağlı hakimlərin nümayəndələri ilə yanaşı, iki Azərbaycan xanlığının — Quba və Lənkəran (Talış) xanlıqlarının nümayəndələri də iştirak edirdilər. Digər Azərbaycan xanlıqlarının nümayəndələri görüşdə iştirak etmədilər. Çünki buna qədər Qacarlar sarayının nümayəndəsi İbrahimxəlil xanın yanına gələrək Qarabağın tabe olmasını tələb etmişdi. Bakı xanına da belə tələb verilmişdi.

Georgiyevsk müqaviləsi. I Aleksandr, ilk növbədə, Azərbaycanın Xəzəryanı vilayətlərini ələ keçirməyə çalışırdı. Onun göstərişi ilə 1802-ci ildə general Knorring **Georgiyevsk*** şəhərində Şimali Azərbaycan xanlarının və Qafqazın digər hakimlərinin nümayəndələri ilə görüş keçirdi. Dənizlilərdə Tərki şamxalı, Qaraqaytaq usmisi, Tabasaran hakimi və digər dağlı hakimlərin nümayəndələri ilə yanaşı, iki Azərbaycan xanlığının — Quba və Lənkəran (Talış) xanlıqlarının nümayəndələri də iştirak edirdilər. Digər Azərbaycan xanlıqlarının nümayəndələri görüşdə iştirak etmədilər. Çünki buna qədər Qacarlar sarayının nümayəndəsi İbrahimxəlil xanın yanına gələrək Qarabağın tabe olmasını tələb etmişdi. Bakı xanına da belə tələb verilmişdi.

* **Georgiyevsk** — Şimali Qafqazda yerləşir, 1802—1822-ci illərdə Georgiyevsk şəhəri Qafqaz quberniyasının mərkəzi olmuşdur.

Georgiyevskdəki danışıqlar nəticəsində 1802-ci ildə müqavilə imzalandı. Müqavilədə deyilirdi ki, «onu imzalayanlar öz xahişlərinə görə» Rusiyanın himayəsinə qəbul oluna bilərlər. Rusiya isə onların müstəqilliyinə toxunmayacaqdır.

**Çar Rusiyanın
Georgiyevsk
müqaviləsini
bağlamaqda məqsədi
nə idi?**

Müqavilə Cənubi Qafqazda ticarətin genişləndirilməsini, Xəzər dənizində gəmiçiliyin inkişaf etdirilməsini və s. məsələləri də nəzərdə tuturdu. Georgiyevsk müqaviləsi bağlandıqdan sonra çar hökuməti həmin müqaviləyə əməl etmədi və Azərbaycan xanlıqlarının ərazilərini zəbt etmək üçün hazırlığa başladı.

Müqavimət göstərmək üçün kifayət qədər hərbi gücü olmayan Azərbaycan xanları çar Rusiyanın xanlıqların müstəqilliyini qoruyacağı barədə verdiyi vədlərə inandılar. Rusiya onlara ayrı-ayrı Azərbaycan xanlarını Qacarlar və Osmanlı dövlətlərinin təhlükəsindən müdafiə edəcəyinə vəd vermişdi. Lakin bu heç də çar Rusiyanın xanlıqlara müstəqillik vermək niyyətində olması demək deyildi. Çar Rusiyası Azərbaycanın feodal hakimlərinin Rusiya işğalına müqavimət göstərəcəklərindən ehtiyat edirdi.

**Sizcə, xanlar
Rusiyanın hima-
yəsini qəbul etməklə
nəyə ümid edirdilər?**

XIX əsrin əvvəllərində xanlıqlar arasında münasibətlər kəskin olduğundan yeni işğallara şərait yarandı. Ara müharibələri ölkənin sosial-iqtisadi vəziyyətini ağırlaşdırdı. Ölkədə siyasi birləşmənin olmaması xarici qüvvələrin işğalı üçün əlverişli şərait yaratdı. Hələ I Pyotr-un yürüşü zamanı ruslar erməni əmlinə xüsusi əhəmiyyət verir və onlardan Azərbaycana qarşı casusluq fəaliyyətində istifadə edirdi. İşğalçılar üçün lazımi casusluq məlumatlarının toplanması üçün ermənilər «xüsusi» fəallıq göstərirdilər.

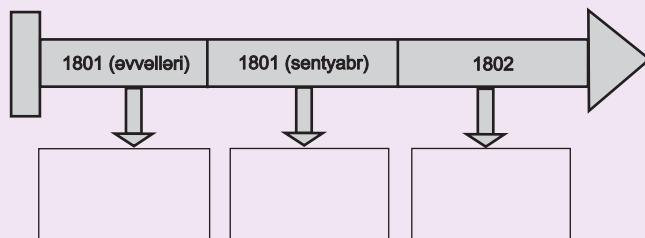
Azərbaycan, Osmanlı və Gürcüstan torpaqlarında «Böyük Ermənistan» dövləti yaratmaq xülyasında olan ermənilər çar Ru-

siyasının Qafqazdakı **irticaçı*** siyasətinə kömək etməklə məkrli məqsədlərinə çatacağına ümid edirdilər.

Sual və tapşırıqlar

1. Azərbaycanın Rusiya üçün hərbi-strateji əhəmiyyəti nədən ibarət idi?
2. İngiltərə–Qacarlar ticarət müqaviləsinin siyasi məqsədləri nədən ibarət idi?
3. 1802-ci ilin Georgiyevsk müqaviləsinin şərtləri nədən ibarət idi? Sadalayın.
4. XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın daxili və xarici vəziyyətini mürəkkəbləşdirən səbəblərə dair cədvəl qurun.
5. Azərbaycan torpaqlarının işğalının 1801-ci ildən başladığını əsaslandırın.
6. Zaman oxunda verilmiş mühüm hadisələri müəyyən edin.

* **İrticaçı** — siyasi düşmən, mədəniyyət və tərəqqi düşməni

23. ÇAR RUSİYASI AZƏRBAYCANIN İÇƏRİLƏRİNƏ DOĞRU İRƏLİLƏYİR

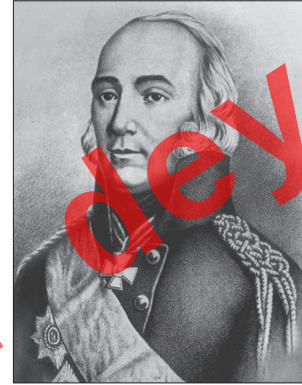
1801-ci il sentyabrın 12-də Kartli-Kaxetiya çarlığının Rusiyaya birləşdirilməsi haqqında manifest elan edildi. Kartli-Kaxetiya çarlığı ilə birlikdə tarixi Azərbaycan torpaqları: Qazax, Borçalı, Şəmşəddil və Pəmbək bölgəsi də Rusiyaya ilhaq edildi. Beləliklə, Azərbaycan torpaqlarının Rusiya tərəfindən istilasının əsası qoyuldu. Çar hökuməti Gürcüstan ərazisindən istifadə edərək, özünün Azərbaycan barəsindəki işğalçılıq planlarını həyata keçirməyə başladı. Karl Knorringi general Sisianov əvəz etdi. O, Qafqazdakı Rusiya qoşunlarının baş komandanı təyin edildi və Rusiyanın Cənubi Qafqazda müstəmləkə siyasətinin icraçısı oldu. Pavel Sisianov Azərbaycanın taleyində qanlı izlər qoydu.

*General Sisianov kim idi?
Onun vəzifəsi nədən ibarət idi?*

Car-Balakənin və İlisu sultanlığının işğalı. General Pavel Sisianov gürcü zadəgan nəsindən idi. Çar hökuməti Cənubi Qafqazdakı bütün mülki-hərbi hakimiyyəti Sisianova etibar edirdi. Sisianov isə çox qəddar idi. O, Azərbaycan xalqını, ümumiyyətlə, Cənubi Qafqazın türk-müsəlman əhalisini sevmirdi. Bunu Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalının gedişində onun bir çox Azərbaycan xanlarına göndərdiyi alçalıcı məktublar da sübut edir.

Pavel Sisianov

General Sisianov Car-Balakən camaatlığının ələ keçirilməsinə böyük əhəmiyyət verirdi. Çünki bu ərazi Gürcüstandan Azərbaycanın içərilərinə doğru uzanan yolun üstündə idi. Azərbaycanın şimal-qərb torpaqlarını ələ keçirməyə

Nəyə görə rus qoşunları işğala başlayarkən ilk hədəf olaraq Car-Balakən seçilmişdi?

çalışan gürcü hakimləri də Sisianovun ətrafında birləşmişdilər. Rus qoşunları bu ərazilərdən keçib Azərbaycanın içərilərinə doğru irəliləyəcəkdilər.

1803-cü ilin yazında rus qoşunları gürcü qoşunu ilə birlikdə hücumu başladı. Onlar Car-Balakəndə yerli əhəlinin müqaviməti ilə rastlaşdı. Qanıq (Alazan) çayı sahilində döyüş baş verdi. Müqaviməti qırdıqdan sonra general Qulyakov Balakəni yandırdı. Car işğal olundu. Aprelin 12-də Car-Balakəndən 9 nəfərdən ibarət səlahiyyətli nümayəndə heyəti Tiflisə general Sisianovun yanına getdi. Burada onlarla Car-Balakən camaatlığının Rusiyanın hakimiyyəti altına alınması barədə «Andlı öhdəlik» sənədi imzalandı.

Sazişin şərtlərinə görə daxili idarəetməsini saxlayan camaatlıq rus qoşunlarını öz ərazisində yerləşdirməli idi. Çar xəzinəsinə ipəklə xərac ödəməli, sədaqət əlaməti olaraq girov (əmanət) verməli idi. Car yenidən işğal olunub yandırıldı. Sonra rus qoşunları Zaqatalaya doğru yeridilər və Zaqatala yaxınlığındakı dərədə carlılar tərəfindən hücumə məruz qaldılar. Qanlı döyüşdə carlılar qələbə qazandılar. Rus qoşunlarının salamat qalmış his-

Balakən. Cümə məscidi

səsi Muxax kəndinə geri çəkildi, general Qulyakov isə öldürüldü.

1804-cü ilin martında carlılar müqavimət göstərmiş adamların əfv olunması barədə xahişlə Sisianova müraciət etdilər. Sisianov carlıların xahişini rədd etdi və onlara məktubunda yazdı: «...İstəyirsiniz ki, mən sizə inanım və əfv edim.

Gözləyin, gəlirəm, orada mən sizin bütün evlərinizi yandıracağam, sizi yandıracağam, uşaqlarınızın və arvadlarınızın içəlatını dartıb çıxaracağam...»

Carlılar yenidən hücum keçmiş rus qoşunlarına müqavimətin mənasız olduğunu görərək mübarizəni dayandırdılar. Martın 29-da Car işğal olundu. Car-Balakənin işğalından sonra qonşu İlisu sultanlığı da Rusiya təbəəliyini qəbul etməli oldu. Lakin Sisianov Car-Balakən, İlisu və Şəki xanlığı ərazisindən Azərbaycanın içərilərinə doğru hücum keçməyə cəsarət etmədi.

Gəncə xanlığının işğalı.
General Sisianov Gəncə xanlığının ələ keçirilməsinə böyük əhəmiyyət verirdi. Çünki Gəncə qalası rus

Sisianovun cavab məktubunda ifadə olunan hədə-qorxu bu gün hansı ölkələrdə yaşanan hadisələri xatırladır?

Rus qoşununun Gəncə qalasına hücumu

Rusiya hökumətinin Gəncənin işğalı münasibətilə təsis etdiyi medal

Rusiya hökumətinin Gəncənin işğalı münasibətilə medal təsis etməsi nəyi göstərirdi?

qoşunlarının Azərbaycanın içərilərinə doğru sonrakı irəliləyişinin açarı idi.

Gəncə xanlığı XVIII əsrin 90-cı illərindən çar Rusiyası ilə diplomatik münasibətlər saxlayırdı. Cavad xan Sisianovun Rusiya himayəsini qəbul etmək təklifinə

cavab olaraq yazdı: «Mənimlə müharibə etmək fikrinə düşmüşənsə, mən hazır, uğur isə Allahın əlindədir... Qaldı şəhərin təhvil verilməsinə, xamxəyalından əl çək. Gəncəyə yalnız mənim meyitimizin üstündən keçə bilərsən! Mən öləndən sonra, özgə yolla yox».

General Cavad xanın məktubuna yekəxanalıq və etinasızlıqla cavab verdi. Bu isə münasibətləri daha da kəskinləşdirdi.

Sisianov Gəncə xanlığına qarşı amansız tələblər irəli sürdü. O, Cavad xandan ildə 20 min **çervon*** məbləğində (sonralar Şəki, Qarabağ və Şirvan xanlıqları üçün müəyyənləşdirilmiş məbləğdən 3 dəfə çox) ödənc tələb edir və yazırdı: «Əgər mənim təklifimi qəbul etməsən, Gəncəyə atəş və qılıncla gələcəyəm».

Gəncəyə doğru yolda, şəhərin iki **verstliyindəki*** Quruqobu adlı yerdə rus qoşunları ilə gəncəlilər arasında ilk döyüş baş verdi. Düşmənin canlı və texniki üstünlüyü nəticəsində Cavad xan Gəncə istiqamətində geri çəkilməli oldu. Bundan sonra rus qoşunları Gəncəni mühasirəyə aldılar. Mühasirə bir ay davam etdi.

Gəncə nəyə görə ruslar üçün əhəmiyyət daşıyırdı? Əsaslandırın.

1804-cü il yanvarın 2-dən 3-nə keçən gecə rus qoşunları qalaya hücumla başladılar. Onların iki cəhdi dəfə olundu. Qalanın müdafiəçiləri inadlı müqavimət göstərdilər. Cavad xan və onun oğlu Hüseyinqulu ağa döyüşlərdə qəhrəmancasına həlak oldular. Qanlı döyüşlərdən sonra Gəncə qalası rus hərbi dəstələri tərəfindən tutuldu. Gəncə xanlığı ləğv olundu, şəhərin qədim adı dəyişdirildi və I Aleksandrın arvadının şərəfinə Yelizavetpol adlandırıldı. Gəncə adını çəkmək qadağan olundu. Bu qaydanı pozanlar cərimə

* **Çervon** — pul vahidi

* **Verst** — uzunluq ölçüsüdür. 1 verst=1,066 km

edilirdilər. Azərbaycanda möhkəmlənməyə çalışan ermənilər Gəncənin işğalı zamanı işğalçı çar Rusiyası qoşunlarına yaxından kömək göstərdilər.

Gəncənin alınması digər Azərbaycan xanlıqlarını tabe etmək üçün işğalçılardan ötrü böyük əhəmiyyətə malik oldu. Gəncənin süqutundan sonra Gəncə xanının vassal asılılığında olan Samux hakimi də Rusiya təbəəliyini qəbul etməyə məcbur oldu. Beləliklə, Rusiya Azərbaycanın digər ərazilərini işğal etmək üçün imkan qazandı. General Sisianov mayor Lisaneviçi Qarabağa İbrahimxəlil xanın yanına göndərüb ondan Rusiya təbəəliyinə keçməyi tələb etdi.

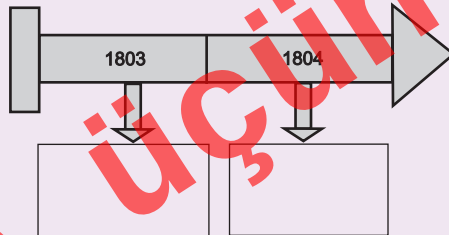
I Aleksandr 1801-ci ilin dekabrında Qafqaz qoşunlarının baş komandanı general Knorringə yazırdı: «Qonşu hakimlər və xalqlarla münasibət saxlayaraq, Rusiya tərəfdarlarının sayını artırmağa çalışmalı, xüsusən də üzərində hələlik Baba xanın (Fətəli şahın) hakimiyyəti yaranmamış İrəvan, Gəncə, Şəki, Şirvan, Bakı və başqa xanları cəlb etməli».

«Azərbaycan tarixi», 7 cildə, IV cild

Sual və tapşırıqlar

1. «Andlı öhdəlik» sazişini həm hərfi mənada, həm də şərtlərini təhlil edin.
2. Sizcə, Sisianov daha yüngül tələblər irəli sürsəydi, Cavad xan tabe olacaqdımı? Müzakirə edin.
3. Gəncə xanlığının məğlubolma səbəblərini təhlil edin.
4. Verilmiş mənbə əsasında çar Rusiyasının Azərbaycanla bağlı planlarını təhlil edin.
5. Zaman oxunda verilmiş mühüm hadisələri müəyyən edin.

24. QACARLAR DÖVLƏTİ RUSİYADAN GERİ ÇƏKİLMƏYİ TƏLƏB EDİR

Gürcüstanın, Şimali Azərbaycanın bir hissəsinin Rusiya tərəfindən işğalı Qacarlar və Osmanlı dövlətlərinin, habelə Cənubi Qafqazda möhkəmlənməyə çalışan İngiltərə və Fransa'nın narahatlığına səbəb oldu.

*Bu narahatlıqlar nə ilə nəticələndi?
Azərbaycanın siyasi həyatında hansı gərginliklər yaşandı?*

Fətəli şah Qacar

Azərbaycan torpaqları uğrunda müharibə. Fətəli şah Qacar əvvəlcə Gürcüstan və Gəncə ilə həmsərhəd olan bütün xanlıqların ərazilərini tabe etmək niyyətində idi. Lakin Qacarlar dövlətinin daxilində baş vermiş çaxnaşmalar və İngiltərənin vəd etdiyi köməyi göstərməməsi bu tədbirləri yarımçıq qoydu. Bununla belə, İngiltərə Qacarlara Rusiya ilə müharibəyə qızıışdırırdı.

1804-cü ilin mayında Qacarlar dövləti Rusiyadan öz qoşunlarını Cənubi Qafqazdan çıxarmasını tələb etdi. Tələb rədd olundu və 1804-cü ilin iyulunda Rusiya ilə Qacarlar arasında diplomatik əlaqə kəsildi, 10 il davam edən Rusiya—Qacarlar müharibəsi başlandı. Azərbaycanın yerli əhalisinin Rusiya—Qacarlar müharibəsinə münasibəti eyni cür deyildi. Azərbaycanın bəzi feodal

hakimləri, habelə feodalların da bir hissəsi öz hakimiyyətlərini itirməkdən qorxaraq, müharibəyə xilas yolu kimi baxırdılar. Qacarların qalib gələcəyi təqdirdə öz hakimiyyətlərini saxlayacaqlarını düşünərək, imkan daxilində ona kömək göstərirdilər. Əhali isə nə Qacarların, nə də Rusiyanın istilasına məruz qalmaq istəmir, öz xanlarına müraciət edərək, istilaçılara qarşı mübarizədə onlara hər cür kömək göstərəcəyini bildirirdi.

Rusiya ilə Qacar qoşunları arasında ilk döyüş İrəvan xanlığının ərazisində Üçkilse divarları yanında baş verdi. Rus qoşunları gürcü süvari dəstələrinin köməyi ilə üstünlük qazandılar.

Növbəti döyüş İrəvan yaxınlığında, Qəmərlı kəndinin yanında baş verdi. 1804-cü il iyulun 29-dan 30-na keçən gecə rus qoşun dəstəsi ilə Qacarların qoşunlarının böyük birləşməsi arasında qanlı döyüş oldu. Rus qoşunları məğlub olub İrəvandan geri çəkildi.

Kürəkçay müqaviləsi. Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan xanlığının müstəqilliyini qoruyub saxlamaq üçün Rusiyaya meyil edirdi. O, Qacarların qoşunlarının hücumunun qarşısını almaq üçün Sisianovdan hərbi kömək istədi. Qarabağ xanının Rusiya ilə yaxınlaşmasından həyəcana düşmüş Qacarlar dövləti 500 nəfərlik dəstəni Qarabağa göndərdi. Lakin İbrahimxəlil xan dəstəni məğlub etdi. Xanın bu qələbəsindən sonra Sisianov Qarabağa mayor Lisaneviç başda olmaqla hərbi dəstə göndərdi. Eyni zamanda o, xanın Rusiya təbəəliyinə keçməsinə tələb etdi. İbrahimxəlil xan xanlığını qoruyub saxlamaq məqsədilə Sisianovla görüşməyə razılıq verdi. General Sisianov və İbrahimxəlil xan Gəncə yaxınlığındakı Kürəkçayın sahilində 1805-ci il mayın 14-də müqavilə imzaladılar. Bu müqaviləyə əsasən xan, onun varisləri və xanlığın bütün əhalisi Rusiya

Şahzadə Abbas Mirzə

Şahbulaq qalası

**Şahbulaq qalası
haqqında əlavə
məlumat toplayın.**

təbəəliyinə qəbul olunur və onların üzərinə rus çarına sadıq qalmaq tələbi qoyulurdu. Çar isə öz növbəsində, xan sülaləsinin öz ərazilərində hakimiyyətini bütün zamanlar üçün təsdiq edirdi. Lakin hər dəfə xan varisləri çar tərəfindən təsdiq olunmalı idi. Xan rus qarnizonunu Şuşaya buraxmağı və onu zəruri şeylərlə təmin etməyi, hər il öz gəlirlərindən Rusiya xəzinəsinə 8 min çervon xərac ayırmağı öhdəsinə götürdü. Bir həftə sonra İbrahimxəlil xanın vasitəçiliyi ilə Şəki xanlığı ilə də belə bir müqavilə bağlandı.

Qacarların Şimali Azərbaycana daxil olması. 1805-ci il iyunun ortalarında şahzadə Abbas Mirzənin başçılıq etdiyi Qacar qoşunu Qarabağa daxil olub, rus qarnizonunun yerləşdiyi Şahbulaq qalasını mühasirəyə aldı. Abbas Mirzə qalanın təslim olmasını tələb etdi. Rus qarnizonunun komandiri təslim tələbini qəbul edib, özü gecə ikən gizlicə qalanı tərk etdi. Sonra Qacarların qoşunu Qazaxa daxil oldu. Abbas Mirzə yerli əhəlinin köməyinə ümid bəsləyirdi. O, bəyanatla kəndxudalara müraciət edərək, Qazax sakinlərini Rusiyaya qarşı üsyana çağırırdı. Yerli əhəli şahzadəyə rəğbət bəsləyir, ona kömək etməyə hazır olduqlarını bildirirdilər.

Ruslar iyulun 27-də Zəyəm yaxınlığındakı Qacarlar ordusunun düşərgəsinə hücum etdilər. Bu hücum zamanı Abbas Mirzə

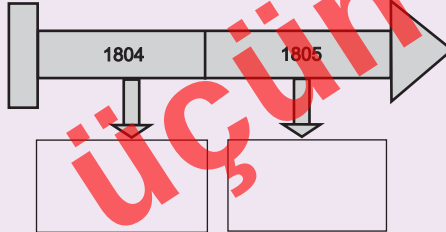
I Rusiya–Qacarlar müharibəsi. Rəssam Frans Rubo

yaralandı və ordusuna geri çəkilmək əmri verdi. Şah qoşunu geri çəkilib Xudafərin körpüsünü keçdi. Qacar qoşunlarının 1805-ci ilin yayında hərbi əməliyyatlardakı uğursuzluğu nəticəsində ruslar Azərbaycanda mövqelərini möhkənləndirdilər.

Sual və tapşırıqlar

1. Azərbaycanın hakim dairələrinin Rusiya və Qacarlar dövlətlərinə olan münasibətini araşdırın.
2. Üçkilə və Qəmərli döyüşlərini müqayisə edin.
3. Kürəkçay müqaviləsinin şərtlərinə uyğun cədvəl qurun.
4. 1805-ci ilin hərbi əməliyyatlarına aid sxem qurun.
5. Mətnə əsasən Rusiya–Qacarlar müharibəsində Azərbaycan xalqının məruz qaldığı zorakılıq və ədalətsizliyi müzakirə edin.
6. Zaman oxunda verilmiş mühüm hadisələri müəyyən edin.

25. İŞĞAL DAVAM EDİR

Qacarların qoşunları Şamaxı, Bakı və Quba xanlıqlarında yerləşmişdi. Bu vəziyyət Sisianovu qəzəbləndirir, daha qətiyyətli tədbirlər görməyə sövq edirdi. Onun işğalçılıq planlarında növbəti hədəf Şamaxı xanlığı idi. Şamaxı xanı Mustafa xan isə öz torpaqlarını müdafiə etməkdə qərarlı idi.

*Mustafa xan öz torpaqlarını müdafiə edə bildimi?
Onun bu cəhdi nə ilə nəticələndi?*

**Mustafa xanın
mövqeyinə
münasibət bildirin.**

Şamaxı xanlığının Rusiyaya təbə edilməsi. Azərbaycanın ən iri xanlıqlarından biri olan Şamaxı xanlığı digər xanlıqlar arasında mərkəzi mövqe tuturdu, böyük iqtisadi, siyasi və hərbi-

strateji əhəmiyyətə malik idi. Çar Rusiyası bütün Şimali Azərbaycanın ələ keçirilməsi üçün Şamaxı xanlığının təbə edilməsinə çox əhəmiyyət verirdi. Hələ Qarabağ və Şəki xanlıqları ilə müqavilələr bağlanan dövrdə Sisianov şirvanlı Mustafa xandan da Rusiyanın hakimiyyətini qəbul etməyi tələb etmişdi. Şamaxı xanı Mustafa xan illik bac verməkdən boyun qaçırır, daxili idarəçilikdə özünün müstəqilliyi barədə təminat tələb edirdi. Sisianov isə bu tələbləri qəbul etmirdi. Danışıqların heç bir nəticə verməyəcəyinə əmin olduğdan sonra Sisianov 1805-ci ilin noyabrında indiki Mingəçevir yaxınlığında Kürü keçərək Şamaxıya doğru hərəkət etdi.

Rus qoşunlarının yaxınlaşdığını eşidən Mustafa xan təbii qala və möhkəm sığınacaq olan Fit dağına çəkildi. Sisianovun qoşunu Fit dağına çatıb onu mühasirəyə aldı. Müqavimət üçün kifayət qədər hərbi gücə malik olmayan Mustafa xan vəziyyətin çıxılmazlığını görüb Rusiya təbəəliyinə keçməyə razı oldu. Mustafa

xanla Sisianov arasında müqavilə imzalandı. Qarabağ və Şəki xanlıqlarının Rusiyanın hakimiyyəti altına keçməsi haqqındakı müqavilələrlə eyni olan bu müqavilədə Şamaxıda rus qarnizonunun yerləşdirilməsindən danışılmırdı. Şamaxı xanlığının illik bacı 7 min çervon məbləğində müəyyənləşdirildi. Şamaxı xanlığı öz ərazisindən keçən karvanların təhlükəsizliyini təmin etməyə borclu idi. Xan, həmçinin Kür sahilində — Cavadda möhkəmləndirilmiş rus məntəqəsinin tikilməsinə icazə verməyə razılaşırdı.

Rusiyanın Şamaxı və Qarabağ xanlıqları ilə bağladığı müqavilələrin fərqi nədə idi?

Bakının işğal olunması. Sisianovun növbəti hədəfi Bakı xanlığı idi. 1805-ci ildə Ənzəli və Rəşti ələ keçirə bilməyən rus donanması Bakıya yaxınlaşdı. 1806-cı ilin fevralında Sisianovun da qoşunları Bakıya hücum etdi. Xanlığın strateji məntəqələri ələ keçirilmişdi.

Sisianov Bakı xanı Hüseynqulu xana müqavilə layihəsi göndərirdi. Müqavilə Bakının Rusiya tərəfindən işğal edilməsini, xanlığın bütün gəlirlərinin Rusiya xəzinəsinə göndərilməsini özündə əks etdirirdi. Bakı xanı da digər xanlar kimi müəyyən məbləğdə maaş alacaq, xarici siyasətdən məhrum ediləcəkdə.

Hüseynqulu xan rusların təklif etdiyi şərtləri qəbul etdiyini və Bakının açarlarını şəxsən təqdim etmək bəhanəsi ilə Sisianovla şəxsən görüşmək istədiyini bildirdi.

Görüş zamanı Hüseynqulu xanın əmisi oğlu İbrahim bəy Sisianovu öldürdü. Sisianovun ölüm xəbəri rus qoşunlarının Bakıdan çəkilməsinə səbəb oldu. Rus gəmiləri Sarı adasına, oradan da Qızılyara çəkildi.

Sisianovun cəzalandırılmasına münasibət bildirin.

1806-cı il iyunun 22-də Dərbənd işğal olundu. Rus donanması Bakıya üz tutdu. General Bulqakov əhaliyə müraciət göndərdi. Müraciətdə əhaliyə toxunulmazlıq vəd olunurdu. Artıq müqavimət göstərməyin mənasız olduğunu görrən Hüseynqulu xan Qacarların sarayına getdi. 1806-cı il oktyabrın 3-də Bakı, ayın sonunda isə Quba işğal olundu.

İşğalçı general Sisyanovun öldürülməsi

Rusiya–Osmanlı müharibəsinin başlanması. Lənkəran, Naxçıvan və İrəvan xanlıqları istisna olmaqla, Araz çayından şimaldakı Azərbaycan torpaqları Rusiya tərəfindən işğal olunmuşdu. Rusiya Qacarlarla müharibəyə son qoymağa çalışırdı. Çünki Rusiya dövlətinin beynəlxalq vəziyyəti gərgin idi.

Fransa və İngiltərənin təhriki ilə Osmanlı dövləti müharibəyə hazırlaşdı. Cənubi Qafqazda Rusiyanın işğalçı siyasəti Osmanlı dövlətini narahat edirdi. Rusiya isə yaxınlaşan müharibədə özünə müttəfiq axtarırdı. Bunun üçün Qacarlarla sülh bağlamağa, hətta Qacarlara Osmanlı dövlətinə qarşı müharibəyə sövq etməyə çalışırdı.

1806-cı ilin oktyabrında Rusiya qoşunları Osmanlı sərhədini pozaraq ölkənin içərilərinə doğru 20–30 km irəlilədilər. Rusiya çarı bununla müharibəni Qafqaz cəbhəsindən uzaqlaşdırmağa çalışırdı.

Qərbi Avropa dövlətlərindən kömək alan Osmanlı dövləti 1806-cı ilin sonunda Rusiyaya müharibə elan etdi.

Müharibə bir neçə cəbhədə gedirdi. 1807-ci ildə Azərbaycanın qərbində Gümürü yaxınlığında qanlı döyüşdə ruslar osmanlılara

qalib gəldilər. Bu qələbədən sonra Rusiya Qacarlara qarşı yeni hərbi əməliyyatlara başladı.

Naxçıvanı ələ keçirən ruslar İrəvanı mühasirəyə aldı. Uzunsürən mühasirə və rus qoşunlarının həmlələri uğursuzluqla nəticələndi. Geri çəkilən rus qoşunları Naxçıvanı da tərk etdilər. Abbas Mirzənin qoşunları rusları təqib etdi. 1809-cu ildə Qarababa kəndi yaxınlığında baş vermiş döyüşdə rus qoşunları ağır məğlubiyyətə uğradıldı. Bu məğlubiyyət rus qoşunlarının baş komandanının istefasına səbəb oldu. Qafqaz ordusuna yeni baş komandan Aleksandr Tormasov təyin olundu.

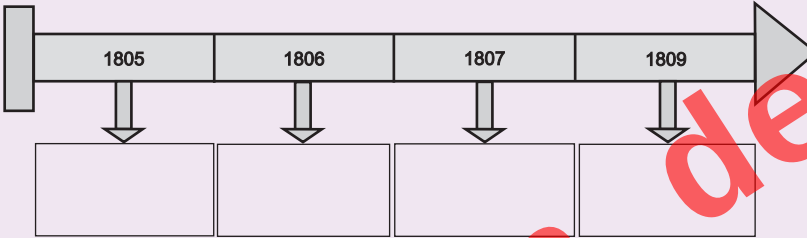

**Sizcə, nə üçün
Rusiya Osmanlı
ilə müharibəni
Qafqaz cəbhəsində
aparmaq istəmirdi?
Mülahizələrinizi bildi-
rin.**

Sual və tapşırıqlar

1. Şamaxı xanı Mustafa xanın imzaladığı müqavilənin şərtlərini araşdırıb sxem qurun.
2. Bakı xanına göndərilən müqavilə layihəsi Rusiyanın irticaçı mövqeyini açırdımı? Əsaslandırın.
3. Azərbaycan xanlıqlarının işğalına aid təqdimat hazırlayın.
4. Rusiyanın həm Qacarlara, həm də Osmanlı dövləti ilə müharibədə uğur qazanması nə ilə bağlı idi? İzah edin.
5. Zaman oxunda verilmiş mühüm hadisələri müəyyən edin.

26. GÜLÜSTAN MÜQAVİLƏSİ

Gülüstan müqaviləsi Azərbaycan tarixində ən ədalətsiz və zorakı müqavilələrdən biridir. Çünki bu müqaviləyə əsasən Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsi Rusiya tərəfindən işğal edildi. Ərazi bütövlüyü pozuldu.

Bəs bu müqavilə hansı şəraitdə bağlandı?

Şərtlər nədən ibarət oldu?

Aleksandr Tormasov

Rusiyanın Qacarlarla danışıqlara can atmasının səbəbləri nə idi?

Qacarların geri çəkilməsi. Cənubi Qafqazda vəziyyət daha da mürəkkəbləşdi. Osmanlılar və Qacarlar hərbi müdaxiləyə hazırlaşır, İmeretiya və Abxaziyada üsyan əhvali-ruhiyyəsi güclənirdi. Qacarlar İngiltərənin təhriki ilə Qarabağı ələ keçirmək istəyirdi. Şah öz qüvvələrini Osmanlı dövləti ilə birləşdirib hərbi əməliyyatları genişləndirmək niyyəti ilə Cənubi Azərbaycana gəldi. O, Azərbaycan hakimlərinə, əhaliyə məktublar göndərərək, onları Rusiyaya qarşı çıxış etməyə çağırırdı.

Qacarlar dövlətindəki ingilis səfiri Rusiya ilə Qacarlar arasında sülh müqaviləsinin bağlanmasına hər vasitə ilə mane olurdurdu. O, şahı inandırırırdı ki, Qacarların qarşısında qoyulan şərtlər çar sarayı tərəfindən deyil, baş komandan

Aleksandr Tormasov tərəfindən irəli sürülür. Eyni zamanda İngiltərə Qacarların qoşunlarını silahla təchiz edirdi.

Şimali Azərbaycan xanlıqları XIX əsrin əvvəllərində

1810-cu ildə Qacarların qoşunları Qarabağa, Gəncəyə və Pəmbəkə doğru irəliləyib Qarğabazarı adlı yerdə və Mehridə möhkəmləndilər. **Süngü*** döyüşündə Qacarların dəstəsi məğlub edildi və Qarabağdan çəkilməyə məcbur oldu.

Həmin ildə Qacarlarla Osmanlı dövləti arasında Rusiya əleyhinə hərbi ittifaq bağlandı. Lakin müttəfiqlər bir-birinə fəal yardım göstərmədilər. Abbas Mirzə barışıq haqqında danışıqlara yenidən başlamaq qərarına gəldi.

Rusiya da Qacarlarla sülh bağlanılmasında maraqlı idi, çünki Fransa ilə münasibətlər kəskinləşirdi. Lakin danışıqlar uzandı.

* **Süngü** — tufəng lüləsinin başına taxılan kəsici silah

«Məni öz dostlarımdan xilas edin!»
İngiltərənin «The Times» qəzetində
verilmiş karikatura

**Bu karikatu-
ranın məna-
sını şərh edin.**

1812-ci ilin əvvəllərində Abbas Mirzənin or-
dusu Qarabağda, Sultanbud yaxınlığında rus
qoşununu məğlubiyyətə uğrattı. Bu qələbə
qacar əsgərlərinin döyüş ruhunu yüksəltdi.

Ruslar həm qurudan, həm də dənizdən
hərbi qüvvələr göndərdilər. Abbas Mirzənin komandanlığı altında

Rus qoşunu, eyni zaman-
da Osmanlı dövlətinə qarşı
müharibədə bir sıra qələbə-
lər qazandı. 1812-ci il ma-
yın 16-da Buxarestdə Ru-
siya və Osmanlı dövləti ara-
sında sülh müqaviləsi bağ-
landı. Bu müqaviləyə görə
osmanlılar Cənubi Qafqazın
böyük bir hissəsinin Rusiya
tərəfindən işğal olunmasını
təsdiq etdi.

Rusiyanın Lənkəran (Ta- lış) xanlığını işğal etməsi.

Lənkəran qalasının alınması. Rəssam Frans Rubo

Sultanbud yaxınlığında döyüş

30 minlik ordu (Aslandüz yaxınlığında) Araz sahilində cəmləşdi. O, rus dəstələrinə zərbə endirərək Qarabağa və Gəncəyə, daha sonra isə Gürcüstana irəliləmək niyyətində idi. Lakin arxadan zərbə endirən rus qoşunları Aslandüz yaxınlığında Qacar ordusunu məğlub etdi.

**Sadıq xanın
qəhrəmancasına
mübarizəsi sizə hansı
qəhrəmanları xatırlatdı?**

Ruslar dekabr ayında Araz çayını keçib Muğan istiqamətində irəlilədilər. Dekabrın 21-də Lənkəran xanlığı ərazisinə daxil olan rus qoşunları müqavimətə rast gəldi. Lənkəran qalası mühasirəyə alındı. Sadıq xanın başçılığı ilə qəhrəmancasına müqavimətə baxmayaraq, Lənkəran xanlığı işğal edildi.

Gülüstan müqaviləsinin bağlanması. Aslandüz və Lənkəran qələbələri müharibənin taleyini həll etdi. İrəndəki ingilis səfiri ser Qor Ousli Rusiya və Qacarlar arasındakı müharibənin dayandırılmasının zəruri olması haqqında Londondan göstəriş aldı.

Nikolay Rtişşev

**Gülüstən
kəndi harada
yerləşirdi? Həmin
yerin bugünkü
vəziyyəti
haqqında nə
demək olar?**

**Gülüstən
müqaviləsi-
nin ədalətsiz
olduğunu
əsaslandırın.**

1813-cü ilin əvvəllərində Rusiyanın Qafqazda hərbi və mülki işlər üzrə canişini Nikolay Rtişşev sülh haqqında danışıqlara hazır olduğunu bildirdi. Qacar şahı ilə yazışma başlandı. Rtişşev qeyd edirdi ki, tutulmuş bütün torpaqları Rusiya tərkibində saxlamaq şərti ilə sülh bağlamağa hazırdır, bu isə Qacarlar dövlətini razı salmırdı.

Danışıqlar nəticəsində Qarabağda, Gülüstən kəndində 1813-cü il oktyabrın 12-də sülh müqaviləsi imzalandı. Gülüstən müqaviləsinə görə Qacarlar Gəncə, Qarabağ, Şəki, Şirvan, Quba, Bakı, Dərbənd və Lənkəran xanlıqlarının ərazisinin, habelə Şərqi Gürcüstan və Dağıstanın Rusiya tərəfindən işğalını tanıdı. İrəvan və Naxçıvan xanlıqları Qacarların hakimiyyəti altında qaldı.

Qacarlar Xəzər dənizində yalnız Rusiyanın hərbi donanma saxlamaq hüququnu tanıdı. Qacarlar dövlətinin ərazilərində isə rus tacirləri daxili gömrük rüsumlarını ödəməkdən azad olunurdu.

Gülüstən müqaviləsinin imzalanması

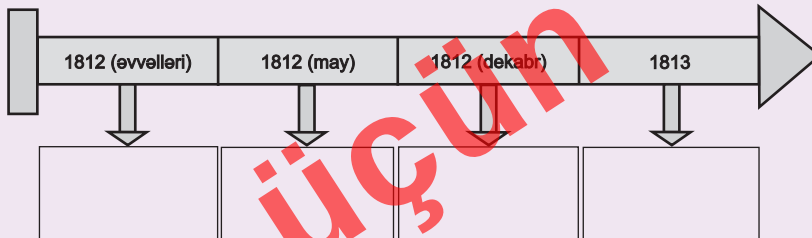
*Gülüstan müqaviləsinə görə sərhədləri göstərən xəritə.
Xəritəni general Pottonun redaktəsi altında N.S.Anosov tərtib etmişdir.
Tiflis, 1902*

Gülüstan müqaviləsi Şimali Azərbaycan (Naxçıvan və İrəvan istisna olmaqla) və bütün Cənubi Qafqazın çar Rusiyası tərəfindən istilasını təsdiq edirdi. Bu müqavilənin bağlanması ilə Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalının birinci mərhələsi başa çatdı.

Sual və tapşırıqlar

1. İngiltərənin Rusiya—Qacarlar müharibəsinə təsirini izah edin.
2. Qacarlara çar Rusiyası ilə danışıqlara sövq edən səbəbləri müəyyən edin.
3. Sadıq xanla Cavad xanın şücaətinə aid esse yazın.
4. Gülüstan müqaviləsinin şərtlərinə aid sxem qurun.
5. Zaman oxunda verilmiş mühüm hadisələri müəyyən edin.

27. RUSİYA ŞİMALİ AZƏRBAYCANDA MÜSTƏMLƏKƏ REJİMİ YARADIR

Rusiya Şimali Azərbaycanın böyük bir hissəsini işğal etdikdən sonra yeni idarəçilik sistemi tətbiq etdi. Lakin Şəki, Şamaxı, Qarabağ və Lənkəranda formal olaraq əvvəlki xanlıq idarə sistemi saxlanılmışdı.

Bəs yeni idarə forması nə ilə fərqlənirdi?

Xanlıqlar saxlanıldı mı?

**Sizcə, Gəncə
və Bakıda
xanlıq sisteminin
ləğv olunması nə
ilə bağlı idi?**

I Rusiya—Qacarlar müharibəsinin gedişində Rusiyanın hakim dairələri Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində xanlıqları ləğv edir, müstəmləkə idarə sistemi yaradırdılar. İşğal olunmuş Gəncə və Bakı xanlıqlarında xanlıq idarə sistemi ləğv edilmiş, əvəzində komendant idarə üsulu yaradılmışdı. Bu idarə sisteminin başında rus zabiti — komendant dururdu.

Quba xanlığı işğal olunduqdan sonra yerli bəylərdən ibarət əyalət şurası təşkil olundu. Bu şura rus hərbi dairələrinin nəzarəti altında fəaliyyət göstərirdi. Bu, əslində, komendant idarə üsuluna keçid sistemi idi. Qubanın əyalət şurasının sədri keçmiş Bakı xanı II Mirzə Məhəmməd xan təyin edilmişdi. Şura formal xarakter daşıyırdı. Rus əsgərləri Qubada soyğunçuluqla məşğul olurdu. Əyalət şurası bu özbaşınalıqların qarşısını ala bilmirdi.

Azərbaycan tarixşünaslığının banisi Abbasqulu ağa Bakıxanov Bakı xanı II Mirzə Məhəmməd xanın oğlu idi.

1810-cu ildə Quba əyalətini ruslara qarşı etirazlar bürüdü. Bu etirazlar yatırıldı və əyalət şurası öz fəaliyyətini dayandırdı. Qubada komendant idarəçiliyi quruldu.

İşğalın ilk mərhələsində Şəki, Şamaxı, Qarabağ və Lənkərandan xanlıq idarə sistemi saxlanılmışdı. Xanlıqların daxili müstəqilliyi saxlanılsa da, xanların səlahiyyətləri məhdudlaşdırılmışdı. Xanlara general rütbəsi verilmişdi. Onlar çar Rusiyasının generalları hesab edilir və Qafqazın baş hakiminə tabe idilər.

Müharibənin birinci mərhələsi bitdikdən sonra general Aleksey Petroviç Yermolov Azərbaycan xalqının dövlətçilik ənənələrini ləğv etmək üçün xüsusi planlar hazırlayırdı. O, formal idarəçiliyi saxlanmış xanlıqların qalmasını Rusiyanın Şimali Azərbaycandakı planlarına maneə hesab edirdi.

Yermolov nə üçün formal da olsa, xanlıqların saxlanmasını Rusiyanın planlarına maneə hesab edirdi?

Çar Rusiyası bütün müstəmləkələrdə, eləcə də Qafqazda xalqların dövlətçilik ənənələrinə zərbə vurmaq, soykökündən uzaqlaşdırmaq, ruslaşdırma və xristianlaşdırma siyasəti aparırdı.

Artıq xanlıqların ləğv edilməsinə başlandı. Çar generalı erməni Valerian Mədətovun göstərişi ilə 1819-cu ildə Şəki xanı İsmayıl xan zəhərlənib öldürüldü. Yermolov Şəki xanlığını ləğv etdirib orada komendant idarə üsulu yaratdı. Bu hadisə çar Rusiyasının əsl üzünü göstərdi. Rusiyaya inamını itirən Şamaxı xanı Qacar sarayına sığındı. 1820-ci ildə Şamaxı xanlığı da ləğv edildi.

Rusiya Kürəkçay müqaviləsi ilə Qarabağda xanlıq idarə sisteminin saxlanmasına imperator zəmanəti versə də, 1822-ci ildə Qarabağ xanlığı ləğv edildi. Qarabağda İbrahim xan və onun varislərinin hakimiyyəti komendant idarəçiliyi ilə əvəz olundu.

1826-cı ildə Lənkəran xanlığını ləğv etməklə çar Rusiyası məqsədlərinin bir hissəsini başa çatdırdı.

Çar Rusiyasının irticaçı siyasəti başqa xarakter aldı. Şimali Azərbaycanda xanların, bəylərin, ağaların və başqa yerli ha-

Əhalinin sayının Rusiyanın iqtisadi maraqlarına nə kimi təsiri vardı? Əsaslandırın.

kimlərin hüquqları məhdudlaşdırılırdı. Onların ölkədən çıxıb getməsi üçün hər cür fitnəyə əl atırdılar. Vətəni tərk edən xanların və onların varislərinin torpaqlarını, mülklərini ayrı-ayrı rus və erməni hərbiçiləri ələ keçirirdi.

Erməni general Valerian Mədətov Qarabağda o qədər torpaq ələ keçirmişdi ki, ən böyük mülkədara çevrilmişdi. Özünün Qarabağ mülklərinin nəslindən olduğunu bəyan etməkdən çəkinməyən Mədətov özge torpaqlarını öz torpağı kimi rəsmiləşdirmək istəyirdi. Lakin o, bu əməllərinə görə məhkəməyə verilmişdi.

Bu müddətdə xanların torpaqları, mülkləri, bağları, ümumən, bütün var-dövləti müstəmləkəçilər tərəfindən talan edilir və xəzinənin (dövlətin) ixtiyarına verilirdi.

Rusiya hökuməti Şimali Azərbaycanda əhalinin sayını hansı yollarla artırırırdı?

Çar Rusiyası istila etdiyi Şimali Azərbaycan torpaqlarında iqtisadiyyatı canlandırmaq üçün tədbirlər görməyə başladı. Əsas tədbirlərdən biri qaçıb getmiş və ya əsir götürülmüş əhalinin geri qaytarılması idi. Müstəmləkəçilər bununla vergi verən əhalinin sayını artırmağa çalışırdı. Bu işdə onlar rus hakimiyyətinə qulluq edən azərbaycanlı kəndxudaların köməyindən istifadə edirdilər. Beləliklə, ruslar Cənubi Azərbaycana və İrana qaçmış minlərlə azərbaycanlının Vətənə qayıtmasına nail oldular.

Çar Rusiyası Azərbaycanın təbii sərvətlərini mənimsəməyə başlamışdı. Neft mənbələri, duz gölləri, balıq vətəgələri, zəy mədənləri və başqa sahələr ələ keçirilmiş və iri tacirlərə icarəyə verilmişdi. Azərbaycanın ipəkçilik mərkəzi olan Şəkinin ipəyi Rusiya sənayesinə yönəldilmişdi.

Bir sıra əyalətlərdə taxıl ehtiyatının az olmasına baxmayaraq, Rusiya hakim dairələri Şimali Azərbaycandakı rus qoşunlarının tələbatını yerli əhaliyə ödətdirirdi. Təkcə 1812-ci ildə Şəki və

Şirvan xanlıqları xəzinəyə minlərlə **pud*** taxıl vermişdi.

Rusiyanın Şimali Azərbaycanda həyata keçirdiyi iqtisadi siyasət müstəmləkə xarakteri daşıyırdı. Müstəmləkəçi Rusiya Azərbaycana ucuz xammal və bahalı satış bazarı kimi baxırdı. Təbii sərvətlər xammal şəklində Rusiyanın fabriklərinə daşınır, hazır məhsullar isə satış üçün buraya gətirilirdi.

Əslində, Rusiyanın Şimali Azərbaycanda iqtisadiyyatı canlandırmaq üçün xüsusi planları vardı. Lakin Qacarlarla siyasi münasibətlər sabit olmadığından Rusiya böyük iqtisadi layihələr tətbiq etmirdi.

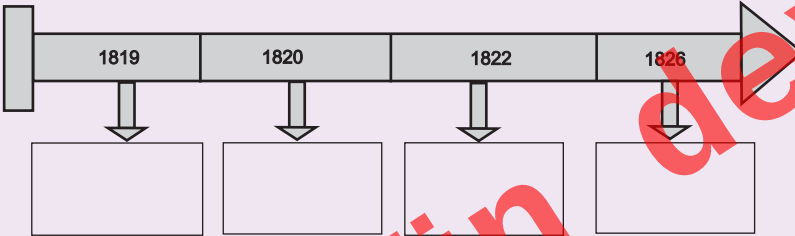

Bu gün Rusiya ilə Azərbaycan Respublikası arasında əlaqələr necə inkişaf edir?

Sual və tapşırıqlar

1. Formal idarəçiliyi saxlanmış xanlıqların ləğv edilməsi prosesini izah edin.
2. Azərbaycanın hakim dairələrinin hüquqları necə məhdudlaşdırıldı? Təhlil edin.
3. Müstəmləkəçi iqtisadi siyasətin mahiyyətini müzakirə edin.
4. Çar Rusiyasının Şimali Azərbaycanda böyük iqtisadi layihələr həyata keçirməsinin səbəblərini izah edin.
5. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

* **Pud** — çəki vahidi, təqribən 16,4 kq-dır.

28. RUS ORDUSU TƏBRİZƏ DAXİL OLUR

1804—1813-cü illərdə Cənubi Qafqazın böyük bir hissəsinin Rusiya tərəfindən işğalı ingilis müstəmləkəçilərini çox narahat etdi. Gülüstan müqaviləsini özü üçün rüsvayçılıq hesab edən Qacarlar dövləti də Rusiyanın Cənubi Qafqazı zəbt etməsi ilə barışmaq istəmirdi. Buna görə də İngiltərə və Qacarlar dövləti 1814-cü ildə Rusiyaya qarşı müqavilə bağladılar.

Azərbaycan torpaqlarının bölüşdürülməsi necə davam etdi?

Nəyə görə
Gülüstan
müqaviləsi İranı
qane etmirdi?

Abbas Mirzənin ordunu yenidən qurması. Qacarların Şimali Azərbaycanı ələ keçirmək planları İngiltərənin Cənubi Qafqazdakı məqsədlərinə tam uyğun gəlirdi. Buna görə ingilis diplomatiyası hər vasitə ilə Qacarlara Rusiya ilə yeni müharibəyə təhrik edirdi. Bu məqsədlə Tehrana yeni səfir göndərildi. O, şahı inandırmağa çalışırdı ki, Qacarlar Cənubi Qafqazı ələ keçirə bilər, ancaq bunun üçün güclü ordu yaratmaq lazımdır. İngiltərə Qacarlara hər il maliyyə yardımı göstərmək, ordu və hərbi gəmilər ayırmaq haqqında öz öhdəliyini bir daha təsdiq etdi. İngiltərə Qacarlara söz verdi ki, Qacarlar dövlətinin Gülüstan müqaviləsi ilə müəyyənləşdirilmiş sərhədlərinə yenidən baxılmasına nail olacaqdır. İngiltərə Qacarlara yeni təlimatçı zabitlər, silah-sursat, Təbrizdə fəaliyyət göstərən silah zavodu üçün avadanlıq göndərməyə başladı.

Cənubi Azərbaycanın hakimi Abbas Mirzə ingilislərin köməyi ilə öz ordusunu yenidən qururdu.

Qacarlar dövləti İngiltərə ilə yeni müqavilə bağlamaq və ordunu müharibəyə hazırlamaqla yanaşı, Gülüstan müqaviləsinə yenidən baxmaq, Cənubi Qafqazın, əsasən, Şimali Azərbaycan

Qacar ordusunun hərbi paradi. 1816-cı il

ərazisinin, heç olmazsa, bir hissəsinin qaytarılmasına nail olmaq üçün Rusiyadan müəyyən güzəştlər almağa imkan axtarırdı. İngiltərə və Qacarlar dövləti ilə münasibətləri kəskinləşdirmək istəməyən çar hökuməti sərhədlərin müəyyənləşdirilməsində bəzi xırda güzəştlərə getməyi qərara aldı.

Sizcə, İngiltərə təhrik etməsə, Qacarlar yenidən Rusiya ilə müharibəyə hazırlaşırdımı?

Aleksey Petroviç Yermolovun Qacarlar sarayına səfəri. 1817-ci ildə Rusiya Yermolovun başçılığı ilə Qacarlar sarayına nümayəndə heyəti göndərdi. Nümayəndə heyətinə Rusiya ilə Qacarlar dövləti arasında möhkəm dostluq və tərəfdaşlıq əlaqələri üçün əsas ola biləcək xüsusi müqavilə bağlamağa səlahiyyət verilmişdi.

Yermolov Qacarlar sarayında soyuq qarşılandı. Şahzadə Abbas Mirzə rus nümayəndəliyini qorxutmaq məqsədilə Təbrizə, onların qarşısına on minlərlə əsgərdən ibarət hərbi birləşmə göndərdi. Yermolovu yol boyu ingilis zabitləri müşayiət edirdi. Tərəflərin görüşündə ingilis səfiri də iştirak edirdi. Elə ilk danışıqlarda şah diplomatiyası Gülistan müqaviləsinə görə Rusiyanın işğal etdiyi torpaqların qaytarılmasını tələb etdi. Qacarların müharibəyə hazırlandığına əmin olan general Yermolov İranı tərk etdi.

Qacar döyüşçüsü

Abbas Mirzənin Şimali Azərbaycanla bağlı hərbi əməliyyat planları. XIX əsrin 20-ci illərində ingilislər şaha pulla, silahla və sursatla göstərdikləri yardımı daha da gücləndirirdilər. İngilis zabitləri sərhəd qalalarını möhkəmləndirirdilər. Tehrandə və Təbrizdə metaltökmə zavodlarının əsası qoyulmuş, Təbrizdə barıt istehsalı nizama salınmışdı.

Qacarlar dövləti gələcək müharibədə Osmanlı dövlətindən kömək almağa səy göstərirdi. 1823-cü ildə onlar arasında müqavilə bağlandı. İngilislərin köməyi ilə Cənubi Qafqazda kəşfiyyat işləri təşkil edildi. Bunda məqsəd müharibənin başlanması ilə yerlərdə Qacarların tərəfdarlarını gücləndirmək, yerli əhalini Rusiyaya qarşı üsyana qaldırmaq idi.

Rusiya hökuməti müharibəyə girməkdən çəkinməyə çalışırdı. 1826-cı ildə Rusiya nümayəndə heyəti Qacarlar sarayına gəldi. Rusiya Qarabağın və Lənkəran xanlığının bir hissəsini güzəşt etməyə hazır idi. Rusiyanın Qacarla hərbi toqquşmaya girməmək üçün göstərdiyi bu cəhd uğursuz oldu.

Rusiya və Qacarlar dövləti arasında ikinci müharibənin başlanması. 1826-cı ildə Abbas Mirzənin 60 minlik ordusu Şimali Azərbaycana daxil oldu. Abbas Mirzənin planı qəflətən Qarabağa daxil olub, Şuşanı ələ keçirmək, sonra isə Gəncəni tutub Tiflisə hücum etmək idi.

Ordunun bir hissəsi Gəncəyə tərəf hərəkət etdi. Digər əsas qüvvələr Şuşa üzərinə yeridildi. Qacar ordusu ilə birgə Gəncə xanı Cavad xanın oğlu Uğurlu xan, Hüseynqulu xan, Mustafa xan və başqaları da gəlirdilər. Əhali öz keçmiş xanlarına kömək məqsədilə Rusiya əleyhinə üsyanlar qaldırdı. Belə bir üsyan Gəncədə baş verdi. Beləliklə, hərbi əməliyyatlar Şimali Azərbaycanın, demək olar ki, bütün ərazisini əhatə etdi.

Abbas Mirzənin Şuşa, Bakı və Gəncəni ruslardan almaq cəhdləri. Şuşa qalasının mühasirəsi 48 gün davam etdi. Bu müd-

dət ərzində qaladakı rus qarnizonu strateji təşəbbüsü ilə ala bildi. Pərakəndə halda olan qüvvələr bir mərkəzdə cəmləşdirildi. Şuşanın uzunmüddətli mühasirəsi Abbas Mirzənin strateji səhvi idi.

Hüseynqulu xan Bakı qalasını dənizdən və qurudan mühasirəyə aldı. Onun bütün hücumları dəf edildi. Rus hərbi komandanlığı Bakıya böyük əhəmiyyət verirdi. Bakı limanı Həştərxanla daimi əlaqə saxlanılmasında, rus ordusunun döyüş sursatı və ərzaqla təmin edilməsində mühüm rol oynayırdı. Buna görə Abbas Mirzə Bakını ələ keçirmək, rus ordusunun təchizatını pozmaq və onu mərkəzdən təcrid etmək üçün Hüseynqulu xanın köməyinə yeni qüvvələr göndərdi. Lakin Hüseynqulu xanın bütün cəhdləri uğursuz oldu.

1826-cı ilin sentyabrında Gəncə ətrafında Qacar qoşunları hücumla başladılar. Amansız döyüşdə ruslar qalib gəldi. Abbas Mirzə Şuşada saxlanılan dəstəni də özü ilə götürərək, Arazın sağ sahilinə keçdi.

Gəncə döyüşü Cənubi Qafqazda baş verən hərbi əməliyyatlar içərisində ən böyük vuruşmalardan biri idi. Müharibənin sonrakı gedişində bu döyüşün çar Rusiyası üçün çox mühüm əhəmiyyəti oldu. Faktiki olaraq, müharibənin müqəddəratı həll edildi. Şah qoşunu Şimali Azərbaycanı tərk etdi.

Mustafa xan isə Şamaxıdan çıxdı. Başqa xanlar da Şimali Azərbaycanı tərk etdilər. Yalnız Lənkəranda Mirhəsən xan qalırdı.

Uğurlarına baxmayaraq, düşmənləri Yermolovu çar I Nikolayın gözündən salmışdılar. Ona görə də Yermolov Qafqazdakı orduların baş komandanı vəzifəsindən uzaqlaşdırıldı. Yermolovun yerinə general İvan Paskeviç təyin olundu.

İrəvan xanlığının işğalı. Rus komandanlığı İrəvan qalasının mühasirəsinə vaxt itirməməyi qərara aldı və qoşununu Naxçıvan üzərinə yeritdi. 1827-ci il mayın 26-da rus qoşunu Naxçıvanı ələ keçirdi. Qacarların ordusu rus qoşununu əzməyi qərara aldı. 1827-ci il iyunun 5-də Cavanbulaq deyilən yerdə döyüş baş verdi. Lakin

Abbas Mirzənin Azərbaycanla yürüşü ilə Ağsa Məhəmməd xan Qacarın yürüşü arasında ümumi cəhəti izah edin.

Şuşa qalasının məğlubedilməzliyini başqa hansı tarixi hadisə təsdiq edir?

Rusiya və Qacarlar dövləti arasında müharibə. 1826–1828-ci illər

rus qoşunu qalib gəldi. Rus qoşunu avqustun sonlarında İrəvana yaxınlaşdı. İlk növbədə, xeyli taxıl və digər ərzaq ehtiyatlarının toplandığı Sərdarabad qalası mühasirəyə alındı. Sərdarabad qalası süqut etdi. Sentyabrın 26-da İrəvan qalasının da mühasirəsi başlandı. İrəvan qalası qəhrəmanlıqla müdafiə olunurdu. İrəvan qalasının müdafiəsinə başçılıq edən Həsən xan Qacar Paskeviçin hədələyici məktublarına məhəl qoymur, mübarizəni davam etdirirdi. Lakin oktyabrın 1-də qanlı döyüşdən sonra rus qoşunu İrəvan qalasını ələ keçirdi. Həsən xan döyüşdə həlak oldu.

İrəvan qalasının süqutunda erməni xəyanəti də öz rolunu oynadı. İrəvan xanlığının ərazisində özünə dövlət yaratmağa çalışan

*Rusiya hökumətinin təsis etdiyi
«Təbrizin alınması» medalı*

gəlmə ermənilər işğalçılara
hər cür kömək göstərirdilər.

İrəvanın işğalından sonra
rus qoşunu Azərbaycanın cənubuna
doğru irəliləməyə başladı.

1827-ci il oktyabrın 13-də
ruslar Təbrizi işğal etdi. Şəhəri
idarə etmək üçün Təbrizdə
müvəqqəti idarə yaradıldı. Rus
qoşununun Təbrizi ələ keçirməsi
ilə İrana yol açıldı.

*İrəvan qalasının çar qoşunlarına qarşı
qəhrəmancasına müdafiəsinə başçılıq
edən Həsən xan Qacar*

*İrəvan qalasının ruslar tərəfindən ələ keçirilməsi.
Rəssam Frans Rubo*

Qraf Paskeviçin Təbrizə daxil olması. Rəssam Vladimir Maşkov

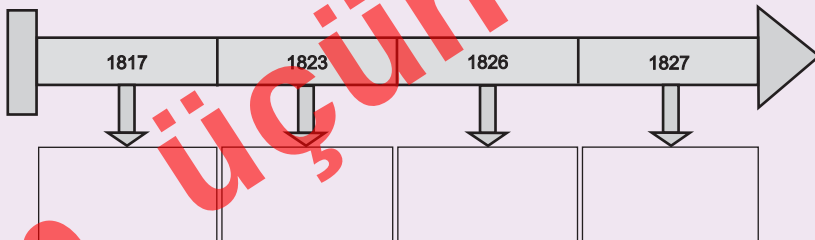

Paskeviçin yazdığı kimi, İrəvan vilayətində 10 min müsəlman (azərbaycanlı — red.) və ancaq 3 min erməni ailəsi var idi. Ermənilər rus qoşununa hər cür yardım göstərirdilər. Qala divarları üstündə görünən ermənilər papaqlarını yellədən, işarə edirdilər ki, onlar təslim olurlar. Onlar xəyanət edərək qalanın şimal darvazalarını açdılar və oktyabrın 1-də rus qoşununu qalaya buraxdılar.

Sual və tapşırıqlar

1. II Rusiya–Qacarlar müharibəsi ərəfəsində İngiltərənin siyasi fəaliyyətini təhlil edin.
2. Rusiya ilə Qacarlar dövləti arasında gedən diplomatik danışıqlara aid cədvəl qurun.
3. II Rusiya–Qacarlar müharibəsi başlayarkən Abbas Mirzənin hücum planı necə idi? Sxemləşdirin.
4. 1826-cı ilin hərbi əməliyyatlarında Qacarların uğursuzluğunun səbəblərini təhlil edin.
5. «İrəvan qalası mühasirədə» adlı hekayə yazın.
6. Zaman oxunda verilmiş mühüm hadisələri müəyyən edin.

29. TÜRKMƏNÇAY MÜQAVİLƏSİ

*Rus qoşunları Təbrizə qədər gəlib çıxmışdı.
Rusiyanın irəliləməsindən qorxuya düşən Qacarlar dövləti
sülh bağlamağa məcbur oldu.*

*Sülh danışıqları nə ilə nəticələndi?
Azərbaycan bu müqavilə üzündən
nə itirdi?*

Türkmənçay müqaviləsi. Türkmənçay müqaviləsi ərəfəsində, 1827-ci ildə Rusiya ilə Qacarlar dövləti arasında danışıqlar başlandı. Rusiya İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ona güzəştə gedilməsini, Qacarlar qoşununun Lənkəran xanlığını tərk etməsini və təzminat verməsini tələb edirdi. Şah hökuməti isə rus qoşunlarının Azərbaycan ərazisindən çıxarılması tələbini irəli sürürdü. Lakin danışıqlar yarımçıq qaldı.

1828-ci ilin yanvarında Paskeviç rus qoşununa Ərdəbil və Tehran istiqamətində hərəkət etməyi əmr etdi. Ruslar Urmianı və Ərdəbili tutdular. Rus qoşununun yeni hücumu Qacarlar sarayında narahatlıq yaratdı.

1828-ci il fevralın 6-da Təbriz yaxınlığındakı Türkmənçay kəndində Abbas Mirzə ilə Paskeviç arasında yenidən sülh danışıqları başlandı. Rusiya hökuməti səhndən Cənubi Azərbaycan ərazisinin də Rusiyaya verilməsini tələb edirdi. Lakin Osmanlı

Qraf İvan Paskeviç

**Nəyə görə
Rusiya tərəfi
müqavilə bağla-
mağa tələsdi?**

Türkmənçay müqaviləsinin imzalanması

dövləti ilə müharibə təhlükəsi çar hökumətini Qacarlarla sülh müqaviləsi bağlamağa tələsdirdi. Müqavilə 1828-ci il fevralın 10-da imzalandı.

Türkmənçay müqaviləsinə görə İrəvan və Naxçıvan da daxil olmaqla bütün Şimali Azərbaycan xanlıqları Rusiya tərəfindən işğal edildi. Cənubi Azərbaycan isə Qacarlar dövlətinin tərkibində qaldı. Bununla Azərbaycan torpaqları iki yerə bölündü.

Cənubi Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalına İngiltərə mane oldu. Çünki İngiltərə dövləti Cənubi Azərbaycanın mühüm hərbi-strateji mövqeyinə böyük əhəmiyyət verirdi. Cənubi Azərbaycan şah hökumətinin əlində qaldı, Şimali Azərbaycan isə çar Rusiyasının müstəmləkəsinə çevrildi.

Türkmənçay müqaviləsinin nəticələri. Türkmənçay müqaviləsi 16 maddədən ibarət idi. Müqaviləyə görə Qacarlar dövləti Xəzər dənizinin Rusiyanın daxili dənizi olduğunu tanıyırdı. Xəzər dənizində hərbi donanma saxlamaq hüququ ancaq Rusiyaya verilirdi.

Rusiya Qacarlar dövlətində istədiyi şəhərdə özünün diplomatik nümayəndəliyini açmaq və ticarət etmək hüququna malik

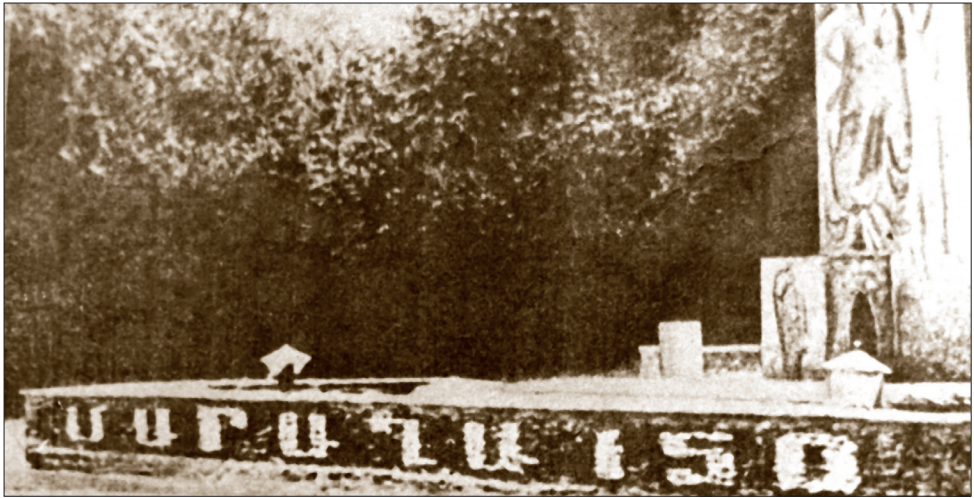
idi. Müqaviləyə əsasən Qacarlar dövləti Rusiyaya hərbi təminat ödəməli idi. Müqavilədə Cənubi Azərbaycandan Cənubi Qafqaz ərazisinə köçənlərin hüquqlarını müdafiə edən maddə də var idi. Bu maddə müqaviləyə Qacarlar dövləti ərazisindən erməniləri Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürmək üçün daxil edilmişdi. Həmin maddəyə əsasən köçmək arzusunda olan əhəlinin, yəni ermənilərin Cənubi Azərbaycandan Cənubi Qafqaz və əksinə hərəkət etməsinə icazə verilirdi. Bunun nəticəsində ermənilər kütləvi surətdə Naxçıvan, Qarabağ və İrəvan xanlıqlarına köçürülməyə başladılar.

1804–1813-cü və 1826–1828-ci illər müharibələrinin gedişində, həm də sonralar ermənilərin böyük kütlələrinin Şimali Azərbaycana, o cümlədən də Qarabağa köçürülməsi nəticəsində burada onların sayı ilbəl artırdı. Beləliklə, Şimali Azərbaycana çoxlu erməni ailəsi köçürüldü. Yararlı torpaqların köçkün ermənilərə verilməsi nəticəsində yerli Azərbaycan türkləri öz torpaqlarının bir hissəsindən məhrum olurdular.

Türkmənçay müqaviləsi Rusiya–Qacarlar müharibəsinə son qoydu. Qacarlar dövləti Cənubi Qafqaza və Dağıstana olan iddialarından imtina etdi. Müqavilə Rusiyanın Qafqazdakı strateji

1828-ci ildə ermənilərin kütləvi surətdə Şimali Azərbaycan torpaqlarına, o cümlədən Qarabağ və İrəvan xanlıqlarına köçürülməsi. Rəssam Vladimir Maşkov

*Ermənilərin Dağlıq Qarabağa köçürülməsinin 150 illiyi münasibətilə
ucaldıqları abidə. Dağlıq Qarabağ, Ağdərə rayonu.
Abidə 1988-ci ildə separatçı ermənilər tərəfindən dağıdılmışdır.*

Sizcə, ermənilər bu abidəni nə üçün dağıtmışlar?

mövqeyini möhkəmləndirdi, onun qonşu ölkələrdə siyasi və iqtisadi təsirinin daha da genişlənməsinə zəmin yaratdı.

Müharibə nəticəsində Azərbaycan xalqını zorla iki hissəyə bölmək kimi tarixi ədalətsizlik baş verdi. Vahid xalq bölündü və onların hər biri bir-birindən fərqli sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni inkişaf yoluna qədəm qoymağa məcbur edildi.

II Rusiya–Qacarlar müharibəsinin başa çatdığı dövrdə Rusiya ilə Osmanlı arasında münasibətlər kəskin şəkildə pisləşdi. Çarizm öz müstəmləkələrini genişləndirməyə, Xəzəri və Qara dənizi tamamilə ələ keçirməyə can atırdı. Qacarlar dövləti üzərində qələbədən sonra Xəzər, demək olar ki, Rusiyanın daxili dənizi idi.

Bütün Cənubi Qafqazın Rusiya tərəfindən işğalının başa çatması. 1828-ci ildə Rusiya Osmanlı dövlətinə müharibə elan etdi. Rus qoşunları Qars istiqamətində hücumla başladı. Qarsı tutduqdan sonra rus qoşunları Axalsıxı ələ keçirdilər.

Yazda 1829-cu ilin hərbi əməliyyatlarına hazırlıq başlandı. Rusiyanın hakim dairələri öz alayları üçün Azərbaycandan yeni qüvvə topladılar. Həmin il hərbi əməliyyatların gedişində ruslar Ərzurumu ələ keçirdilər. Rus qoşunu Balkan dağların-

dan keçərək Ədirnəni də tutdu və İstanbula yaxınlaşdı. Sultan sülh danışıqlarına başlamağa məcbur oldu. 1829-cu ildə Ədirnədə bağlanan sülh müqaviləsinə görə Osmanlı Qara dənizin bütün Şərq sahillərini və Axalsıx paşalığının ərazisinin bir hissəsini Rusiyaya güzəştə getdi. Bosfor və Dardanel boğazları rus və Qərbi Avropa ticarət gəmiləri üçün açıq saxlanılırdı.

Ədirnə sülhü bütün Cənubi Qafqazın Rusiya tərəfindən zəbt olunmasını təsbit etdi. Rusiyanın mövqeləri möhkəmləndi, Qara dənizdə ticarətin genişlənməsi üçün şərait yarandı. Osmanlı ermənilərinin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi məsələsi də şərtlər arasında idi.

Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəmləkə iqtisadiyyatı xarakteri aldı. Bu isə o demək idi ki, Azərbaycan yalnız Rusiya sənayesi üçün xammal ixrac edən ölkəyə çevriləcəkdi. Beləliklə, Şimali Azərbaycan Rusiyanın ucqar müstəmləkəsinə çevrildi.

«Əlahəzrət, olmaya mərkəzi rus torpaqlarında ermənilərin məskunlaşmasına icazə verəsiniz. Onlar elə tayfadılar ki, bir neçə on il yaşadıqdan sonra dünyaya hay-küy salacaqlar ki, bura bizim qədim dədə-baba torpaqlarımızdır».

Aleksandr Sergeyeviç Qriboyedovun
Rusiya imperatoruna məktubundan

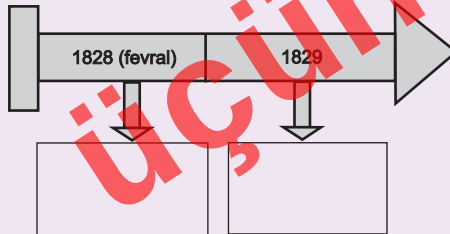

Bu fikrə münasibət bildirin.

Sual və tapşırıqlar

1. Türkmənçay müqaviləsi ərəfəsində Azərbaycanda siyasi vəziyyət necə idi?
2. Türkmənçay müqaviləsi Rusiyaya hansı hüquqları verirdi?
3. Türkmənçay müqaviləsinə görə Azərbaycan ərazisinə ermənilərin köçürülməsi kimlərin mənafeyinə uyğun idi? İzah edin.
4. Türkmənçay müqaviləsi Rusiyanın qonşu ölkələrə siyasi və iqtisadi təsirini necə gücləndirdi?
5. Zaman oxunda verilmiş mühüm hadisələri müəyyən edin.

AZƏRBAYCANI PARÇALAYAN VƏ MÜSTƏMLƏKƏYƏ ÇEVİRƏN MÜQAVİLƏLƏR

Sənəd

KÜRƏKÇAY MÜQAVİLƏSİ

Birinci maddə

Mən, Şuşalı və Qarabağlı İbrahim xan öz adımdan, varislərim və vəliəhdlərim adından İran və ya hər hansı bir dövlətin hər cür vassallığından və ya hər hansı ad altında olsa da, hər cür asılılığından təntənəli surətdə həmişəlik imtina edirəm və bildirirəm ki, mən özüm və varislərim üzərində Bütün Rusiyanın və onun yüksək varislərinin və vəliəhdlərinin ali hakimiyyətindən başqa heç bir dövlətin hakimiyyətini tanımıram, həmin taxt-taca sədaqət vəd edirəm.

...Dördüncü maddə

Mən, Şuşalı və Qarabağlı İbrahim xan, mənim və varislərimin Bütün Rusiya imperiyasına sadıq təbəəliyimiz və həmin imperiyanın işıqlı ali və yeganə hakimiyyətini qəbul etməyimiz haqda mənim mövqeyimin təmizliyini göstərmək üçün Gürcüstan Baş hakimi (rus qoşunlarının baş komandanı) ilə qabaqcadan qarşılıqlı razılıq olmadan qonşu hakimlərlə əlaqə saxlamağa, onlardan elçilər gəlsə və ya məktub göndərilərsə, onlardan məzmunca tutarlı olanları Baş hakimə göndərməyə və ondan icazə istəməyə, dəyəri az olanlar haqda isə məlumat verməyə və Gürcüstan Baş hakimi tərəfindən mənim yanıma təyin edilmiş şəxsə məlumat verməyə və onunla məsləhətləşməyə söz verirəm.

Beşinci maddə

İ.Ə.-i Şuşalı və Qarabağlı İbrahim xanın ölkəsi üzərində özünün ali və yeganə hakimiyyətinin tanınmasını razılıqla qəbul edərək, özünün və varislərinin adından söz verir: 1) Həmin ölkənin xalqlarını böyük Rusiya imperiyasının sakinlərindən az da olsa ayırmayaraq öz təbəələri sayacaqdır. 2) İbrahim xan zati-alilərinin və onun ocağından olan varislərin və arxasının Qarabağ xanlığı üzərində hakimiyyəti dəyişilməz saxlanılacaqdır. 3) Daxili idarəetmə ilə bağlı hakimiyyət işləri, məhkəmə və divanxana işləri, bununla yanaşı, ölkədən yığılan gəlir zati-alilərin (xanın) səlahiyyətində qalacaqdır. 4) Zati-alilərinin və onun sülaləsinin, eləcə də onun ölkəsinin qorunması üçün Şuşa qalasına 500 nəfərlik Rusiya qoşunu qərar-gah və baş zabitləri ilə (habelə), toplarla birlikdə yeridiləcək, ciddi müdafiə üçün isə Gürcüstan Baş hakimi şərait və ehtiyaca görə bu dəstəni gücləndirəcək və zati-alilərinin ölkəsini Bütün Rusiya imperiyasına məxsus olan bir ölkə kimi hərbi qüvvə ilə müdafiə edəcəkdir.

Altıncı maddə

Mən, Şuşalı və Qarabağlı İbrahim xan, mənim sadıq təbəlik istəyimin əlaməti olaraq söz verirəm: 1) İstər indi, istərsə də sonralar yuxarıda adıçəkilən qoşuna lazım olan buğda və darı yarmasını (Gürcüstan) Baş hakiminin müəyyən etdiyi qiymətlə tədarük edəcəyəm, çünki onların Yelizavetpoldan gətirilməsi ya çox çətindir, ya da tamamilə qeyri-mümkündür. 2) Qoşunların Şuşa qalasında yerləşməsi üçün qoşun rəisinin bəyəndiyi evləri ayıracaq və lazımı qədər odunla təmin edəcəyəm. 3) Şuşa qalasına Yelizavetpol tərəfdən yoxuşu sahmana salacaq və yolu arabaların gedişi üçün yararlı edəcəyəm. 4) Hökumət Şuşa qalasından Cavada gedən yolu qaydaya salmaq istəsə, onda bu iş üçün lazım olan işçilər hökumətin müəyyən etdiyi məzənnə ilə mənə verilməlidir.

Yeddinci maddə

İ.Ə.-nin zati-aliləri Şuşalı və Qarabağlı İbrahim xana və onun varislərinə böyük ehtiram və mərhəmət əlaməti olaraq onu və varislərini üzərində Bütün Rusiya imperiyasının gerbi olan bayraqla təltif edir, bayraq onun yanında saxlanmalı və bu ölkə üzərində əlahəzrət tərəfindən bəxş edilmiş xanlıq və hakimiyyət rəmzi kimi müharibəyə gedəndə özü ilə aparılmalıdır.

Səkkizinci maddə

Mən, Şuşalı və Qarabağlı İbrahim xan, İ.Ə.-nin yüksək razılığı ilə özümün gəlirimdən həmişəki kimi istifadə etməyə icazəm olduğundan İ.Ə.-nin Tiflisdə yerləşən xəzinəsinə ildə 8000 çervon bac verməyi öhdəmə alıram, bac iki müddətə, yəni bir hissəsi fevralın 1-də, o biri hissəsi isə sentyabrın 1-də, özü də bu traktatın İ.Ə. tərəfindən təsdiqi zamanı birinci hissənin, yəni 4000 çervonun ödənişi ilə başlanır. Bundan başqa, Asiya qayda-qanunu ilə and içməklə yanaşı, mən böyük oğlum Məmmədhasən Ağanın ikinci oğlu Şükürallahı həmişəlik Tiflisdə yaşamaq üçün girov verməliyəm.

Doqquzuncu maddə

İ.Ə. özünün xüsusi mərhəməti ilə, Tiflisdə sədaqət bildirmək üçün saxlanılmalı olan zati-aliləri (xanın) nəvəsinin dolanışığı üçün Rusiya pul vahidi ilə gündə 10 gümüş manat iltifatla bəxş edir.

Sənəd

GÜLÜSTAN MÜQAVİLƏSİ

...Üçüncü maddə

Şah Əlahəzrətləri Əlahəzrət Bütün Rusiya İmperatoruna səmimi dostluq hisslərinin sübutu üçün təntənəli surətdə həm öz adından, həm də İran Taxtının Ali Vəliəhdləri adından Qarabağ və indi Yelizavetpol adı ilə əyalətə çevrilmiş Gəncə xanlığı, həmçinin Şəki, Şirvan, Dərbənd, Quba, Bakı və

Lənkəran (bu xanlığın Rusiya imperiyasının hakimiyyəti altında olan torpaqları) xanlıqlarının, bununla bərabər, Dağıstan, Gürcüstan (Şuragəl əyaləti ilə birlikdə), İmeretiya, Quriya, Mingreliya və Abxaziya eyni dərəcədə, hazırda bərqərar edilmiş sərhəd Qafqaz xətti (bu sonuncuya və Xəzər dənizinə aid olan torpaqlar və xalqlarla birlikdə) arasındakı bütün mülk və torpaqların Rusiya imperiyasının mülkiyyətinə mənsub olduğunu qəbul edir...

...Beşinci maddə

Rus ticarət gəmilərinə əvvəlki qayda üzrə Xəzər sahilləri yaxınlığında üzmək və onlara yan almaq hüququ verilir. Həm də gəmi qəzası zamanı iranlılar tərəfindən dostluq köməyi edilməlidir. İran ticarət gəmilərinə də həmin bu hüquq əvvəlki qayda üzrə Xəzər dənizində üzmək və Rusiya sahillərinə yan almaq ixtiyarı verilir, burada da gəmi qəzası zamanı, qarşılıqlı surətdə, iranlılara hər cür yardım göstərilməlidir. Hərbi gəmilərə gəldikdə isə müharibədən əvvəl, habelə sülh vaxtı və həmişə Rusiya hərbi bayrağı Xəzər dənizində tək mövcud olmuşdur. Həmin ehtiram daxilində, əvvəlki ixtiyar indi də yalnız Rusiya dövlətinə verilir ki, ondan başqa heç bir dövlətin hərbi bayrağı Xəzər dənizində ola bilməz.

Sənəd

TÜRKMƏNÇAY SÜLH MÜQAVİLƏSİ

Birinci maddə

Bütün Rusiya imperatoru həzrətləri və İran şahı həzrətləri arasında, onların vərsələri və taxt-tacın varisləri, onların dövlətləri və qarşılıqlı surətdə təbəələri arasında bundan sonra əbədi sülh, dostluq və tam razılıq olacaqdır.

İkinci maddə

Bütün Rusiya imperatoru həzrətləri və İran şahı həzrətləri hörmətlə qəbul edirlər ki, razılığa gələn yüksək tərəflər arasında baş vermiş və indi xoşbəxtlikdən qurtarmış müharibə ilə Gülistan traktatının qüvvəsi üzrə qarşılıqlı təəhhüdlər də başa çatmışdır; onlar göstərilən Gülistan traktatını Rusiya və İran arasında yaxın və uzaq gələcəyə sülh və dostluq münasibətləri qurmalı və təsdiq etməli olan indiki şərtlər və qərarlarla əvəz etməyi zəruri hesab etdilər.

Üçüncü maddə

İran şahı həzrətləri öz adından və öz vərsələri və varisləri adından Arazın o tayı və bu tayı üzrə İrəvan xanlığını və Naxçıvan xanlığını Rusiya imperiyasının tam mülkiyyətinə güzəştə gədir.

...Beşinci maddə

İran şahı həzrətləri bütün Rusiya imperatoru həzrətlərinə öz səmimi dostluğuna sübut olaraq, bu maddə ilə həm öz adından, həm də öz vərəsələri və İran taxt-tacının varisləri adından, yuxarıda göstərilən sərhəd xətti arasında və Qafqaz sıra dağları və Xəzər dənizi arasında yerləşən bütün torpaqların və bütün adaların, bununla bərabər, həmin məmləkətlərdə yaşayan bütün köçəri və başqa xalqların əbədi zamanadək Rusiya imperiyasına məxsus olduğunu təntənə ilə tanıyır.

Altıncı maddə

İran şahı həzrətləri hər iki dövlət arasında yaranmış müharibə ilə Rusiya imperiyasına vurulmuş xeyli ziyana, həmçinin Rusiya təbəələrinin düşər olduğu qurbanlara və itkiyə hörmət əlaməti olaraq, onların əvəzini pul təminatı ilə ödəməyi öhdəsinə götürür.

...Səkkizinci maddə

Rusiya tacir gəmiləri əvvəlki qayda üzrə Xəzər dənizində və onun sahilləri boyunca azad üzmək və bununla bərabər, onlara yaxınlaşmaq hüququna malikdir; gəmi qəzası hallarında İranda onlara hər cür kömək edilə bilər. Bu üsulla İran ticarət gəmilərinə də Xəzər dənizində əvvəlki qayda ilə üzmək və Rusiya sahillərinə yan almaq hüququ verilir ki, orada gəmi qəzası hallarında onlara qarşılıqlı surətdə hər cür vəsaitlə kömək göstərilə bilər. Hərbi gəmilərə gəldikdə isə qədimdə olduğu kimi, yalnız Rusiya hərbi bayrağı altında olan hərbi gəmilər Xəzər dənizində üzə bilər; bu səbəbdən də əvvəlki müstəsna hüquq indi də onlara verilir və təsdiq edilir ki, Rusiyadan başqa heç bir dövlətin Xəzər dənizində hərbi gəmiləri ola bilməz.

...On beşinci maddə

Şah həzrətləri öz dövlətinə sakitliyi qaytarmaq və öz təbəələrindən hər birini müqavilə ilə bu qədər xoşbəxtliklə başa çatmış müharibədə törədilmiş bədbəxtlikləri daha da artırmaqla hər şeyi kənar etmək kimi xeyirli, xilas edici niyyətlə hərəkət edərək, Azərbaycan adlanan vilayətin bütün əhalisinə və məmurlarına büsbütün və tam bağışlanma əta edir. Hansı dərəcəyə məxsus olmasından asılı olmayaraq, onlardan heç kəs öz hərəkətinə və ya müharibə ərzində və ya rus ordusunun adıçəkilən vilayəti müvəqqəti tutduğu zaman davranışına görə təqibə, dini əqidəsinə görə təhqirə məruz qalmamalıdır. Bundan başqa, o məmur və sakinlərə bu gündən başlayaraq öz ailəsi ilə birlikdə İran vilayətindən Rusiyaya sərbəst keçmək, hökumət və yerli rəisliyin heç bir maneçiliyi olmadan onların satlıq malına və ya əmlakına və əşyalarına hər hansı gömrük və vergi qoyulmadan tərpənən mülkiyyətini aparmaq və satmaq üçün bir il vaxt verilir. Tərpənməz mülkə gəldikdə isə onun satılması və ya onun haqqında öz xoşuna sərəncam üçün beşillik müddət müəyyən edilir. Lakin bu bağışlanma qeyd olunan illik müddət başa çatanaqədər məhkəmə cəzası düşən günah və ya cinayət işləmiş adamlara şamil edilmir.

AZƏRBAYCAN TARİXİ 8

Ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün

Azərbaycan tarixi fənni üzrə

DƏRSLİK

Tərtibçi heyət:

Müəlliflər

Yaqub Mikayıl oğlu Mahmudlu
Həcər Kamaləddin qızı Əlişova
Leyla Əhliman qızı Hüseynova
Hafiz Əkbər oğlu Cəbbarov
Esmira Hübət qızı Musayeva
Sevil Şivəxan qızı Bəhrəməva

Redaktor

Tofiq Nəcəfli

Nəşriyyat redaktoru

Gülər Ələkbərqızı

Bədii və texniki redaktor

Abdulla Ələkbərov

Dizaynerlər

Səadət Quluzadə, Təhmasib Mehdiyev

Rəssam

Gündüz Ağayev

Korrektorlar

Natəvan İsmayılova, Ülkər Tağıyeva

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin

08.06.2015-ci il tarixli 645 №-li

əmrinə təsdiq edilmişdir.

© Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi – 2017

Müəlliflik hüquqları qorunur. Xüsusi icazə olmadan bu nəşri və yaxud onun hər hansı hissəsini yenidən çap etdirmək, surətini çıxarmaq, elektron informasiya vasitələri ilə yaymaq qanuna ziddir.

Hesab-nəşriyyat həcmi 12,26. Fiziki çap vərəqi 12,5. Formatı 70x100/16.

Səhifə sayı 200. Ofset kağızı. Məktəb qarnituru. Ofset çapı.

Tiraj 32588. Pulsuz. Bakı–2017.

«Təhsil Nəşriyyat-Poliqrafiya» MMC

Bakı, AZ 1052, F.Xoyski küç., 121^A